

XXVI. évf.

1. szám

A.D. MMXXV

Szerkesztőbizottság / Editorial Board¹

Tiszteletbeli elnök: Molnár Antal,

Tagok: Ács Pál, Balogh Margit, Bitskey István, Csepregi Zoltán, Erdődy Gábor, Fazakas Gergely Tamás, Fedeles Tamás, Fekete Csaba, Forgó András, Gárdonyi Máté, Horn Ildikó, Horváth Emőke, Kónya Annamária, Kósa László, Köbel Szilvia, Kőszeghy Miklós, Kunt Gergely, Lakatos Andor, Medgyesy S. Norbert, Miklós Péter, Molnár Antal, Óze Sándor, Pap József, Pintér Márta Zsuzsanna, Rajki Zoltán, Romhányi Beatrix, Sarnyai Csaba Máté, Soós Viktor Attila, Szabadi István, Szabó András, Szabó Csaba, Szatmári Judit, Szlávik Gábor, Tengely Adrienn, Thoroczkay Gábor, Tóth Árpád, Tóth Zsombor, Tusor Péter, Ugrai János, Viskolcz Noémi, Zakar Péter

Külföldi tagok: Buzogány Dezső (Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Románia), Câmpeanu, Remus Virgil (Institutul de Istorie "George Bariţiu" din Cluj-Napoca al Academiei Române), Cinzia Franchi (Padovai Egyetem, Olaszország), Francisco Javier Bran García (Madridi Complutense Egyetem, Spanyolország), Ferenc Postma (Amsterdam, Vrije Universiteit, Hollandia), Graeme Murdock (Trinity College Dublin, Írország), Joanna Kulska (University of Opole, Lengyelország), Kónya Péter (Prešovská univerzita v Prešove, Szlovákia), Luka Ilic (IEG, Mainz, Németország), Lukács Olga (Babeş-Bolyai Tudományegyetem), Maciej Ptaszyński (Wydział Historii Uniwersytetu Warszawskiego, Lengyelország), Peter Šoltés, Slovak Academy of Sciences, Szlovákia, Rűsz-Fogarasi Enikő (Babeş-Bolyai

¹ A szerkesztőbizottság tagjainak affiliációja megtalálható az Egyháztörténeti Szemle honlapján / Affiliations of members of the editorial board can be found on the Church History Review website <https://egyhaztortenetiszemle.hu/ojs/index.php/e/about/editorialTeam>

Tudományegyetem, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet, Románia), Sipos Gábor (Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet, Románia), Ulrich A. Wien (Institut für Evangelische Theologie, Rheinland-Pfälzische Technische Universität Kaiserslautern-Landau, Germany), William O'Reilly (University of Cambridge, England)

Editorial board

Honorary chairman: Antal Molnár,

Members: Pál Ács, Margit Balogh, István Bitskey, Zoltán Csepregi, Gábor Erdődy, Gergely Tamás Fazakas, Tamás Fedeles, Csaba Fekete, András Forgó, Máté Gárdonyi, Ildikó Horn, Emőke Horváth, Ábrahám Kovács, Annamária Kónya, László Kósa, Szilvia Köbel, Miklós Kőszeghy, Gergely Kunt, Andor Lakatos, S. Norbert Medgyesy, Péter Miklós, Antal Molnár, Sándor Őze, Márta Zsuzsanna Pintér, Zoltán Rajki, Beatrix Romhányi, Csaba Máté Sarnyai, Viktor Attila Soós, István Szabadi, András Szabó, Csaba Szabó, Judit Szatmári, Gábor Szlávik, Adrienn Tengely, Gábor Thoroczkay, Árpád Tóth, Zsombor Tóth, Péter Tusor, János Ugrai, Noémi Viskolcz, Péter Zakar

Foreign members: Dezső Buzogány (Babeş-Bolyai University, Romania) Câmpeanu, Remus Virgil (Institutul de Istorie "George Bariţiu" din Cluj-Napoca al Academiei Române), Cinzia Franchi (University of Padua, Italy), Francisco Javier Bran García (Universidad Complutense de Madrid, Spain), Ferenc Postma (Amsterdam, Vrije Universiteit, Netherlands), Graeme Murdock (Trinity College Dublin, Ireland), Joanna Kulska (University of Opole, Poland), Kónya Péter (Prešovská univerzita v Prešove, Slovakia), Luka Ilic (Leibniz-Institut für Europäische Geschichte (IEG), Mainz, Germany), Maciej Ptaszyński (Wydział Historii Uniwersytetu Warszawskiego, Poland), Peter Šoltés (Slovak Academy of Sciences, Slovakia), Enikő Rűsz-Fogarasi (Babeş-Bolyai University, Hungarian Historical Institute of Cluj-Napoca, Romania), Gábor Sipos (Babeş-Bolyai University, Hungarian Historical Institute of Cluj-Napoca, Romania), Ulrich A. Wien (Institut für Evangelische Theologie, Rheinland-Pfälzische Technische Universität Kaiserslautern-Landau, Germany), William O'Reilly (University of Cambridge, England)

Tartalom / Content

Tanulmányok / Studies

<i>Néhány újabb vonás a „riválisok”, Apáczai Csere János és Isaac Basire portréjához</i> <i>A Few New Details for the Portrait of the “Rivals” János Apáczai Csere and Isaac Basire</i>	
Petrőczy Éva	7
<i>17. századi kulináris érintkezések szombatos szemmel</i> <i>Vendéglátás és élelmiszerellátás Borsos Tamás naplójában</i> <i>Culinary Encounters of the 17th Century through Sabbatarian Eyes</i> <i>Hospitality and Food Supply in the Diary of Tamás Borsos</i>	
Rénes Balázs.....	17
<i>A piarista rend gazdasági helyzete a 19. század első felében</i> <i>The Economic Situation of the Piarist Order in the First Half of the 19th Century</i>	
Balla János	37
<i>Egy református néplap a Horthy-korszakban: a Keresztyén Család története (1920–1940)</i> <i>A Reformed Weekly in the Horthy Era: The History of Keresztyén Család (1920–1940)</i>	
Klestenitz Tibor	63
<i>Tengerentúli nyelvrokonítók,</i> <i>avagy Badiny Jós Ferenc és P. Pesti József S.J. Buenos Aires-i munkássága</i> <i>Overseas Language Affiliation Theorists:</i> <i>The Work of Ferenc Jós Badiny and József P. Pesti, S.J., in Buenos Aires</i>	
Abonyi Zsanett	83

Dokumentum / Document

<i>„Igaz, tiszta és dicséretes hitünkben és vallásunkban megmaradatok”</i> <i>I. Ferdinánd intelmei fiai számára 1547 telén</i> <i>“Remain in Our True, Pure, and Praiseworthy Faith and Religion”</i> <i>Ferdinand I’s Admonitions to His Sons in the Winter of 1547</i>	
Guitman Barnabás – Ujj Zoltán.....	111

Recenziók / Reviews

„Ezzel az intézettel... egy minden viharral bátran szembenéző, erős fellegvárat kívántam alkotni...” *A Pius Gimnázium története 1912–1948*

Somodi Imre: *A pécsi jezsuita Pius Gimnázium története (1912–1948)*. Budapest, Jezsuita Kiadó, 2024. (Terjedelem: 368 oldal)

"With this institute... I wanted to create a strong citadel that would brave all storms..." History of Pius High School 1912-1948

Imre Somodi: *The History of the Pius Jesuit Secondary Grammar School of Pécs (1912–1948)*. Budapest, Jezsuita Kiadó, 2024. (368 p.)

Kárbin Ákos..... 137

Református gyülekezetek az első világháború sodrában

P. Kusnyír Éva: *„Harcosai a vitézkedő anyaszentegyháznak”. Az Abaúji Református Egyházmegye az I. világháborúban*. Sárospatak, Hernád Kiadó, 2024. 247 oldal.

Reformed congregations in the throes of the First World War

Éva Kusnyír: *"The Warriors of the Church Militant". The Reformed Diocese of Abaúj in the First World War*. Sárospatak, Hernád Publishing House, 2024. 247 pages.

Rada János..... 142

E számunk szerzői / The authors of this issue 146

NÉHÁNY ÚJABB VONÁS A „RIVÁLISOK”, APÁCZAI
CSERE JÁNOS ÉS ISAAC BASIRE PORTRÉJÁHOZ

A FEW NEW DETAILS FOR THE PORTRAIT OF THE “RIVALS” JÁNOS
APÁCZAI CSERE AND ISAAC BASIRE

Petrőczy Éva

A Károli Gáspár Református Egyetem nyugalmazott egyetemi docense.

ÖSSZEFOGLALÁS

Több mint tizenöt éve kutatom a négyszáz esztendeje született Apáczai Csere János és a hugenotta családi háttérű anglikán teológus, Isaac Basire gyulafehérvári tanári kapcsolatának és Apáczaira nézve tragikus konfliktusának háttérét. Az Apáczai -életmű iránti abszolút elismeréssel, és sok holland- többek között utrechti és franekeri – kutatóút tapasztalatával. Ettől függetlenül „sine ira et studio” igyekszem felderíteni e szomorú történet további részleteit. Mindenkor kerülve az Isaac Basire-vel szemben szinte kötelező magyar elfogultság csapdait, amelyeket többek között, a Bethlen Miklós és az Apáczai-monográfiát író Bán Imre elkerült. A téma szépipró-feldolgozóinak zöme, például Szabó Magda és Németh László azonban korántsem kerülte el.

Korábbi fő forrásom, a Darnell-féle Basirius levélkiadás mellett, most újabb szempontok vizsgálata is lehetségessé vált Davis F. Jones online elérhető szakdolgozatának és több orvostörténeti tanulmánynak köszönhetően. Ezekből kiderül, hogy Basire is elkötelezett, a polgárháborús Albionból öt anglikán, királpárti családból származó diákot önzetlenül kimenekítő pedagógus, továbbá tudatos egészségvédő, olykor még gyógyító is volt. Egy 17. századi, a tüdőbajról szóló könyv elemzéséből az is nyilvánvaló lett számomra, hogy ez az Apáczait oly korán elpusztító betegség az övénél kíméletesebb életmódot, s tudatos konfliktuskerülést kívánt volna meg. Végül érzékeltetem azt, hogy voltaképpen e két tanártárs sajnálatos módon nem élt a párbeszéd lehetőségével, noha, mint Kropf Lajos is beszámolt róla, francia nyelvtudásuk akár javíthatott volna személyes kapcsolatukon. Épp úgy, mint Basire gyógyítói és életmódjavító ismeretei.

ABSTRACT

For over fifteen years, I have been researching the relationship—and the ultimately tragic conflict—between János Apáczai Csere, born four hundred years ago, and Isaac Basire, an Anglican theologian of Huguenot descent, who both taught in Gyulafehérvár. My work is grounded in deep appreciation for Apáczai's legacy, enriched by research trips to the Netherlands, including Utrecht and Franeker. Nevertheless, I aim to investigate this sad story *sine ira et studio*, without bias or passion. In doing so, I take particular care to avoid the almost obligatory Hungarian bias against Basire—an attitude that notable figures like Miklós Bethlen and Apáczai's biographer, Imre Bán, had managed to transcend, but which has influenced most literary portrayals of the conflict, such as those by Magda Szabó and László Németh.

While I continue to rely on the Darnell edition of Basire's letters as a primary source, new insights have emerged thanks to Davis F. Jones's now-accessible online

thesis and several studies in the history of medicine. These sources reveal that Basire was a committed educator who, during the English Civil War, selflessly helped five Anglican royalist students escape to safety. He was also a conscientious advocate for health, and at times even acted as a healer. From an analysis of a 17th-century medical text on tuberculosis, I have come to understand that the illness which prematurely claimed Apáczai's life might have been mitigated by a more moderate lifestyle and a more deliberate avoidance of conflict. Finally, I explore the unfortunate reality that these two colleagues failed to seize the opportunity for dialogue—despite, as Lajos Kropf noted, both being fluent in French, which might have facilitated mutual understanding. As might have Basire's knowledge of healing and healthy living.

Kulcsszavak: Apáczai Csere János, Isaac Basire, I. Károly angol király, II. Rákóczi György, orvostörténet, Németh László, Szabó Magda

Keywords: János Apáczai Csere, Isaac Basire, King Charles I of England, George II Rákóczi, medical history, László Németh, Magda Szabó

Éppen tizenöt éve annak, hogy a Durhami Egyetem teljes letöltési engedélyének köszönhetően gondosan végigjegyzeteltem, s egy tanulmányban rögzítettem mindazokat a tapasztalatokat, amelyek W. N. Darnell szinte mozdíthatatlanul hatalmas, ám még így is hiányos és gyakran pontatlan Isaac Basire levelezéskiadása nyomán számos kérdést tisztázhattak. Számmunkra, magyar olvasók, kutatók számára elsősorban is az 1625-ben, pontosan négyszáz éve született erdélyi pedagógus Apáczai Csere János és Gyulafehérvárott vele egy időben tanító, hazájából menekülni kényszerült, s összesen 15 évig bujdosó angol kollégája, latinus nevén Basirius számos ponton ellentmondásos és máig tisztázatlan kapcsolatáról.¹ Tanulmányom a körmendi misszilis-konferencián hangzott el, s az egyik sárospataki *Nemzet, egyház, művelődés* kötetemben jelent meg, továbbá az Erdélyi Szemlében, rövid angol összefoglalással.² Döbbenetes, hogy (még ha ezt sokszor önmagának sem vallja be!) a végletekig tekintély-, király- és fejedelemsztelő tisztelő angol, a zsinat-presbiteri elv és gyakorlat esküdt ellensége, 1658 decemberében keltezett levelében sokkal inkább Medgyesi Pál és Apáczai Csere János szájába illő, egykori udvari pap helyett egy igazi prófétához méltó szavakkal óvja, sőt, inti a hatalomvágyában elszabadulva a törökkel is szövetkezni kész II. Rákóczi Györgyöt: „*Legkegyelmesebb uram, sem hízelgő, sem a fejedelmi személyek bálványozója nem vagyok, de hűséges nevelő igen, a magam szűk körein belül. Hát nem jósoltam meg előre az általános*

¹ William Nicholas Darnell: The Correspondence of Isaac Basire, with a Memoir of His Life. London 1831.

² Petrőczy Éva: Az „igazi” Basirius Izsák, levelezése alapján. In: Petrőczy Éva: Kagylókörttel harangozni. Újabb tanulmányok a puritán irodalomról. (Nemzet, egyház, művelődés 6.) Debrecen–Bp. 2011. 48–57; Petrőczy Éva: Erdély végnapjai két Basirius-levele tükrében Református Szemle 112. (2019) 559–566.

pusztulást, ami mostanra bekövetkezett? Hányan találták meg az Erdélybe visszavezető utat? ... Szánom az ártatlanokat... Ki fogja megtámasztani a roskadozó falakat? ... s akkor mi lesz a hittel és a szabadsággal? Isten óvja magasságodat attól, hogy akár a legkisebb mértékben is egy ilyen végkifejlethez járuljon hozzá...”³

S ha már Basirius és Gyulafehérvár az erdélyi és magyarországi tudományos közvéleményben elválaszthatatlanok, akkor feltétlenül meg kell említenünk Dienes Dénes Keresztúri-monográfiájának ide vonatkozó sorait: *„Amikor Keresztúri Pál 1655 decemberében elhunyt... [két hónappal az Apáczait Kolozsvárra száműző összecsapás, s a fejedelem anti-presbiterianus dühkitörése, Apáczai Csere helyenként okkal-joggal joggal pengeéles válaszai és a nem mindennapi pedagógiai s ugyanakkor diplomáciai érzékű, vérbeli tanárember és lelkipozdó, a harmadik főszereplő, Keresztúri Bíró Pál béketeremtő szándéka és szavai után. P. É.] a fejedelem görögnyi kastélyában II. Rákóczi György nagy tisztességgel temettette el a gyulafehérvári templomban. Basirius Izsák professzor prédikált fölötte latinul.”*⁴ Ez a gesztus egyben azt is jelzi, hogy a francia hugenotta családból származó angol vendégprofesszor nem felejtette el a közelmúltnak ezt a számára is rendkívül kínos jelenetét. Nagy valószínűséggel lelkiismeretfurdalással gondolt nála húsz évvel fiatalabb, tehetséges és lobogó, de már azon a tragikus napon is hozzá képest gyöngye egészségu pályatársa iránti ellenérzéseire. S aligha felejtette el akkori saját, sokszor túlzásokba torkolló, tipikusan double talk-szerű, mert hol támadás közeli, hol Apáczai tudását, tanári elkötelezettségét mégis-elismerő, kétszínű viselkedését. Igehirdetés-vállalása akár közvetett bocsánatkérésnek is tekinthető.

Hogy mégsem maradtak e témában járatlanok a „rég magyaros” témáknak elkötelezett kutatók, legyenek bár történészek, irodalom- és egyháztörténészek az többek között a mindig mértéktartó és bölcs Bán Imre jelentős Apáczai-könyvének,⁵ továbbá nyolc évvel később Herepei János, mindmáig nélkülözhetetlen Adattár-a második kötetének⁶ témánkat érintő, bőséges anyagának köszönhető. Ők mindketten otthonosak voltak e fájdalmas-kínos történetet több szempontból vizsgáló, tizenkilencedik század végi, huszadik század eleji publikációkban. Ezek sorából most csak Kropf Lajos *Basirius Izsák életrajzához* című dolgozatából idézünk, elsősorban talán azért, mert szerzője abban a nem-anglomán korban is jól ismerte Albion nyelvét: *„A meghívás (t. i. a gyulafehérvári református kollégium megerősítése céljából, s ugyanakkor az elhunyt Bisterfeldet, mint az ottani pedagógia egyik fontos, cartesianus pillérét pótolandó) eredménnyel járt. Basire az angol parlament és a francia király követeinek ajánló leveleivel*

³ Darnell, W. N.: The Correspondence i. m. 175–183; Petróczi É.: Az „igazi” i. m. 55.

⁴ Dienes Dénes: Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655). Sárospatak 2011. 147.

⁵ Bán Imre: Apáczai Csere János. (Irodalomtörténeti könyvtár 2.) Bp. 1958.

⁶ Herepei János: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II. Apáczai és kortársai, Bp.–Szeged 1966.

ellátva rövidesen útnak indult. A fejedelem az 1655. március 1-én kötött meg-
egyeződésben évi jövedelmét 1800 forintban állapította meg, lakhelyéül pedig
az időközben (1655. febr. 6-án) meghalt híres gyulafehérvári professzornak,
Bisterfeldnek a házát szelteme ki számára.”⁷ ... Első dolga volt, hogy sorsa sze-
rencsés fordulatáról II. Károlyt, a trónjáról száműzött királyát [aki lenyaka-
zott apja, a nálánál jóval kegyesebb életvitelű, s Basiriust udvari papjaként
nagyra becsülő, I. Károly elfajzott örököse volt, de később mégis, meglehe-
tősen érdemtelenül, a restauráció hőse lett. P. É.] értesítse. Még ugyanabban
az évben megérkezett az angol államfő baráti hangú válasza Rákóczihoz,
amelyben őszinte köszönetét fejezi ki a fejedelemnek, amiért a Stuartok hírséges
alattvalóját olyan nemes bánásmódban részesíti.” A legfontosabbnak érzett
részletet most magyar fordításomban adom közre.⁸ „Nagy örömet szereztek
nekem azok a hírek, ... amelyek szerint, nem kevés, Angliában elszenvedett
anyagilag vesztés s mindazon nagy csapások után, amelyeket hozzánk való
lojalitása okozott számára, őt [t. i. Basirét], oly nagylelkűen fogadta...; ezért
a szívélyes fogadtatásért fogadja Nagyságod szívbéli köszönetünket, s min-
dig készen állok arra, hogy az ön jóságát hasonlókkal viszonzzam, amidőn
alkalmam lesz rá.”

Ezek után rendelt ideje van annak, hogy beletekintsünk egy nálunk
kevésbé ismert, a híres skóciai St. Andrews Egyetemen ugyan könyvként
meg nem jelentetett, de elektronikus formában elérhetővé tett szakdolgo-
zat Basiriust ha nem is szentté avató, de jónéhány gesztusára, reagálására
a korábbiaknál hitelesebb választ, magyarázatot adó anyagába. Szerzője,
David F. Jones ezt írja 1973-as tézise előszavában: „A levelek Darnell-féle
kiadása hiányos, s a rájuk való túlzott támaszkodás számtalan hibához
vezetett.”⁹ Nálunk ezekből a Darnell-féle, korántsem szándékos, inkább
ügyetlen verbális csapdákban Bethlen Miklós Önéletrrásának számos olyan
részlete kínál kiutat, amelyek Basirius természetének jótékony vonásaira,
többek között a gyermekek iránti szeretetére, továbbá egészségtudatos
életmódjára, gyógyászati és betegápolói ismereteire utalnak. Akkoriban
hosszúnak számító 69 betöltött éve is ebbéli szakértelmét, szinte orvosi
tudását bizonyítja. Többek között a kamasz Bethlen Miklóst ő óvta meg az
iszákosság tetet-lelket rontó veszedelmétől: „Így szólok erről ab anno 1660
novembertől fogva ... néhai praeceptorom, Isacus Basirius theologiae doctor
(kiről másutt is leszen szó) tanácsa által ... akkor fogadám fel, hogy a részeg-
séget és a paráznaságot teljes tehetséggel igyekszem kerülni és távoztatni... Az
említett Basirius még azt a tanácsot adá, hogy mivel már régen ismer és ő
medicus is, tudja bizonyosan, hogy minden nyavalyám a calida intemperie

⁷ Kropf Lajos: Basirius Izsák életrajzához. Történelmi Tár 3/12 (1889) 492–501, 493.

⁸ Darnell, W. N.: The Correspondence i. m. 129–131, 130.

⁹ David F. Jones: An Itinerary of Fraunce and Italy in the Year 1647 and 1648, by Isaac Basire. <https://research-repository.st-andrews.ac.uk/handle/10023/17877> (Letöltés: 2025. március 2.)

hepatis et frigiditate captitis (a máj túlságos melege és a fej hidegsége) miatt *vagyon, azért éljek józan, mértékletes életet, és minden ebéd, vacsora után igyam egy kis pohár vizet és egészséges lések; mert ő harmincöt esztendeje azt követi, s nem volt talán kétszernél többször beteg...*¹⁰

David F. Jones részben Isaac Basire bujdosásának első szakaszában írott, franciaországi és itáliai feljegyzéseire, részben pedig a Hunter-féle, könyvalakban sajnos napvilágot nem látott gyűjteményben fellelhető leveleire alapozta értekezését. Ezek számos olyan eseményt, epizódot örökítenek meg, amelyek a tudós angol lelkipásztort (bár ő Apáczainknál kevésbé szenvedélyes pedagógus és végképp nem hozzá hasonlóan elkötelezett enciklopédia-szerző volt) valamelyest közelebb hozhatják a magyarországi és erdélyi kutatókhoz-olvasókhoz is.

Az *Itinerary*-t én is végigolvastam ugyan, de ezúttal csak a tizenöt éves száműzetés és bujdosás, illetve ezen időszakon belül az első két, erdélyi időszakától nagyon különböző, Francia- és Olaszországban töltött vándorév lényeges történéseit foglalom össze, s a skóciai disszerens bevezető gondolatait. Tehát: az anglikán és a puritánus erők, ha úgy tetszik, a zsinat-presbiteri és az episzkopális csoportok első csatározásai idején már nagyon sok olyan lelkeszt elűldöztek az országból, aki nem tette le a lojalitási esküt, s aki ragaszkodott az English Prayer Book-hoz, s a hagyományos papi öltö-zékhez, illetve a királyt, mint egyházi legfőbb méltóságot elfogadó Act of Supremacy-hoz. Basirius nem adta meg magát „az új időknek”, falusi gyülekezetében provokatív igehirdetéseket tartott, úgy beszélt az anglikán egyházzról, mint minden eklézsiák legjobbjáról, s mint egy dicsőséges anyáról... Mindezért 1643-ban Stockton várának börtönébe vitték, s számtalan intelmet követően engedték vissza Egglecliffe-be, feleségéhez és akkor négy gyermekéhez, de állandóan ismételt bebörtönzéssel riogatták. 1646 tavaszán Basirius I. Károly udvari papjaként, az uralkodóval együtt Oxfordba költözött. Az egyetemi város itt, amíg lehetséges volt, védelmet nyújtott mind a királynak, mind anglikán és royalista híveinek; egy időre igazi őrhellyé vált.¹¹

Később, amikor már Oxford sem bizonyult menedékvárnak, számos meggyőződéses anglikán lelkipásztor, így Isaac Basire is, a párizsi angol kápolnában lelt menedéket, amelynek papja Sir Richard Browne volt; 1647. karácsonyán a nemrég érkezett teológus és híres polyglott, már családjától elszakadva, de a tökéletes francia nyelvtudás birtokában és a hugenotta ősök-adta biztonságérzettel élve prédikált a régi-új hazában.¹²

A Jones-disszertáció második fejezete, a korábbiakban vázolt általános helyzetleírás után, *A száműzetés és a tizenhetedik századi utazások* címet viseli. Ebből kiderül, hogy Basire nem egyedül indult el száműzetése első

¹⁰ Bethlen Miklós: Önéletírása. I. Kiad. V. Windisch Éva. (Magyar századok.) Bp. 1955. 131.

¹¹ Jones, D. F. An Itinerary i. m. 7–9.

¹² Uo. 10.

két helyszínére, hanem néhány király- és anglikánpárti család gyermekét vitte magával, a menekülést „*grand tour*”-ra, az akkori angol nemes ifjak peregrinációjává, intellektuális világjárásává emelve. Mégpedig úgy, hogy saját, szűkös költségvetéséből öt fiatalemberről igyekezett gondoskodni, mert az őt megbízó szülők anyagi háttere Angliában addigra bizonytalanná vált. Elsőként John Ashburham, aki a békeidőkben a büszke „*Gentleman of the Bedchamber to Charles I.*”, azaz „*I. Károly hálólóházának őre*”, voltaképpen éjszakai szolgálatban lévő királyi testőr büszke címet viselte, kérte meg őt az akkor már nagycsaládos apát és művelt lelkészt 14 éves fiuk személyes tutorálására, 1646-ban. Majd a Basirius-család egy másik régi barátja és bizalmasa, Lady Lampton bízta meg a kontinensre induló lelkészt ugyanazzal a feladattal, s hozzájuk csatlakozott még három ifjú, ugyancsak a király környezetéből.¹³

1647. március 5-én Basirius így írt tanítványairól, még Párizsból, feleségének, s élete nagy szerelmének, hét (akkoriban még csak négy) gyermeke anyjának, Frances Corbettnek: „*Teljes ellátásukról nekem kellett gondoskodnom, noha a magam számára sem jutott elegendő pénzem, így kellett tennem.*”¹⁴

A tizenhetedik századi utazások történetét részletező fejezetből kiderül, hogy Isaac Basire nem csupán önmagát, de a rábízott diákokat is féltő gonddal óvta. Napi 40 mérföldnél több távolság megtételére nem vállalkozott, szemben az olyan „hazardírozó” korábbi angol utazókkal, amilyen Sir Robert Carey volt, aki I. Erzsébet királynő halálhírére úgy vitte szét, hogy kevesebb mint három nap alatt 382 mérföldet lovagolt, igaz, útja végén „véres sebekkel borítva.”¹⁵

Ebben az úti viszontagságokat felidéző epizódban, amelyet a kis angol diákcsoportot vezető lelkész és tanár feljegyzései drámai erővel jelenítenek meg, témánk szempontjából kitüntetett jelentősége van az 1649. január 30-as keddi napnak. Ekkor Basirius és tanítványai kis híján odavesztek egy dühöngő viharban, amely akkor érte el őket, amikor Franciaországot már rég elhagyva, a nápolyi királyságból és Sziciliából Málta szigetére hajóztak át. Rajtuk kívül az összes átkelő hajó utasai a tengerbe veszttek. Idézzük itt a vonatkozó feljegyzést, amelyben I. Károly, őt gyászoló egykori udvari lelkésze szavai nyomán, szinte a Basirius-család egyik tagjaként, sőt, életmentő „szentként” jelenik meg: „N. B. ez a mostani csaknem vízbe fulladásunk, amikor már mindnyájan lemondtunk az életünkről, pontosan abban az órában vezetett megmenekülésünkhöz, amikor a mi dicsőséges, mostanra megszentelt királyunk, I. Károly elnyerte a mártírok koronáját.”¹⁶

Ez itt már sokkal több, mint királytisztelet, mint „idült royalizmus”, ez maga a lefejezett uralkodó szentté avatása. Az tény és való, hogy a mál-

¹³ Uo.

¹⁴ Uo. 14. (Dr. Basire to his wife, Paris, March 5th 1647. Hunter kézirat 9, 61.)

¹⁵ Uo. 27.

¹⁶ Uo. 27. (*Isaac Basire: Itinerary.* 123.)

tai kikötőben csodájára jártak a hat angol utas megmenekülésének, amikor „a hullámok oly magasra csaptak.” A feljegyzés természetesen későbbi, mint a majdnem-pusztulás, de, az uralkodó haláláról Angliából érkezett hírekben-levelekben később minden apró részletről értesülve, Basire nyilván utólag egészítette ezzel a világot feldúló eseménnyel a vihar történetének csaknem tragédiába torkolló krónikáját. Király-rajongásának forrását udvari lelkési szolgálatának emlékein kívül folyamatosan táplálták az először az egész szigetországot, majd Európát elárasztó pamfletok és vizuális anyagok: gondosan megtervezett festmények, jóformán újságba illő metszetek, a királyt szinte krisztianizáló, töviskoronás, ábrázolásoktól a kíméletlen gúnyrajzokig. Egyszóval a Facebook-stílus ősei. Idézzünk itt néhány sort Szántó György Tibor történész, gazdag angol szakirodalmat felhasználó Cromwell-könyvéből, amelynek második legfontosabb főszereplője természetesen maga I. Károly volt: „Károly méltóságteljesen hallgatta a rettenetes vádat... Kétségbe vonta bírái illetékességét, és kijelentette, hogy éppenséggel ő lehetne az, aki megítéli bírját, hiszen voltaképpen alattvalói [mégpedig kétszeres, egyházi és világi értelemben! P. É.], ezért neki tartoznának engedelmességgel... Konceptiók pör volt, kétség nem férhet hozzá. Az ítélet már akkor megszületett, amikor a vádirat tartalmát még el sem döntötték. A pört a monarchia romjain születő katonaköztársaság sajátos ünnepi szertartásának is tekinthetjük. [Sőt, tegyük hozzá, egy igazi theatrum mundi „nagyjelenetnek”. P. É.] Oliverék állama tulajdon eredetmítoszát is a királyperrel teremtette meg. A vádlott ugyanis nemcsak Anglia uralkodója, hanem az ancien regime egyházi feje is. Az új szakrális állam viszont toleranciát ígért az összes egyenrangúnak nyilvánított protestáns felekezet számára, ideértve a kis szektákat is. Károly – mint pontifex – éppen a cromwelli programnak állt az útjában. Nem kerülhette el a mózesi halálbüntetést. Ha csupán száműzetésre vagy börtönre ítélik, hívei továbbra is joggal tekinthették volna lelki vezetőjüknek.”¹⁷ A lefejezett király, akinek még azt is felrótták, hogy az I. Erzsébet „jóvoltából” kivégzett katolikus Stuart Mária unokája, s ráadásul felesége az ugyancsak „pápista” Henrietta Mária francia királylány, XIII. Lajos testvére volt, a legenda szerint e szavakkal búcsúzott az élettől: *„A romlandó koronától most a romolhatatlan korona elé járulok, ahol nem háborgatnak.”*

Ilyen körülmények között Basirének és ifjú védenecinek komoly vigaszt és megnyugvást adott, hogy francia és olasz földön csaknem mindenütt jó szívvel fogadták őket. A Hunter-kéziratban hemzsegnak az ezt bizonyító részletek, az egyik 1648. július 5-én kelt feljegyzés így szól: „Július 5-én békesség, vacsora, kényelmes ágy, majd másnap reggeli és jó lovak vártak ránk.”¹⁸

¹⁷ Szántó György Tibor: Oliver Cromwell. Egy katonaszent élete és kora. Bp. 2005. 200–205.

¹⁸ Jones, D. F.: An Itinerary i. m. 29.

Ilyen francia és olasz előzmények után Basirius 1652 telétől egy évig Aleppóban tartózkodott, ahol ott összegyűjtött arab tudásáért, de főleg orvoslási ismereteiért megbecsülték, elfogadták. Mint tudjuk, 1654 végétől egészen II. Rákóczi György haláláig állt a fejedelem szolgálatában, gyulafehérvári teológiaprofesszorként, s az uralkodó halála után Báthori Zsófia szerette volna Erdélyben marasztalni, I. Rákóczi Ferenc tutoraként. Apáczai Csere János pedig 1653 nyarának végén tért vissza Hollandiából Erdélybe a már csaknem kész Magyar Encyclopaediával, amelyben fontos szerep jutott az orvosi szakkifejezéseknek is. A Varsói Tudományegyetem Magyar Tanszékének egyik munkatársa, az Encyclopaedia orvosi szakkifejezéseit vizsgálva kiemelt s értelmezett néhány, a légúti betegségekre utaló kifejezést is, amelyek sejtetik, hogy ezek Apáczai számára nem csupán az akkor még nagyon szegényes magyar orvosi szakszókincs gyarapítását szolgálták. Bár nem Szenci Molnár-féle személyességgel, de mégis saját mindennapjait, hatalmas vállalásait megnehezítő betegségére, már ekkoriban kialakult tüdőbajára utalhattak: „A szervek által betöltött funkciókra, illetve a szervek működésével kapcsolatos asszociációkra vonatkozó körülírás például a „*nedvesség*” és „*edény*” főnévből álló birtokos kifejezésben („*nedvesség edényei*”) mutatkozik. Ezt a kifejezést Apáczai azoknak az edényeknek [köztük a tüdőnek] az elnevezésére alkotta, amelyek a nedveknek az emberi testen keresztül történő szállításáért felelnek. Saját panaszaira utal a „*gyakdos*”, „*szúr*”, v.ö. „*gyakdosó fájdalom*”, „*szúró fájdalom a »hurutás«*, *köhögés szó*.”¹⁹

E témához a Basirius és Apáczai „mint gyógyító és gyógyítottja” valamelyes megbékélést jelentő, de mindkét fél részéről elszalasztott esélyhez tartozik még a Pozsonyi Jesenius Egyetem három kutatójának angol nyelvű tanulmánya, egy pontosan húsz évvel Apáczai Csere János halála után megjelen *De Phitisi* című, méltán híressé vált, a tuberkulózis elemzését és gyógyítási esélyeit vizsgáló könyvről. E latin szakkönyv szerzője egy Túróc megyei szlovák-magyar orvos, Matthaeus Palumbini volt. Ennek az orvostörténeti munkának először az angol fordítása jelent meg, a szlovák csak 2021-ben. A szerző ebben kárhoztatta a túl sok füstölt magyar ételt is, mint lehetséges kórokat, a szennyezett levegő mellett. A szimptomák közül leírta a delíriumot és a zavart gondolkodást, különösen a halálközeli állapotban. Hangsúlyozottan említette a „*mentális diétát*”, s az izgalmi állapotok kerülését, valamint a teljes nyugalmat javasolta. Továbbá azt, hogy a paciensek kerüljék a haragot, az indulatos összecsapásokat, a szomorúságot, a búskomorságot és a gyűlölködést.²⁰ Ehhez képest a sokat emlegetett

¹⁹ *Agnieszka Barátka*: Apáczai Csere János orvosi szakkifejezései a Magyar Encyclopaediában (1653). Fókusz. Vajdasági Ismeretterjesztő és Tudományszeresítő Portál 155 (2017 augusztus.) 7–8. https://www.fokusz.info/File/tortenelem/Apaczai_-_orvosi_nyelv.pdf (Letöltés: 2025. március 2.)

²⁰ *Nora Malinkovská – Mária Bujalková – Renata Pečová*: Treatment of Tuberculosis in the 17th Century, Based on the Original Work De Phitisi (On Tuberculosis)

gyulafehérvári „végítélet” már a rossz körülmények között eltöltött, egyre halálközelibb kolozsvári időszak előtt bizonyára súlyosbította Apáczai tuberkulózisát. Két, alapjában véve nemes szándékú ember csapott össze, vesztükre éppen a harmonikus egyéniségnek igazán nem nevezhető fejedelem jelenlétében. Németh László ezt a történetet, bár eredeti hivatása az orvosi volt, a medicina szempontjait teljesen kihagyva, végzetes elfogultsággal és az Apáczait nagyrabecsülő kolozsváriak egy részére jellemző Basirius iránti ellenszenv túlhangsúlyozásával igyekszik hatásossá tenni a főhős mártíriumát, s haldoklása leírását *Apáczai* című drámájában. Valószínű, hogy a reformációt gyakran tanulmányozó szerző teológiai-egyház történeti ismeretei ezúttal kevésnek bizonyultak ennek az áldatlan belháborúnak a felméréséhez.²¹

Bár csak egy néhány oldalas novellában örökítette meg Makkai Sándor, Erdély nagyhírű püspök-írója Apáczai Csere János és Basirius Izsák összecsapásának történetét, az Apáczait Kolozsvárra száműző napok előzményeit, az *Írhatsz, Aletta!* című elbeszélés mégis sokkal hitelesebb, mint a Németh László-dráma. Mert érzelmős és hiteltelen kis közjátékok, a haldokló főhőst csirkelevessel-etetése helyett az egykori tragédia lényegére összpontosít. Egyrészt arra, hogy Basiriusban nem az ok nélküli, nem is egyszerűen a szakmai féltékenységből fakadó rosszindulat munkálkodott. Hanem a benne nagyon mélyen gyökeret vert aggodalmak és félelmek juttathatták el odáig az amúgy sem puritánok-barátja fejedelmet, hogy az angliai események erdélyi folytatásától kezdjen rettegni, s minden presbiteriánusban, köztük a szegény, komoly tudású, elkötelezett, de testi és lelki betegségek tépázta Apáczaiban egy erdélyi Cromwellt lásson, saját magát pedig a fejét éppen levágni készülő bakó bárdja alatt. Az pedig szinte tragikomédiába illik, hogy az ellenfelek a távolságtartóbb és hivatalos latin mellett nem éltek azzal a lehetőséggel, hogy Apáczai Csere János, francia nyelvtudását kihasználva, a vendégprofesszorhoz, Basiriushoz annak második anyanyelvén, a francián keresztül legalább valamelyest közelebb kerüljön, s ellentéteik így tompulhassanak. Érdemes e szempontot is figyelembe véve elolvasni Rácz Lajos sárospataki szerző rövid, de alapos, Apáczai és a francia nyelv című tanulmányát.²²

Befejezésül idézzünk Makkai kevéssé ismert novellájának a történetet tömören összefoglaló sorait:

„– *Igazságom van-e, ez a kérdés, Nagyságos Uram?*

– *Persze hogy, bólintott Barcsay, Nem kértem volna magamhoz, ha*

from 1679. Acta Medico-Historica Adriatica, 21 (2023). 1. sz. 31–50. <https://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/amha/article/view/27216/14140> (Letöltés: 2025. március 2.)

²¹ Németh László: Apáczai. In: Németh László: Szerettem az igazságot. Drámák 1931–1955. Bp. 1974. 647–760.

²² Rácz Lajos: Apáczai és a francia nyelv. Egyetemes Philológiai Közlöny 44 (1925) 7–10.

*nem ezt hinném. De az igazság ezúttal is a hatalommal került szembe, mint annyiszor. Kegyelmed az igazságával együtt röpülhetett volna le az öreg toronybúl... A fejedelem iszonytató dühös volt. Az anglus elhitette vele, hogy Kegyelmed félig értett, veszett ideákkal jött ide a külföldről... Hogy a jó rendet, a tisztaság tudományát, erkölcsöt, s az egyház békéjét akarja feldúlani. Hogy ideái vértanúkat juttatták az anglusok királyát, s itt se biztos többé a fejedelem és az urak élete... Csak Keresztúri urammal bírtuk így-úgy fékezni a fejedelem haragját, s kicsikarni, hogy még legyen Kegyelmednek valamely életje Erdélyben!*²³

A történetnek csak annyi a szépséghibája, hogy a mi puritánusaink, köztük a vita során név szerint is kárhoztatott Medgyesi Pál, a *Dialogus politico -ecclesiasticus* című presbiteriánus értekezés szerzője és társai mögött nem állt hadsereg, nem gyülekeztek „*vasbordájú szentek*”; mi több, a mi hatalmi vonatkozásoktól mentes eklézsiamegújító mozgalmunk nem terjedt ki a történelmi Magyarország egész területére, mindvégig peremhelyzetű volt és maradt. A magyar református hitélet, tudományosság és pedagógia 400 éve született egyik hősenek, Apáczainak pedig Magyarországon is, Erdélyben is maradt nem „*valamely*”, hanem mindmáig sokunkat gazdagító „*életje*.”

²³ *Makkai Sándor*: Írhatsz Aletta! In: Makkai Sándor: Megszólalnak a kövek. Elbeszélések. Kolozsvár 1921. <https://mek.oszk.hu/10800/10897/10897.htm> (Letöltés: 2025. március 2.)

17. SZÁZADI KULINÁRIS ÉRINTKEZÉSEK SZOMBATOS SZEMMEL

Vendéglátás és élelmiszerellátás Borsos Tamás naplójában

CULINARY ENCOUNTERS OF THE 17TH CENTURY THROUGH SABBATARIAN EYES

Hospitality and Food Supply in the Diary of Tamás Borsos

Rénes Balázs
Eötvös Loránd Tudományegyetem

ÖSSZEFOGLALÁS

A modern kori diplomácia poszt protokolláris fordulatával egyre népszerűbbé váltak azon diplomáciatörténeti irányzatok, amelyek az ételeket már nem kizárólagosan a ceremóniális gyakorlat részének, hanem elsősorban a diplomácia potenciális eszközének tekintették. Egyik legnevesebb erdélyi diplomatánk, Borsos Tamás naplói feltárják, hogyan látta e gasztronómiai érintkezéseket egy kora újkori diplomata: A 17. századi erdélyi követségek emberei Konstantinápolyba vezető útukon a helyi adottságoknak legjobban megfelelő fogásokat fogyasztották (juhús és tehénús pecsenye, sózott halak, tokikra). Az oszmán fővárosba érkező erdélyi kapitányok aktív diplomáciai kapcsolatokat áptak, európai kortársaikat gazdagon és kölcsönösen vendégül látták, élelmiszer ajándékokban (sajt, mézes pogácsa) részesítették. Az ételek megosztása, ajándékozása olyan diplomáciai eszközként szolgált portai tevékenységükben, amellyel nemcsak partnereik bizalmát nyerték el, de az Erdélyi Fejedelemség vendégszere-
tetét, diplomáciai jelentőségét is hűen reprezentálták.

ABSTRACT

With the post-protocol turn in modern diplomacy, diplomatic history has increasingly popularized those trends that no longer see food as exclusively part of ceremonial practice, but primarily as a potential tool of diplomacy. The diaries of one of our most renowned Transylvanian diplomats, Tamás Borsos, reveal how an early modern diplomat saw these gastronomic encounters: on their way to Constantinople in the 17th century, the men of the Transylvanian embassies in Transylvania consumed the dishes best suited to the local conditions (mutton and cow meat, salted fish, fish roe). The Transylvanian captains who arrived in the Ottoman capital maintained active diplomatic relations, lavishing their European contemporaries with reciprocal hospitality and food gifts (cheese, honey cake). The sharing and gifting of food served as a diplomatic tool in their activities in the Ottoman Porte, not only to gain the trust of their partners, but also to faithfully represent the hospitality and diplomatic importance of the Principality of Transylvania.

DOI: 10.54231/ETSZEMLE.2025.1.2

Copyright © 2025 Rénes Balázs (author)

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License

Kulcsszavak: erdélyi követségek, kora újkori diplomácia, vendéglátás, élelmiszerellátás

Keywords: transylvanian embassies, early modern diplomacy, hospitality, food supply

Borsos Tamás marosvásárhelyi bíró és diplomata alakja töretlen népszerűségnek örvend a magyarországi történeti kutatásban. A híres történétíró, Borsos Sebestyén (1520–1586) fiaként 1566-ban született Borsos Tamás az 1580-as években csatlakozott kora legújabb „zsidózó” protestáns irányzatához: a szombatos felekezethez. Nézeteire Szabó Menyhárt, Eötvös Miklós és Eőssi András volt hatással, akinek az 1590-es évek végén legbizalmasabb emberei közé tartozott. Később a hasonló teológiai-ideológiai tanokat képviselő Péchi Simon erdélyi kancellár politikai hívei közé tartozott.¹

A kor török vonatkozású diplomata útinaplói közé tartoznak Borsos Tamás konstantinápolyi naplói is, a műfajban tájékozatlanul mozgó szerző azonban mellőzi a tudós szándékot. Borsos hallomásaira hagyatkozik ugyan,² de feljegyzései a diplomáciai szempontból legfontosabb transzkulturális érintkezések aspektusát rögzítik. Olyannyira, hogy naplóit más diszciplínák kutatói is beemelték forrásaik közé. A napló kiadástörténetével és annak a követtükör műfajának való megfelelésével legutóbb Domokos Zsófia irodalomtörténész foglalkozott.³ Rénes Balázs a gyakorlati diplomáciai tevékenység szempontjából vizsgálta meg az erdélyi kapitáha feljegyzéseit, elsősorban az oszmán alkoholfogyasztás, a természeti jelenségek és technikai vívmányok megemlézésére fókuszálva naplójában.⁴ Jelen tanulmányomban Borsos naplóját életmódtörténeti szempontból igyek-

¹ *Dán Róbert*: Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon, Humanizmus és Reformáció 13. Szerk. Klaniczay Tibor Akadémiai Kiadó, Budapest 1987. 84–85.

² *Kovács Iván Sándor*: Útleíró utazók - utazási irodalom a XVI-XVII. században. In: Acta historiae litterarum hungaricarum. Szeged 1971. 79–85. 81.

³ *Domokos Zsófia*: Követtükör vonások Borsos Tamás, Bethlen Gábor portai küldötének irataiban In: A dialógus formái a magyar régiségben. Szerk. Farmati Anna – Gábor Csilla, Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság Kolozsvár 2021. 341–358.

⁴ *Rénes Balázs*: Az oszmán alkoholfogyasztás rítusának megjelenése Borsos Tamás 1619. évi portai követségének naplójában. FONS Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok 2022. 3. szám 327–345.; *Rénes Balázs*: A természeti jelenségek megjelenése Borsos Tamás konstantinápolyi feljegyzéseiben In: Dimenziók V. Katasztrófák után... (KUT) Természeti csapások, járványok és ökológiai folyamatok a történelemben, Martin Opitz Kiadó, Budapest, Szerk. Banai, Zsófia – Dancs, Réka Rebeka – Górány, Nikolett – Kőszegi, Margit – Natkó, Anna – Rénes, Balázs.; *Rénes Balázs*: „...Ennek egy mesterségét láttam, hasznost az mi földünkben is.” A 17. századi oszmán vízgazdálkodás és reprezentációja egy erdélyi követ

szem feltárni. Az elemzés során a következő kérdésekre keresem a választ: Milyen vallási és kulturális jegyeket hordoz a követek számára az étel megosztása? Milyen szerepe volt vendéglátásnak az erdélyi követ tevékenységében? Mit fogyasztottak utazásaik során az erdélyi követségek emberei?

Borsos Tamás számos oszmán tisztségviselővel történt hivatalos érintkezést (vendéglátás, találkozás, audiencia) említ, ezek közül a legalapvetőbb kölcsönös bizalom megteremtésének és a kulturális kapcsolatfelvételnek a jegyeit a következő feljegyzés hordozza:

„Úgy vagyon, hogy magam látom, hogy az urad nekem nem hiszen s megvetette az én barátságomat, s nem tartoznám vele, -de megemlékezem az régi barátságról, só[t]-kenyeret öttem együtt vele, ugyan nem hadhatom, hanem Valamibe tudok, de mégis szolgállok neki.” – mondta Deák Mehmet temesvári pasa Borsos Tamás feljegyzései szerint,⁵ ezzel is utalva a Bethlen Gábor felé mutatott támogatásra.

Az egy asztalról elfogyasztott „só és kenyér” a barátság jele, amely immár szent és sérthetetlen. A só és kenyér közös elfogyasztása a török kultúrában „tuz-ekmek hakkı” azaz a só-kenyér jogát jelenti. A szokás eredete, hogy só, a mind a török, mind az iráni kultúrában szentnek számít.⁶ Etimológiája szerint a só olvadt össze az értékes „nân”-nal (kenyér), és ebből keletkezett a nân u nemek (só-kenyér) joga. A só-kenyérhez való jog számos oszmán műben, misztikus szövegben, klasszikus és kortárs költészetben, népi irodalomban szerepel. Nemcsak idiómaként maradt fenn, számos közmondás alapját is képezi: „Aki nem ismeri a só és a kenyér jogát, vakká válik.”⁷ Azaz, aki nem tiszteli vagy elárulja azt, aki korábban szívességet tett neki, az roszszul végzi.

A só és kenyér közös elfogyasztásának a keresztény kultúrkörben az étkezés megkezdésekor végzett kenyértörés (artoklázisz, latinul fractio panis) felelt meg, ez az ószövetségi hagyomány megtalálható a legtöbb ortodox vallású dél-európai, az örmény, de még a zsidó kultúrában is. A szokás eredete bibliai és az utolsó vacsorához kapcsolódik:

„És mikor ők evének, vevén Jézus a kenyeret, és hálákat adván, megtöré és adá nékik, mondván: Vegyétek, egyétek; ez az én testem.”⁸

Emellett kenyérnek és sónak a keleti szlávoknál nem csak keresztény, de kultúrtörténeti gyökere is van. A földműves szláv csoportok a természe-

szemszögéből In: Dimenziók VI. TTK. Tér– Táj – Kép. Szerk. Kőszegi, Margit – Dancs, Réka Rebeka, Martin Opitz Kiadó, Budapest 2023. 167–178.

⁵ Borsos Tamás: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Kriterion Kiadó, Bukarest 1972. 177.

⁶ Mehmet Samsakçı: Türk Kültür ve Edebiyatında Tuz ve Tuz-ekmek Hakkı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü 2000. 1–2.

⁷ „Tuz ekmek hakkı bilmeyen kör olur.” – török közmondás.

⁸ Márk. 14.22 Biblia Ford. Károli Gáspár Márk írása szerinti való szent evangéliom <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/BibliaKaroli-biblia-karoli-gaspar-forditasa-1/mark-irasa-szerint-valo-szent-evangyliom-145A5/mark-14-14CB8/> letöltés: 2024. 11. 20.

tes erdősávokat vonták gazdálkodás alá, sokszor felperzseléses technikával. Az így nyert területeken a gabonatermesztés vált elsődlegessé, s a létszükséglet alapját képezte. Az orosz nyelvterületen a vendéglátásra használatos *khleb-sol'* kifejezés, egyben a sót és kenyeret jelentette.⁹ A kifejezés köszöntésként is szolgált, így a vendégfogadás egybeforr a kenyér és a só felajánlásával is, amely mind a baltikumi, mind a balkáni szlávoknál megmaradt.

A kenyér adásával kapcsolatban az oszmán Evlija Cselebi magyarországi utazásai során megemlékezik arról, hogy a hagyomány szerint a debreceniek kenyeret adtak az országot hódoltató I. Szulejmán (1520–1566) szultánnak:

„Mikor Szulejmán khán Budát a német király kezéből elvette, akkor Debreczen rájáí[bírái] Szulejmán khánnak azt mondvá: »Háborúd szerencsés legyen!«, két pár kenyeret hoztak ajándékba s mindegyik pár kenyeret száz bivaly húzta. Mikor Szulejmán khánnak azokat átadták, Szulejmán khán így szólt hozzájuk: »Városotok gazdag legyen és gyermekeitek sokan legyenek!« és szabadság-levelet adott kezükbe.”¹⁰ Cselebi szerint tehát a szabad városi jogokat a vendégjog betartásával nyerték el.

A csoportos étkezések gyakorlata a bronzkortól jelen van az emberiség történelmében, ezért Costas Constantinou az olyan rivális közösségek képviselőit, akiket egy-egy ceremonális étkezés hoz össze „primordial corps diplomatique”-nak, azaz ősi diplomáciai követségeknek nevezi, ezzel is érzékeltetve, hogy a lakomák közben köttenek a békék és egyezmények.¹¹ A ceremonális étkezések univerzális jelenléte a török eredetű iráni Gaznavida dinasztia (961–1186) uralma alatt figyelhető meg először, itt egyfajta kettőség érvényesült: amíg az emír a noruz (perzsa újév) és a mihragan (zoroasztriánus ünnep) ünnepen világi uralkodóként, addig a muzulmán vallási ünnepeken már szunnitaként vett részt. Azonban hűen a preislám hagyományokhoz az ünnepeket minden esetben közös lakomával zárták.¹² Az Oszmán Birodalom kora újkori területén tehát mind a keresztény, mind az arab kultúrkörben elterjedt szokás megtalálható volt. A közös étkezés során egymással megosztott ételek a vallásos közösségek egyik legalapvetőbb kifejező eszközték képezik.¹³

⁹ Robert E. F. Smith – David Christian: *Bread and Salt: A Social and Economic History of Food and Drink in Russia*. Cambridge University Press, London 1984. 5.

¹⁰ Evlija Cselebi török világutazó magyarországi utazásai (1660-1664) Ford. Karácson Imre MTA, Budapest, 1904. 242.

¹¹ Costas M. Constantinou: *On the Way to Diplomacy*, (Borderlines Volume 7), University of Minnesota Press, Minneapolis–London 1996. 128.

¹² Eva Orthmann: „It was a day of great splendor.” Audiences at the Ghaznavid court In: *The Ceremonial of Audience Transcultural Approaches* Orthmann. Szerk. Eva Orthmann – Anna Kollatz, V&R Unipress, Bonn University Press 2019. 93–112. 106.

¹³ „To share a common meal, especially if the act of sharing the meal also involves the sharing of a common memory, is one of the basic expressions of human fel-

Sam Chapple-Sokol úgy véli, a lakomák középpontjában mindig az a tér áll, amelyben az ételeket megosztják. E szimbolikus térben jelentőséggel bír, hogy ki és hol foglal helyet, mit fogyaszt, sőt az is, ha éppen távolmaradása okán nem jelenik meg benne.¹⁴ Az oszmán kultúra maga az ételek megosztása körül forgott, az ételeket nem csak a hivatalos ceremóniákon vagy ünnepségeken, de a mindennapi életben is megosztották egymással. Az ételajándékok elsősorban az ajándékozók és az ajándékozottak közötti jóakarát és szimpátia kölcsönös, nonverbális üzenetét közvetítették. Az ételek ezért minden neves alkalomra megfelelő ajándékként jöhettek szóba, s az ételajándék anyagi háttértől függetlenül a társadalom minden rétegének egyaránt elérhető eszköznek számított. Az ételt ajándékozók azt is elkerülhették, hogy a hivatali korrupció vagy előnyszerzés árnyéka rájuk vetüljön, például az oszmán kultúrából következően a saját termesztésű gyümölcsök adományozása a szultán számára is őszintébb szimbolikát hordozott, mint bármilyen drága tárgyi ajándék.¹⁵

Nem véletlen, hogy Borsos Tamás is gyakran folyamodott élelmiszer ajándékozásához a portai hivatalnokok megnyerése érdekében, egy ízben például Bethlent kérte, hogy a brassói bírónál járjon közben élelmiszerek küldésében: „tudja Nagyságod, itt mely kedves az erdélyi jó sajt, és az brassai szép öreg mézes pogácsa; alkotmas ajándéku inkább kedveskedhetik jó rendbéli embereknek véle.”¹⁶ A különböző mézeskalácsok és más aprósütemények a kor kedvelt édességei közé tartoztak az Erdélyi Fejedelemségben. Az Apafi-korszakban számos forrás tanúskodik a kis és nagy mézes pogácsák vásárlásáról.¹⁷ Az ételajándékozás kölcsönösségét mutatja, hogy Borsos Sir Thomas Roe (hivatali ideje: 1621–1628) konstantinápolyi angol követőtől is sajtot várt: „Erdélyi sajtom már elfogyott; várom a megígért angol sajtot, amit hálás szívvel fogadok.”¹⁸

Vendéglátás

Arno Strohmeier a követjárások legfontosabb három ceremóniális eleme közé sorolja az oszmánok és európaiak által közösen végzett gasztronómiai gyakorlatokat, így például a beérkező követségek és az oszmánok közös

lowship.” – *William Barclay*: The Lord's Supper. Louisville, KY: Westminster John Knox Press 2001. 59.

¹⁴ *Sam Chapple-Sokol*: Culinary Diplomacy: Breaking Bread to Win Hearts and Minds. The Hague Journal of Diplomacy 8, 2013. 162–182.

¹⁵ *Priscilla Mary İsm*: Gifts of Food in Ottoman Culture. Istanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi 40 (1). 2020. 26.

¹⁶ Borsos Tamás levele Bethlen Gáborhoz 1618. augusztus 16-án. *Borsos*: Vásárhelytől i. m. 122.

¹⁷ *Szalai Ágnes*: A fejedelmi Erdély rejtett kincse: a méz. Erdélyi Múzeum, 2021. 83 (1). 69–78. 71.

¹⁸ *Gál István*: Borsos Tamás Londonban őrzött két levele. Korunk 28. évfolyam 6. szám 1969. 932–935. 933.

kávéfogyasztását, továbbá a protokolláris rendet mely során a kölcsönös üdvözlés és ajándékozás után a felek részvételével közös étkezéseket tartottak.¹⁹ Rüszt-Fogarasi Enikő a kolozsvári vendégfogadással kapcsolatban szögezi le, hogy amikor külföldi követek érkeztek a városba beszállási joggal a nevesebb küldötségeket a módosabb polgárok saját otthonaikban, míg a kisebb követeket a város vendégházában fogadták. A követségek rangját az jelezte, hogy hány fős kíséret érkezett együtt a követtel. A város különféle ajándékokat adott az érkezőknek: arany kupákat, szőrméket, de nem ritkán gyümölcsöket és élelmiszereket, olykor felszolgált ételeket is. Akik a város vendégszeretetét élvezték annak kontójára jobb fogásokat is fogyaszthattak a városi szakács jóvoltából. A számadáskönyvek szerint leggyakoribb alapanyagok a tehénhús és tyúkhús számított, de juh és sertéshús mellett a fácán, fogoly is előfordult. A halételeknek elsősorban a böjti időszakban látták hasznát, a különböző szózással tartósított halak: csuka, kárász, pisztráng, márna, pozsár, harcsa és viza is szerepelt a halak listáján. A moldvai és havasalföldi követek esetén, az ortodox böjthöz igazodva a kolozsváriak is igyekeztek ezekből és a gyümölcsökből felkínálni.²⁰

Akárcsak más európai államban szolgáló társaik, a konstantinápolyi követek nem csak a Portával, de egymással is mindennapi kapcsolatban voltak, a keresztény ünnepeket is közösen ülték meg, és az egyéni audienciákon túl, közösen vettek részt a hivatalos portai eseményeken. A követségeken vagy szállásadóiknál egymást is kölcsönösen vendégül látták.²¹ Az ilyen alkalmak során nemcsak az információszerzés és átadás volt fontos a követek számára, hanem az is, hogy saját országukat reprezentálhatták. A különleges hazai ételek felszolgálása az elit képviselőinek szólt, akiket a vendéglátó követségek a lakomákkal igyekeztek megnyerni saját ügyeiknek.²² A kölcsönös vendéglátás fontosságát talán Krzysztof Warszewicki (1543–1603) lengyel diplomata foglalja össze a legjobban: *„Ha egy követ nem válaszol mások iránta tanúsított kedvességére pompázatos ételekkel és*

¹⁹ Arno Strohmeier: The theatrical performance of peace. Entries of Habsburg grand embassies in Constantinople (17th-19th centuries). New Trends in Ottoman Studies: Papers Presented at the 20th CIÉPO Symposium Rethymno, 2012. június 27–július 1. Szerk. Marinos Sariyannis University of Crete, Department of History and Archaeology, Rethymno, 2014. 493–494.

²⁰ Rüszt-Fogarasi Enikő: Vendégfogadás Kolozsváron a 16. század fordulóján, In: Péter Katalin emlékkönyv, Szerk. Erdélyi Gabriella - Tusor Gergely, Történelmi Szemle, 2007/4, Budapest 821–834.

²¹ Emrah Safa Gürkan: Dishonorable Ambassadors? Spies and Secret Diplomacy in Ottoman Istanbul. Archivum Ottomanicum 35. Szerk. Barbara Kellner-Heinkele - Pál Fodor. Wiesbaden 2018. 47–61. 47–49.

²² Emrah Çetin: Examples of Culinary Diplomacy in Late Era Ottoman Diplomacy. SEFAD 50. 2023. 217.

*lakomákkal, akkor azonnal negédességgel vádolják és követségét megvetik.*²³ A diplomáciai hírnév fenntartása érdekében az élelmiszerek, mint a különleges sajtok, finom borok és egzotikus ételek fontos eszközöket jelentettek, ezért ehhez a Velencei Köztársaság is rendszeresen folyamodott. Egy ízben a konstantinápolyi bailó 90–100 fős bankettet tartott, amelyen negyven kappant, huszonöt vadkacsát, tizennyolc kacsát, harmincöt kakast, egy fácánt, ötvenkét fürjet, négyszáz tojást, két libát és százhusz gyöngytyúkot szolgáltak fel.²⁴

Sajnos a fogyasztott étkekkel vagy élelmiszerekkel kapcsolatban Borsos viszonylag kevés konkrét bejegyzés írt, s ezek többsége is a gazdálkodásra korlátozódik. A követ naplójában több ízben is beszámol a Habsburg császári követ, Michael Starzer vendégségeiről. Először október 15-én írja: „voltunk vendégségbe Markó vajda urammal Startzer uramnál, az római császár continuus oratoránál és igen kedvesen tarta...”²⁵

Majd október 17-én már Borsos számol be Starzer meghívásáról az erdélyi házba: „volt nálunk Vendégségben Startzer Mihály uram és aznap igen kedvesen lakván egymással, igen is -sokat beszéllettünk és -discurráltunk -az Jenő állapotjá[n].”²⁶

Borsos tehát szintén tudta, hogy a jó hangulatú, bőséges vendéglátás a kulcsa az információk megszerzésének, erről nyilatkozik, amikor Liphay Imre magyar királyi követ meghívását taglalja naplójában: „22 Septembris szállásomra híttam vala és böcsületesen megvendéglettem, az Felseged levelét neki megadtam, és minden ahhoz való dolgokat bőségesen eleibe adtam, az vezérrel felőle bőségesen tractáltam.”²⁷ A találkozások jelentőségét emeli Borsos szombatos hite is, ugyanis a kora újkor során a protestánsok körében más hitűekkel elköltött étkezéseket is kockázatosnak vélték. Érdemes kiemelni Richard Calis remek tanulmányát Stephan Gerlach (1546–1612) lutheránus teológus tevékenységéről, aki több konstantinápolyi levelében kiemeli, hogy a „pávistákkal” folytatott találkozások során sem hunyt szemet azok hibái felett. Gerlach szemszögéből egy kategóriába sorolható a katolicizmusra vagy muzulmán hitre való áttérítésétől táplált félelem is. Ezt támasztja alá, hogy feljegyzéseiben megemlékezik egy

²³ „If an ambassador does not respond to the kindness of others toward him by the splendor of food and banquets, he is accused immediately of niggardliness and his embassy is openly despised.” – *Robert Leo Ferring: The Accomplished Ambassador by Christopher Varsevicius and Its Relation to Sixteenth Century Political Writings: With a Translation of the Treatise from the Latin*, PhD disszertáció, Notre Dame University 1959. 154.

²⁴ *Eric R. Dursteler: A „Continual Tavern in My House”: Food and Diplomacy in Early Modern Constantinople* In: *Renaissance studies Szerk. Josph Connors* Part. 2, 2013. 166–171.

²⁵ *Borsos: Vásárhelytől* i. m. 147.

²⁶ Uo. 148.

²⁷ Uo. 322.

esetről, amikor is a követség egyik horvát istállófiúja egy, a muszlimokkal töltött, átmulatott éjszaka után részegen bejelentette: át akar térni az iszlámra. Ugyanakkor Borsos naplójában nem detektálható hasonló tartózkodás a közös események alól. Hite tehát ebbéli tevékenységét indirekt módon nem befolyásolta.²⁸ Sőt, Borsos maga is aktívan látott vendégül oszmán tisztségviselőket, így portai tiszteket is az erdélyi házban: „9 die Decembris volt nálam Bezerám aga ebéden.”²⁹

A mulatozások kapcsán kiemelendő, hogy az európai követek számára az alkoholfogyasztás sem volt tiltott Konstantinápolyban, de szigorúan saját élettereikre, az általuk látogatott fogadókra korlátozódott a fővároson belül. Ezért nem véletlen, hogy nyilvánosan a fővároson kívül fogyasztottak borokat. Borsos második konstantinápolyi naplójában említ egy 1619-es alkalmat, amikor a Konstantinápolytól nem messze, a Márvány-tenger partján fekvő tengerparti városka mellett töltötték az éjszakát Mikó Ferencsel:

„5 die Augusti indula ki Mikó Ferenc uram innét az Portáról, késértem el Kücsük[-Csük]medzéig,³⁰ és ugyanott háltam véle az mezőben. Estve egy pecsenyével és egy nagy veres palack borral igen jóllaktunk vala, hogy másnap is mind beteges voltam belé. Itt estve jött vala hozzánk az flandriai követ, minthogy az pestis előtt itt Kücsük[-Csük]medzén lakik vala az tengerparton egy szép kertben. Igen sokáig nagy szeretettel beszélgettünk egymással, ott felfog-adtatá vélem, hogy másnap ő vendége lesznek ebéden. De igen reggel menék hozzája, hogy még fel sem költ vala. Ott felkelvén véle beszélgettem, és hogy rosszul valék az előtte való estvéli mulatságtól, nem maradék nála ebéden hanem visszamenék Konstantinápolyba.”³¹

Az erdélyi követek a városka melletti mezőn vertek tábor, ahol a pecsenyesütés mellett bort is fogyasztottak, ekkor látogatta meg őket a Holland Tartományok első követe, Cornelius Haga (hivatali ideje: 1612–1639), aki másnapra Borsost is ebédre hívta. A kora újkorban a legáltalánosabban fogyasztott magyar húsfajta a marha, vagy ahogy a korban nevezik tehénhús volt, ez mindegyik társadalmi rétegben nagy népszerűségnek örvendett. A főúri étlapokon a pecsenye azt a sült húst jelölte, amely specifikusan marha combjának hátsó részéből levágott, a többi résznél fehérebb húsdarab

²⁸ *Richard Calis: The Lutheran Experience in the Ottoman Middle East: Stephan Gerlach (1546–1612) and the History of Lutheran Accommodation* English Historical Review Vol. CXXXIX No. 596 (2024. február), Oxford University Press 2024. 94–125. 109.

²⁹ *Borsos: Vásárhelytől* i. m. 162.

³⁰ Küçükçekmece, az oszmán elit és az európai diplomaták kedvelt üdülővárosa a kora újkorban. Konstantinápolytól nyugatra a Márvány-tenger partján terül el, ma Isztambul egyik városrésze.

³¹ *Borsos: Vásárhelytől* i. m. 283.

(fehérpecsenye) volt.³² Elkészítése választékos volt, például népszerű volt a tehénhús petrezselyemmel, ahogy azt a „Szakács Tudomány” az első ismert magyar nyelvű kéziratos szakácskönyv közli a 16. század végéről, szerzője az erdélyi fejedelem udvari főszakácsmesterének vallja magát.³³ Az 1698-as „Tótfalusi szakácskönyv” az alábbi meghatározást teszi: „Ezekből mind Sülteket tsinálhatni, és tsak úgy szárazon feladhatni: Tyúk sültve: Tehénhúspetsenye sültve: Berbéts hús: Börös petsenye...”³⁴ A Czuczor-Fogarasi szótár alapján a szakácskönyvben említett berbéts a herélt kost jelentette.³⁵ A Czuczor–Fogarasi szótár egyébiránt megkülönbözteti a „pecsenyebort” is, mint „Jobbféle bor, melyet a pecsenye mellé szoktak feladni.”³⁶ Borsosék esetében ez vörös bor volt, amely jellemzően a vörös húсок és nehezebb ételek mellé fogyasztandó. Az Oszmán Birodalomban alapvetően két különböző étkezési kultúra létezett, az első az elitek és a szultáni palota körüli gasztronómia, a második pedig a birodalom fennhatósága alatt élő közösségek konyhája volt.³⁷ A birodalom határain belül a marhahúst az alacsonyabb rendűek ételének tekintették. A marhahús kizárólag pácolt formában jelent meg a szultáni udvarban, ezzel szemben az oszmán konyha kedvelt alapanyagának a birka, a bárány és a csirkehús számított.³⁸

Az erdélyi követek és a Holland Tartományok követének közös étkezése azért is jelentős, mert ekkorra a konstantinápolyi európai diplomaták között egyértelművé vált a hierarchia: legmagasabb fokán az ambasciatore állt (velencei bailó és a francia követ), ezt követte a residente (az angol követ és maga Cornelius Haga), legalacsonyabb fokán az agente állt. Az oszmánok az agentét és a residentét egyaránt a kapi kebayasi megnevezéssel illették.³⁹ Az esemény jól mutatja, hogy a 17. században a hasonló rangon álló követek a formális alkalmak (ünnepségek, audienciák, portai események) mellett számos esetben informálisan is érintkeztek. Mindemellett

³² *Benda Borbála*: „Ételnek idején, aki mely asztalhoz rendeltetett, oda menjen” – A magyar főúri udvarokban élők étkezése a kora újkorban. 2000: irodalmi és társadalmi havi lap 2007. 8. sz. 12–19.

³³ *Benda Borbála*: Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban - Archivum Comitatus Castriferrei 6. Szombathely 2014. 21.

³⁴ „Sült” *Misztótfalusi Kis Miklós*: Szakács mesterségnek könyvetskéje, Kolozsvár 1698. Szerk. Monok István Kossuth Kiadó, Budapest 2003. 44.

³⁵ „Ürü, herélt kos” *Czuczor Gergely – Fogarasi János*: A magyar nyelv szótára 1. kötet, Athenaeum irodalmi és nyomdai társulat, Pest 1862. 584.

³⁶ „Pecsenyebor (pecsenye-bor)” *Czuczor Gergely – Fogarasi János*: A magyar nyelv szótára 5. kötet, Athenaeum irodalmi és nyomdai társulat, Pest 1870. 126.

³⁷ *Bulent Aydın – Abdulkadir Corbaci*: The Cuisine and Its Historical Development College of Tourism and Hotel Management University of Batman, Turkey Faculty of Tourism University of Adiyaman, Turkey 2019. 159.

³⁸ *Priscilla Mary İsm*: Bountiful Empire: A History of Ottoman Cuisine, Reaktion Books, London 2018. 23–28.

³⁹ *Kerekes*: Diplomata és kék i. m. 73.

Borsosék esetében a protestáns felekezetiség – lévén Mikóval mindketten szombatosok voltak – is közös nevezőt adhatott a hollandokkal való érintkezésben.

Szállás és ellátás

Az erdélyi követség tagjai a fejedelemtől kaptak „útlevelet”, amely alapján Erdély területén átutazva mindenütt szállást kaptak, ugyanakkor ennek birtokában a közeli szomszédság révén szállás és élelemadás a Havasalföldi területeken is járt nekik.⁴⁰ Akárcsak a havasalföldi bojároknak Kolozsvárott, ahol a tanácsurak és a követségek emberei is tarthattak fenn saját konyhát, a számadáskönyvek szerint az ebédhez vagy vacsorához az alapanyagokat a fejedelmi udvarból szállásukra adták, ott a kíséretükben levő szakács készítette el ez ételt. 1612-ben vendégként például Ibrahim csasz, Ionaşcu moldvai követ is rendelkezett saját konyhával.⁴¹

A román fejedelemségeket (Moldva, Havasalföld) és Erdélyt a Portától való kényszerű függés befolyásolta, ezért az erdélyi fejedelmek mindig jó kapcsolatot ápoltak az államalakulatok nemességével,⁴² befolyásukat gyakorolva aktívan támogatták a közülük kikerülő baráti uralkodóaspiránsokat is. A számos példa mellett érdemes kiemelni Gheorghe Ştefan (1653–1658) moldvai és Radu Mihnea (1658–1659) havasalföldi trónkövetelőket, akik hatalomra kerülését többek között II. Rákóczi György (1648–1657) erdélyi fejedelem is támogatta.⁴³

Az erdélyi követeket vendégül látó havasalföldi bojárokról (nemesek) Borsos is beszámolt: „Jutottunk Terguvistiára die 2 Aprilis [...] Sok fő bojérok egész udvar népével jöttek vala ki előnkbe, és nagy böcsülettel késérének bé az szállásra. Igen tisztességgel-bőséggel gazdálkodtatott az vajda az szállásunkra. Másnap nagy tisztességgel fő-fő lovakon vitete bé Balassi urammal az udvarhoz, és úgy lőn szembe vélünk. Harmadnap maga palotájába, azmely az Jalumnica felől vagon, megvendégele, azhol én igen részeg voltam.”⁴⁴

A követséget Târgovişte-ben igen bőséges élelemmel és megfelelő szállással látták el, amit a korban a gazdálkodás kifejezéssel jelöltek. Borsos

⁴⁰ *Bíró Vencel*: Erdély követei a Portán. Kolozsvár 1921. 23.

⁴¹ *Jeney-Tóth, Annamária*: „...Urunk udvarnépe...” Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelemsége idején a kolozsvári számadáskönyvek tükrében. *Speculum Historiæ Debreceniense*, 11. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen 2012. 21.

⁴² *László Andor*: Erdély, Moldva és Havasalföld viszonya Bocskai fejedelemségének idején. A román–magyar közös múlt egy fejezete. Erdélyi Múzeum 82. köt. 1. füzet 2020. 83–98. 83.

⁴³ *Kármán Gábor*: Mihnea támogatói: egy havasalföldi trónkövetelő kapcsolathálója Konstantinápolyban, 1654–1657 *Korall Társadalomtörténeti folyóirat* 14 (50) 2012. 7–29.

⁴⁴ *Borsos*: Vásárhelytől i. m. 66.

bevallja, hogy a gazdag vendéglátás során le is részegült. Fontos aspektusa a fogadásnak, hogy a követeket lóháton vitték a szállásra. Habár ezt Borsos kitüntetett figyelemnek veszi, a szakirodalomból tudjuk, hogy a román fejedelemségek területén az erdélyi követek és posták számára váltólovakat biztosítottak.⁴⁵

Borsos következő állomása a mai Bulgária területére vezetett, nikápolyi vendéglátásáról az alábbiakban számol be:

„Indultunk ki Terguvistiáról die 1 Maji; jutottunk Nikápolyba, az Duna mellé 4 die Maji, azhol mulattunk usque ad 8 diem iusdem mensis Maji [május 8. napjáig]. Itt is alkalmason vendéglettek, de főképpen itt oly felettébb való jó édes borok valának, hogy én nem ihattam jól benne az nagy édességétől és erejétől. Szinte akkori, ott az Dunába fogott új tokkal, tokikrával igen jóllaktam; az útra is vittem vala egy öreg fazék tokikrát. Az zsidók is hoztak vala ajándékon két igen nagy sós pozsárt,⁴⁶ kinek az nagyobbikát Balassi uramnak adtam.”⁴⁷

A 16–17. századi halfogyasztás kapcsán elmondható, hogy a tokfélél közül a gyakran 9 méteresre is megnövő húsos vizát fogyasztották a legnagyobb mennyiségben. Széles társadalmi elterjedtségét mutatja az a tény, hogy mindhárom korabeli szakácskönyvben („Szakács tudomány”, „Thököly udvari szakácskönyv”, „csáktornyai szakácskönyv”) megtalálhatjuk receptjét.⁴⁸ A Batthyány-levéltár 17. századi forrásanyagában és a Batthyány (I.) Ádám (1609–1659) számára készült számadásokban kétféle hal volt megtalálható: a viza és az apró hal. Az apró hal megnevezést 1650-ben a csukára, 1657-ben pedig már csukára és harcsára is értéktek.⁴⁹ Napjainkban a valódi tokfélél (pl. kecsege, viza) ikráját nevezik fekete, vagy beluga kaviárnak. Elterjedtsége alapján feltételezhető, hogy a Borsos által fogyasztott tokikra is vizától származott. Az 1698-as „Tótfalusi szakácskönyv” a böjti eledelek között alábbi receptet közli a viza ikra fogyasztásához:

„A Nyers Viza Ikrát vagdald-meg igen jól, vízben ázott kenyérrel együtt, azonban tedd egy tsuporba forró vízbe, főzd-meg, és mivelhogy az egybefűt, tsak úgy egészen tedd egy tálba, felyül hideg eczettel öntsd-meg, vidd az asztalra. Némellyek egy kevés vereshagymát is vágnak közibe: lásad te, a'mint szereted.”⁵⁰

⁴⁵ *Jakó Klára*: Havasalföld és Moldva szerepe Erdély portai kapcsolataiban. Szerk. Ács Pál – Székely Júlia *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Budapest 2012. 140–157. 145.

⁴⁶ „Tájdívatosan ponty vagy potyka.” *Czuczor – Fogarasi*: i. m. 339.

⁴⁷ *Borsos*: Vásárhelytől i. m. 67.

⁴⁸ *Benda Borbála*: Halfogyasztás a főúri udvarokban a Királyi Magyarország és Erdély területén a 16. és 17. században. *Acta. Tanulmányok* II. 1. kötet. Szerk. Csurgai Horváth József - Kovács Eleonóra. Székesfehérvár, 2007. 89–120. 105.

⁴⁹ *Benda Borbála*: Főúri halkereskedelem a XVII. századi Dunántúlon, *Fons: Forráskutatás és történeti segédtudományok* 6. évf. 3. szám. 1999. 294–325. 295.

⁵⁰ „Viza Ikra” *Misztótfalusi Kis Miklós* i. m. 128–129.

Nem lehet véletlen ugyanakkor, hogy a nikápolyi zsidók pont halat visznek Borsos számára. Habár Dán Róbert megjegyzi, hogy a Borsoshoz hasonló diplomaták, így Balassi Ferenc, Hidvégi Mikó Ferenc számára elsősorban a filozófiai tanok jelentették a szombatosság jellegét, ám nem kizárt, hogy egyes vallási szokásokat, a húsfogyasztás korlátozását is tartották.⁵¹ Jól tanúskodik erről Péchi Simon zsoldtáros könyve, aki a Noé idejében tartott törvények egyikeként említi a nyers hús és az élő állatból kimetszett hús fogyasztását.⁵² A szombatosok konyhája a 16. század végi főúri udvarokban vallási alapon alakult ki, töredékesen fennmaradt 16–17. századi kéziratok a páros ujjú patás és kérődző állatok, a vízben élő uszonyos halak fogyasztását tették lehetővé. Szigorúan tiltották azonban az éji varjú, a bagoly, a bölömbika, a búbos banka és a denevér fogyasztását. Emellett a feldolgozandó állat egyéb, rituális tisztaságát is előírták, igaz ezek nem voltak olyan szigorúak, mint a zsidók halachikus előírásai.⁵³ Ennek fényében valószínűsíthető, hogy Borsos a vallásos előírások kölcsönös ismerete miatt kapott sózott halat a zsidóktól.

Nikápolyt, akárcsak a Duna menti településeket a folyó bőségesen ellátta tokhalfélékkel és pontyokkal. A dél-európai régió, így Moldávia kisebb folyói és tavai pedig pisztrángot, iszaphalat és harcsát adtak az utazók számára. Ezekben a fejedelemségekben a helyi termékek mellett megjelentek a keleti import és luxuscikkek is, mint az olajbogyó, halikra, tintahal, rizs, cikória vagy éppen a gyümölcsök, mint a citrom, gránátalma, narancs, továbbá fűszerek bors, fahéj, szegfűszeg.⁵⁴ Az importált fűszerekről és gyümölcsökről az erdélyi országgyűlés 1627-ben fogadott el limitációkat a következő termékekkel: mandula, olívaolaj (bécsi és török), mazsola és ribizli, nádcukor, bors, fahéj, safrány (velencei és török), szegfűszeg, szerecsendió, rizs, kandírozott cukor és gyömbér.⁵⁵

⁵¹ Dán: Az erdélyi szombatosok i. m. 113.

⁵² „VII. Semmiféle állat vérét meg ne egyék, hanem a földre össék; se eleven állatból tagot ki ne messen az végre, hogy megegye.” – In: Szilády Áron: Péchi Simon Psáltériuma, Ötödik zsoldtáros könyv. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1913. 221.

⁵³ Újlaki-Nagy Réka: Szombatos lakoma. A székely szombatos konyháról. In: A Maros megyei magyarság történetéből. 5. Szerk. Berekméri Árpád-Róbert et al. Marosvásárhely, 2021. 333–343. 333–335.

⁵⁴ Székely Mária Magdaléna: Food and Culinary Practices in 17th-Century Moldavia: Tastes, Techniques, Choices. In: Earthly Delights. Economies and Cultures of Food in Ottoman and Danubian Europe 1500–1900. Szerk. Angela Jianu – Violeta Barbu 2018. 170–216.

⁵⁵ Pakucs-Willcocks Mária: Az erdélyiek mediterrán étkezése, avagy fűszerek és egyéb egzotikus termékek a kora újkorban Szerk. Szende Katalin - Uhrin Dorottya - Vadas András: A történelem asztalánál Kulináris kalandozások Nagy Balázs 60. születésnapjára Martin Opitz Kiadó, Budapest 2022. 125–128. 126.

Evlija Cselebi balkáni utazásai során említi Szófiát, majd a nyári legelők felsorolásánál taglalja a Vitosa-hegységet, amelynek csúcsáról egészen Szaloniki és Kavála városokig ellátni.

„Ennek a hegynek a csúcsa Szaloniki, Kavala, Serrez, Zihne - egyszóval Rumélia összes városa - nyári legelője. A több százezres juhnyájak az év hét hónapját töltik itt. Ezekből a birkákból több mint 100 bárányt kaptunk, hogy kebabot készítsünk belőlük. És minden nap pisztrángot lakmározunk, amelyet a tavakból fogtunk és vajban főztünk.”⁵⁶

A vallási előírások miatt az oszmán fennhatóság alatt álló balkáni területeken a sertésszír helyett a liba és a kacsa hája vagy a szarvasmarha és a juh faggyúja kerülhetett a konyhára. A kebab elkészítéséhez a növényi olajok széleskörű elterjedéséig szintén juhfaggyút használtak.⁵⁷ Az előírások ideális környezetet jelenthettek a szombatosok számára is. A péntekről szombatra főző „zsidó eretnekek” konyhája titokban létezett a kora újkorban, üldözőik vallatási jegyzőkönyveiben Újlaki-Nagy Réka hívta fel a figyelmet a disznózsír helyett használt libazsírra, vagy más néven „lúdszalonnára”.⁵⁸

Az ételek kapcsán még a juhhús említését emelném ki, amelyet az erdélyi követség tagjai ellátmányként is kézhez kaptak utazásaik során, erről tanúskodik Borsos feljegyzése:

„Kamuti uramnak adtak élésbe négy juhott, 15 oka tehénhúst, mézet, vaját, rizskását, zabra egy napra 60 oszporát, kenyérre 100 oszporát, fát egy napra egy szekérrel, 15 kila árpát; bort rendeltek vala egy napra 4 vidret és 2 vider malosát, de hogy Murát csausz bort nem akara adni, hanem egy vider borra 30 oszporát...”⁵⁹

Habár a külön gazdálkodás kijárt az utazó főköveteknek és külön a kapitihának, mégis, 1618-ban Kamuthi Farkas főkövet a kapitihák külön gazdálkodását megszüntette, az intézkedés jogát megvonta tőlük:⁶⁰ szolgálkat a szállásfoglalástól, a szénavételtől eltiltotta, a külön borhozást nem nézte jó szemmel.

⁵⁶ „The peak of this mountain is the summer-pasture for Salonica, Kavala, Serrez, Zihne – in short, all the cities of Rumelia. Flocks of sheep numbering in the hundreds of thousands spend seven months of the year here. From these sheep we got over 100 lambs to make into kebabs. And every day we feasted on trout that we caught in the lakes and cooked in butter.” – Evlija Cselebi An Ottoman Traveller, Selections from the Book of Travels of Evliya Celebi, Szerk. és ford. Robert Dankoff - Sooyong Kim, ELand Publishing Limited 107.

⁵⁷ F. Romhányi Beatrix: Szalonnával spékelve, zsírára sült Kultúrtörténeti kalandozások Szerk. Szende Katalin - Uhrin Dorottya - Vadas András: A történelem asztalánál Kulináris kalandozások Nagy Balázs 60. születésnapjára Martin Opitz Kiadó, Budapest 2022. 131–138. 131.

⁵⁸ Újlaki-Nagy Réka: Zsidó Székelyek. A böződújfalusi szombatos közösség emlékezete Budapest 2019. 84–87.

⁵⁹ Borsos: Vásárhelytől i. m. 85.

⁶⁰ Bíró: Erdély követői i. m. 23.

„...nem vevé el Kamuti uram, és így elég rosszul voltunk bor nélkül; szénára 15 napra rendelték volt 9 ezer 8 száz és 20 oszporát, kit eddig meg nem adtak. Ebben az élésben nekem egy napra adtak fél juhhot, valami kevés rizskását, vaját, mézet, kenyérre néha egy hétben három vagy négy napra adtak egy napra 10 oszporát, azon kívül kenyeret magam pénzemem vöttem, bort az magam rovására hordattam...Az Kamuti uram tüzenél csak egy darab pecsenyét sem hadtak megsütni, maga elég fát adtak; nekem fát sem hagyott adni, talán ha két hétre való fát adtak, hanem én magam pénzemmel vöttem fát is. Mártonnak, az kocsisnak hazamenetelire adtam 100 oszporát, hogy az brassai bíró nekem azért ajándékba való késeket küldjön, de semmit nem küldenek.”⁶¹

Többek között a kolozsvári sáfárok számadáskönyveiből tudjuk, hogy bor a korszakban – akárcsak a fejedelmi udvarnépek esetén – a főúri delegációk napi fejadagjának részét képezte a kenyér és a hús mellett. A borok behozatala is kardinális kérdés volt, az erdélyi városokba máshonnan származó bort, csak kivételes esetben hozhattak be falaik közé. A bor az ünnepi és a mindennapi étkezések kísérője volt, legyen szó ünnepélyes alkalmakról, vendégfogadásról, vagy éppen az asztali áldásokról.⁶² E tekintetben a keresztény, különösen a protestáns liturgiába illeszkedett. Nem csak az ételek mellé, de a főzéshez is felhasználták.⁶³ Borsos feljegyzéseiből egyébként egyértelműen kiderül, hogy a pecsenye juhhúsból készülhetett, hiszen magának és szolgálinak kimondottan csak ebből a húsból kapott fejadagot, ugyanakkor kérdéses, hogy Haga társaságában kinek a borát fogyaszthatták.

Bethlen Gábor idejében a követeknek járó rendszeres gazdálkodásról már nem volt szó, a követek külön kértek támogatást a fejedelemtől ellátásuk érdekében. Az Erdélyi Fejedelemség Balat városrészben rendelkezett az „erdélyi házzal”. A házban eleinte csak a kapitíha lakott. Az épület szegényes volta miatt a főkövet Bethlen koráig külön, a fővezír által kijelölt szálláson tartózkodott, a fővezír intézkedett fogadásáról is.⁶⁴ Az európai követek szállása általában a Galata városrészben, a Márvány-tenger másik partján volt, kivéve a Habsburg Birodalom követeit, akiket a főváros szívében, az Elçi Hanı komplexumban szállásoltak el.⁶⁵ Kármán Gábor szerint a vazallus, fél-vazallus státuszban lévő államok képviselői státuszuknak megfelelően lettek elszállásolva Konstantinápolyban. Az erdélyi követek a város zsidó negyedében (Balat), a városfalak közelében, egy Szulejmántól

⁶¹ Borsos: Vásárhelytől i. m. 86.

⁶² Jeney-Tóth Annamária: Szőlőtermesztés és borfogyasztás a 17. század első évtizedében Kolozsváron. Korunk - 3. folyam, 19. évf. 9. sz. 2008. szeptember. 62–68.

⁶³ Rüs-Fogaras: Vendégfogadás Kolozsváron a 16. század fordulóján. Történelmi Szemle 49 : 2. 2007. 821-834. 827.

⁶⁴ Bíró: Erdély követei i. m. 25.

⁶⁵ Diplomatic Cultures at the Ottoman Court, c.1500–1630 Szerk. Sowerby Tracey A. – Christopher Markiewicz Routledge, London 2021. 6–9.

kapott házban laktak, míg a moldvai és a havasalföldi követek Fenerben (görög negyed) és Balat-ban.⁶⁶ A fővárosban ugyan a Portától járulékot kaptak, de ez önmagában nem fedezte teljes ellátásukat. *„Hogy Konstantinápolyba bėjutottunk, élésbe adtak egy napra négy juhót, 15 oka tehénhúst, halra egy napra 60 oszporát, kenyérre 100 oszporát, egyéb élést: kását, vaját, mézet eleget, jóllehet közel sem annyit, mint Balassi uramnak. Mert Kamuti uramnak csak egy tyúk-ot sem adtak, sőt ecetet, hagymát, szőlőt, nádmézet sem adtak, de Balassi uramnak ezeket mind adták...magam pénzemen kellett tartanom őket; fát pénzen vöttem, mert egy pecsenyét meg nem hadtak volna sütni az tűzénél az én szolgálomnak.”*⁶⁷

Nem csoda, hogy Borsos több ízben fordult fejedelméhez rendkívüli vagy egyszeri pénzügyi támogatás ügyében. A kérések célt értek, s ezt bizonyítja a fejedelem saját feljegyzése: *„Borsos Tamásnak esztendeig az Portára való lakására rendeltünk 400 forintot.”*⁶⁸ Az 1619-es konstantinápolyi esőzéskor leomlott az erdélyi ház fala, ennek felújítását Borsos részben a fejedelem más embereinek kiosztott járulékaiból: *„urunk őfelsége igaz, hogy Kamuti követtől is küldött vala 250 fl az ház csinálására, de Ő abba sem nekem nem ada, sem maga nem csináltata véle házat.”* Részben pedig saját költségén, portai audiencián kapott díszes kaftánja eladásából finanszírozta:

*„igen szép kaftányomat kelle elvesztegetnem-csak 1600 oszporán, és azzal kellett az házat csináltatnom, kire azmit költöttem, regestromomba megírtam. Költöttem arra az egy darab falra magam saját pénzemet 2600 oszporát.”*⁶⁹

A követségek részére a Porta janicsár őrséget biztosított. A követségi épületeken túl az európaiakat a városban csauszok, vagy janicsárok kísérték így vehettek részt az udvari szertartásokon, vendégségeken és látogathatták meg muzulmán ismerőseiket.⁷⁰

⁶⁶ Bővebben ír *Kármán Gábor*: Sovereignty and Representation: Tributary States in the Seventeenth-Century Diplomatic System of the Ottoman Empire In: The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Szerk. Kármán, Gábor – Lovro Kunčević Kunčević Leiden 2013. 155–186.

⁶⁷ *Borsos*: Vásárhelytől i. m. 101.

⁶⁸ Erdélyi Történelmi Adatok 2. kötet., 1–284; Borsos levele az erdélyi cancellariusnak, amelyben utal Bethlen támogatására: 125–151. 147.

⁶⁹ *Borsos*: Vásárhelytől i. m. 286.

⁷⁰ *Eric R. Dursteler*: Venetians in Constantinople: Nation, Identity, and Coexistence in the Early Modern Mediterranean, Baltimore 2006. 39. és *Harriet Rudolph*: The Ottoman Empire and the Institutionalization of European Diplomacy, 1500–1700. Islam and International Law Islam and International Law Engaging Self-Centrism from a Plurality of Perspectives, Szerk. Andreas Müller – Marie-L. Frick, Leiden 2013. 161–183.

A fogyasztott ételeket Borsos több ízben a szűken vett asztali vendéglátás keretein kívül említi, így számol be az articsókáról is, amelyet először a szultán kertjében kóstolt meg:

„Az császárral löttünk szembe die 29 Maji az tengeren túl, Azsiában, az Iszkider -mellett való kertiben... Az nyári ház körül valának számtalan sok külömb-külobbféle virágok és gyümölcsfák. Abban az kertben láttam először arcsicsóknak is az fáját, kiben azután öttem is, de elég rossz gyümölcs.”⁷¹

Az articsókát, mint Észak-Afrikában őshonos zöldséget, már az antik konyhaművészet is ismerte, szélesebb körben a Mediterráneumban terjedt el. „Articiocco” vagy „Articoca” elnevezése valószínűleg a latin „coculum” szóból ered, míg a görög neve, az „Agginara” az ógörög „Kyon”=kutya szóra utal, utóbbi elnevezés feltehetően a növény kutyafogakra emlékeztető tüskéiből ered. A fészkes virágzatú bogáncsszerű zöldség az itáliai reneszánsz festészet kedvelt növénye, többek között szerepel Vincenzo Campi (1536–1591) 1580-as *Gyümölcsárus* és Giuseppe Arcimboldo (1527–1593) 1563-as *Ősz* című festményein is.⁷²

Habár számos „olasznak” mondott articsókából készülő étel már több 16. század végi magyar szakácskönyvben is szerepelt, ennek ellenére a korban a magyar területeken nem terjedt el fogyasztása. De korabeli forrásokban, például 1629-ben Esterházy István számadáskönyveiben felbukkan vásárlása.⁷³ Ugyanakkor a 17–18. század fordulóján az erdélyi konyha fontos alapanyagának számított, Apor Péter például országgyűlési tartózkodásai alatt küldött belőle feleségének a kerti vetemények között.⁷⁴ Az articsóka nem volt ismert az oszmán lakosság számára sem; a palotai regiszterek mindössze egyetlen alkalommal említik, ez alapján ekkor még az elit körében is ritkának számított.⁷⁵ Ezért is érdekes, hogy Borsos gyümölcsként emlékezik meg róla és úgy véli fán terem. Felmerül a kérdés, hogy biztosan articsókáról van-e szó? Hiszen már a Borsos által használt megnevezés is tartalmazza a „csicsók”-ot.

1629-ben John Parkinson (1567–1650) a londoni botanikus írt először általa „kanadai burgonya” nevezett gumós zöldségről. A „burgonya”,

⁷¹ Borsos: Vásárhelytől i. m. 70.

⁷² Gabriella Sonnante – Domenico Pignone – Karl Hammer: The Domestication of Artichoke and Cardoon: From Roman Times to the Genomic Age In: *Annals of Botany* 100. Oxford University Press 2007. 1095–1100. 1096.

⁷³ Benda: Étkezési szokások i. m. 109.

⁷⁴ „Férje tavasz felé kerti vetemény magvakat (»kaulifol«, »kaulerápe«, olasz káposzta, veres káposzta, kék káposzta, zellermagot, articsókát stb.) küldöz kitűnő gazdasszony feleségének.” – Apor Péter Verses művei és levelei (1676–1752), vol. 2, Szerk. Szádeczky Lajos. Budapest 1903, 21.

⁷⁵ Ari Bilgin: From Artichoke to Corn: New Fruits and Vegetables in the Istanbul Market (Seventeenth to Nineteenth Centuries) In: *Living the Good Life: Consumption in the Qing and Ottoman Empires of the Eighteenth Century*, Szerk. Akçetin, Elif – Faroqhi, Suraiya Leiden: Brill 2017. 259–282. 265.

amelyet megnevez ugyanaz, amelyet Samuel de Champlain (1567–1635) francia felfedező kóstolt 1605-ben Észak-Amerika partjainál. Champlain szerint „articsóka ízű” volt, s ezzel az akkoriban nagyon divatos zöldséghez hasonlította. Amikor a Farnese-k római kertjében termesztették, a két virág hasonlósága és közeli rokonsága miatt a girasole articiocco, azaz a „napraforgó articsóka” népies nevet kapta. A hagyomány szerint az Új Világba hajózott puritánoktól kapta az úgynevezett a „Jerusalem artichoke” nevet, lévén az Új Jeruzsálem földjén termett.⁷⁶

Ha ebből indulunk ki, a gyümölcs hasonlat is értelmet nyerhet, hiszen a német területeken elterjedt burgonyával együtt, gumós növényként a csicsókára is a burgonya különböző megnevezéseit (topinambur, Erdapfel) használták. Élelmezési felhasználását bizonyítja, hogy a 18. századra Észak-Elzászban különbséget tettek az állatoknak szánt burgonya, azaz Erdapfel („földi alma”) és az embereknek szánt burgonya, a Grubieren vagy „földi körte” között.⁷⁷ Ugyanakkor további kérdéseket vet fel, hogy a csicsóka a korabeli források alapján csupán a 18. században került az oszmán területekre és a Topkapı palota konyháiban csak a 19. században kezdték étkezési célra felhasználni.⁷⁸ Érdekesség, hogy amíg az amerikai eredetű növények közül a paradicsom első oszmán udvari említése 1690-ből származik, addig a kukorica és a burgonya csak a 18. században jelennek meg a birodalom balkáni területein. Egyértelműen gasztronómiai célú felhasználásuk csupán a 19. században terjed el európai mintára.⁷⁹ A 19. században a paloták konyháiban, azaz az elit számára készült fogásokban felhasznált zöldség volt a padlizsán, a cukkini, az articsóka, az uborka, az okra, a lóbab, a zöldbab. Nyáron a zöld- és a piros paprika, a zöld és a piros paradicsom terjedt el, míg télen a káposztát, a sárgarépat, a zellert, a spenótot és a póréhagymát fogyasztották, kedvelt zöldségek voltak emellett a retek, a karfiol, a fehérrépa, a csicsóka és a süttők is.⁸⁰

⁷⁶ „Jerusalem artichoke” *Estelle Levetin - Karen McMahon: Plants & Society*, McGraw-Hill Education, New York 2015. 232.

⁷⁷ *David Gentilcore: Food and Health in Early modern Europe: Diet, medicine and society, 1450-1800.* Bloomsbury Academic 2016. 149–155.

⁷⁸ *Özge Samancı: Vegetable patrimony of the Ottoman culinary culture.* In: *Proceedings of the fourth international congress of ethnobotany (ICEB).* Szerk. Z. Füsü. Ertuğ Yayınları 2006. 565–570.

⁷⁹ *Özge Samancı: The Culinary Culture of the Ottoman Palace & Istanbul during the last period of the Empire* In: *Turkish Cuisine* Szerk. Özge Samancı - Arif Bilgin Republic of Turkey Ministry of Culture and Tourism 2008. 199–217. 207–208.

⁸⁰ *Özge Samancı: The Cuisine of Istanbul between East and West during the 19th Century* In: *Earthly Delights Economies and Cultures of Food in Ottoman and Danubian Europe 1500–1900.* Szerk. Angela Jianu - Violeta Barbu 2018. 77–98. 87.

Összegzés

Tanulmányomban Borsos Tamás naplóját a 17. századi élelmiszerellátás és a gasztrotörténet szempontjából vizsgáltam meg. Elemzésem során három különböző fogást mutattam be három Borsos által említett ceremóniális alkalomhoz kapcsolódóan: először a Küçükçekmece mellett Cornelius Haga-val elköltött közös pecsenye-vacsorát, másodsor az erdélyi követség nikápolyi vendéglátása során fogyasztott tokikra és pontylakomát, végül pedig az oszmán szultán Ískender-i (Edirne) kertjének vendégszeretetében történt articsókakóstolást. E három példa alapján a diplomáciai kontaktushoz kapcsolódó formális vagy informális jellegű közös ételmezejegyzetét a kora újkorban a következőképpen értelmezhetjük: olyan ünnepélyes alkalomként, amely a követ nagylelkűségét és országa nagyságát reprezentálja; a diplomáciai partner bizalmának elnyeréséhez és a transzkulturális vendégszeretet kimutatásához szükséges diplomáciai eszközként (például diplomáciai ajándék), és legvégül az emberek közötti alapvető társas érintkezésnek, mely vallási hovatartozástól függetlenül érvényesül.

Az ételek megosztását vallási hovatartozás felől nézve elmondható, hogy Borsos Tamás utazásai során is tarthatta felekezete böjti időszakot érintő előírásait, így a húsfogyasztás részleges vagy teljes elhagyását is, s ezt jól tudhatták az Oszmán Birodalom területén tevékenykedő zsidók is, akik ezért pontyokat ajándékoztak neki. Személyét ismerték, erről tanúskodik, hogy már 1614-es konstantinápolyi követsége idején is ő lehetett az összekötő szál⁸¹ az erdélyi szombatosok és az oszmán főváros zsidó kereskedői között. A hal megosztása vele e tekintetben tehát a politikai szövetség kialakításának kulturális érintkezésen keresztül történő megvalósítását is tükrözi. A vendéglátásnak Borsos tevékenysége során elsősorban két célja volt: fejedelmének és országának követhet méltó reprezentációja és a kulturális érintkezésen keresztül történő információszerzés.

Az erdélyi követek utazásaik során elsősorban a rendelkezésükre bocsátott ellátmányból gazdálkodtak, ennek alkotóelemei a lovaknak szánt széna vagy abrak, a követségnek szánt gabonák: árpa, rozs és gabona alapú élelmiszerek: kenyér, rizskása. Emellett a különböző húskok: borjú, juh és a járandóságként kapott borok és vajkészítmények voltak. Az erdélyiek ellátmányának kiemelendő eleme a méz és az oszmán területeken előszeretettel fogyasztott juhhús számított. A méz felhasználásáról az erdélyi hadak ellátására irányuló forrásanyag is tudósít: I. Apafi Mihály az 1660-as években a fejedelemség területén állomásozó oszmán és erdélyi hadak számára kvártélyként mézet rendelt a száz városoktól, Teleki Mihály pedig a 17. század végén katonái mézkészletének feltöltését várta Alvinczi Péter fejedelmi prefektustól. Fontos, hogy mézet a böjti időszakban a fogyasztott halak és tésztafélék ízesítéséhez és a befőttek, lekvárok felfőzésekor tartó-

⁸¹ *Dán*: Az erdélyi szombatosok i. m. 292.

sítószerként is felhasználták.⁸² Fejadagként a vallási előírások betartásához is kapóra jöhetett, hiszen Borsos Tamás szombatos kortársaihoz hasonlóan nem valószínű, hogy elsajátította a helyi zsidó konyha receptjeit, ezért az ellátmányként kapott élelmiszerek kreatív felhasználására szorítkozott.⁸³

⁸² *Szalai*: A fejedelmi Erdély rejtett kincse i. m. 69–71.

⁸³ *Újlaki-Nagy*: Szombatos lakoma i. m. 334.

A PIARISTA REND GAZDASÁGI HELYZETE A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

THE ECONOMIC SITUATION OF THE PIARIST ORDER IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Balla János
Nemzeti Közszerológiai Egyetem

ÖSSZEFOGLALÁS

Egerváry Ignác piarista tartományfőnök 1806-ban kijárta I. Ferenc királynál a székesfehérvári örkanonok birtokának a kegyes tanítórendnek való adományozását. A nagylelkű donáció dátumához nemcsak a rendtartomány lassú pénzügyi szanalódása kötődik, hanem egy új típusú gazdasági szemlélet kialakulása is, amiről leginkább az öt darab, vaskos tartományfőnökségi számadás könyvek tanúskodnak. Az akkurátusan vezetett latin iratokból kiderül, hogy taxatívén milyen bevételei (proventus) és kiadásai (erogationes) voltak a tartományfőnökségnek a tizenkilencedik század elejétől kezdve egészen 1848-ig. A források másik jelentősége, hogy az egyes rendházak pénzügyi helyzetéről is képet kapunk, ugyanis a kiadásoknál rendszeresen visszatérő tétel az egyes házaknak nyújtott pénzügyi segély. Mindemellett felbukkannak olyan szereplők nevei is – pl. egy zsidó kereskedő, Figdor –, akik valamilyen gazdasági kapcsolatban álltak a renddel, de még nem tisztázott pontosan a kapcsolat természete. A forrásokban közvetetten felmerül a szerzetesek vagyonközösségének problematikája (vita communis), ugyanis nem egy szerzetest találunk mint hitelezőt, vagy mint kamatélvezőt, ami további vizsgálódást szükségeltet. Írásomban elsősorban az öt pénztárkönyvet szeretném bemutatni, forrásértékükre rámutatni, és egy-egy évet kiemelni gazdaságtörténeti szempontból.

ABSTRACT

In 1806, Piarist provincial superior Ignác Egerváry successfully petitioned Francis II, Holy Roman Emperor to grant the estate of the canon of Székesfehérvár to the Piarist Order. This generous donation marked not only the beginning of the slow financial recovery of the province, but also the emergence of a new kind of economic mindset—most clearly reflected in five substantial account books kept by the provincial leadership. These meticulously maintained Latin records provide detailed information on the revenues (proventus) and expenditures (erogationes) of the province from the early 19th century up to 1848. The sources are also significant for offering insight into the financial condition of individual houses within the Order, as financial support provided to them appears regularly among the recorded expenses. Moreover, the documents mention figures such as a Jewish merchant named Figdor, who had economic dealings with the Order, though the exact nature of these relationships remains unclear. The records also raise, albeit indirectly, the issue of communal property (vita communis) among the monks, since several individuals appear as creditors or interest-earners—an aspect that warrants further investigation. In this paper, I aim

primarily to present the five account books, highlight their value as sources, and focus on select years from an economic history perspective.

Kulcsszavak: egyház, állam, Iskolai alapítvány, gazdaság, 19. század

Keywords: church, state, school foundation, economy, 19th century

Bevezetés

„(...) in arcta quo sorte
Patres sustinuit Pios.”
Hannulik János

Egerváry Ignác (1751–1809) magyar piarista rendfőnök 1806-ban kijárta I. Ferenc (1768–1835) királynál a székesfehérvári örkanonokság birtokának a kegyes tanítórendnek való adományozását.¹ A nagylelkű donáció dátumához nemcsak a rendtartomány lassú pénzügyi szanalódása kötődik a 19. század első felében, hanem egy új típusú gazdasági szemlélet kialakulása is, amiről leginkább a bemutatandó rendfőnökségi számadáskönyvek tanúskodnak. Az akkurátusan vezetett latin iratokból kiderül, hogy taxatíve milyen bevételei (proventus) és kiadásai (erogationes) voltak a rendfőnökségnek a század elejétől kezdve egészen 1848/49-ig. A források másik jelentősége, hogy az egyes rendházak pénzügyi helyzetéről is képet kapunk, ugyanis a kiadásoknál rendszeresen visszatérő tétel az egyes házaknak nyújtott fenntartói pénzügyi segély. Mindemelett felbukkannak olyan szereplők nevei is – Figdor, a korszak egyik híres zsidó gyapjúkereskedője, pesti kisvállalkozó polgárok etc.–, akik intenzív gazdasági kapcsolatban álltak a renddel. A forrásokban közvetetten felmerül a szerzetesek vagyonszereplésének problematikája (*vita communis*), ugyanis nem egy piaristát találunk mint hitelezőt, vagy mint kamatélvezőt. Tanulmányomban elsősorban a különböző pénztárkönyveket szeretném bemutatni, forrásértékükre rámutatni, és egy-egy évet gazdaságtörténeti szempontból kiemelni. Ahol pedig szükséges, ott a pesti rendház ún. *Status domus* iratkötegével kívánom ért-

¹ A kusztodiátus megszerzésének okairól és következményeiről bővebben: *Patonay József*: Medgyesi Somogyi János államtanácsos és a magyar kegyestanítórend 1. Tatai Kegyes Tanítórendi Gróf Esterházy Miklós Reál Gimnázium értesítője az 1933–34. tanévről, 33–81.; *Patonay József*: Medgyesi Somogyi János államtanácsos és a magyar kegyestanítórend 2. Tatai Kegyes Tanítórendi Gróf Esterházy Miklós Reál Gimnázium értesítője az 1934–35. tanévről, 5–46.; *Szentiványi Béla*: (1943): A piarista kusztodiátus gazdaságtörténete. Budapest, Szent István Társulat.; *Tóth Tibor* (1978): A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában. Budapest: Akadémiai Kiadó.; *Balla János* (2024): A Piarista uradalom története 1806 és 1848 között. *Egyháztörténeti Szemle*, 2024(1) 54–71.;

hetőbbé tenni a rend szövevényes gazdasági életét.

A forrásokról

A tanulmányban használt hét darab könyv a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltárának² ún. Archivum Provinciae Hungariae Vetus³ és egy az Archivum Provinciae Hungariae novum – vagy ahogyan magyarul nevezték a Magyar Rendfőnökség Új Levéltára – anyagaiban található. Ezekben a rend magyarországi rendfőnökségének legkorábbi iratait találjuk egészen 1692-től – amikor még a magyar házak a lengyel rendtartományhoz tartoztak – egészen 1848-ig. Itt tájékozódhatunk a rendfőnökség pénzügyi számadásairól, az ezekre vonatkozó iratairól, így például a rendtartomány kamatozó tőkéinek kimutatásairól, valamint a rendfőnökség pesti központjának építéséhez kötődő dokumentumokról. Mindezeket nevezzük összefoglalóan Rationes provincialiumnak, amiben a következő könyveket (libri) vizsgálom:

1. Liber introitus cassae provincialitiae (1790–1809). PMKL, APHV, Libri, Nr. 36.⁴
2. Liber expensarum provincialitarum (1790–1809). PMKL, APHV, Libri, Nr. 37.⁵
3. Liber introitus et exitus Provinciae Hungariae Scholarum Piarum (1809–1837). PMKL, APHV, Libri, Nr. 38.⁶
4. Capitalia Provinciae Hungaricae conscripta 1805/1806. PMKL, APHV, Libri, Nr. 39.⁷
5. Administratio subsidii regii (1804–1848). PMKL, APHV, Libri, Nr. 40.⁸
6. Administratio subsidii ex Custodiatu Albensi (1807–1850). PMKL, APHV, Libri, Nr. 41.⁹
7. Status domus Pestiensis (1753–1848). PMKL, APHV, Fasc. 15.¹⁰

A hetedik sorszámot kapott forrás ugyan kilóg a sorból, hiszen nem a provincialátushoz kötődik, ugyanakkor a komplex megértéshez mégsem

² A továbbiakban: PMKL. Külön köszönet illeti Koltai Andrást, aki a teljes, 1848 előtti anyagot újrarendezte és racionalizálta. *Koltai András* (2007): Bevezetés a piarista rend magyarországi történetének forrásaiba és irodalmába. Budapest: Piarista Tartományfőnökség. 8–9.

³ A továbbiakban: APHV.

⁴ A továbbiakban: Lib. 36.

⁵ A továbbiakban: Lib. 37.

⁶ A továbbiakban: Lib. 38.

⁷ A továbbiakban: Lib. 39.

⁸ A továbbiakban: Lib. 40.

⁹ A továbbiakban: Lib. 41.

¹⁰ A továbbiakban: SDP (1753–1848).

nélkülözhető: a rendfőnökségen kibontakozó gazdasági élet elsősorban a rendházakat és az ott élő szerzetes paptanárokat szolgálta, hogy tisztességesen el tudják látni hivatásukat, nevezetesen a szegény ifjúság nevelését. Amikor egy ház vagy iskola anyagi nehézségekkel küszködött, értelemszerűen a rendfőnökhöz fordultak segélyért – ezekről is szólnak ezek a források –, amit, ha megkapott a kérelmező, általában mindkét helyen, vagyis a rendházak és az iskolák által vezetett Status domusokban és a rendfőnökségi pénztárkönyvekben is elkönyvelték. Előbbieket a tartományi káptalanok előtt és más alkalmakra is – házfőnökcseré, rendfőnöki vizitáció – a rendházak előjáróinak kellett készíteniük a rendházzal, mint egyfajta állapot- és helyzetjelentést. Ezekhez a jelentésekhez a kiadások és bevételek jegyzékét is csatolták, 1848-ból pedig a rendfőnökség erre vonatkozó észrevételei is megmaradtak.

A rendtartomány anyagi helyzete a 19. század elején

„A szomorúság most messze űzetett,
szökellnek a betegek, feledve testük gyötrelmeit,
s ujjong a mostoha fiú, feledve mostohaanyja kegyetlenkedéseit,
örülnek mind, hogy Ferenc az osztrák címeit
új és dicső tisztségekkel gyarapítja!”
Hannulik János

Magyarországon a piaristákat többnyire tehető főpapok, gazdag nemesi családok vagy városok hívták meg és telepítették le. Általában ugyanezen alapítók a működéshez kisebb-nagyobb alapítványokat tettek, épületeket adtak vagy kezdtek el építtetni, valamint eseti pénzsegéllyel is támogatták a szerzeteseket. Az alapítványi pénzek nagysága rendházonként eltérő volt, így az életszínvonal is meglehetősen különbözött az egyes helyeken.¹¹ Ahol templomot is kaptak a kegyes atyák, ott bevételeiket ki tudták egészíteni a lelkipásztorkodásból származó pénzekkel. Tanulságosak azok a megvalósulatlan alapítások, amikor is a roppant népszerű paptanárokat meghívták, de szinte csak a szerződéskötéskor vált világossá a potenciális alapító számára – pl. 1738-ban Kismarton városának –, hogy hosszú távon nem tud akkora anyagi ráfordítást biztosítani, ami elegendő volna egy iskola és a hozzá tartozó szerzetesek fenntartására.¹² Mindezekhez azt is érdemes hozzátenni, hogy a rendtartomány anyagi helyzete nagyban függött az ország, pontosabban a Habsburg Birodalom mindenkori gazdasági állapotától,

¹¹ A tanulmányban szerepeltetett néhány településen életben lévő árszabásokhoz: *Dányi Dezső* (2007): Az élet ára. Gabona és élelmiszerárak Magyarországon 1750–1850. Budapest, KSH Könyvtár és Levéltár.: 2007.

¹² A megvalósult és a meghiúsult alapításokról és a hozzájuk kötődő alapítványokról bővebben: *Balanyi György - Bíró Imre - Bíró Vencel - Tomek Vince* (1943): A magyar piarista rendtartomány története. Budapest, Magyar Kegyeztanítórend. 13–79.

ami ebben az időszakban nem nevezhető túlságosan fényesnek.¹³

A 18. század végén kibontakozó koalíciós háborúk óriási növekedést okoztak a magyar gazdaságban. A napóleoni háborúk (1792–1815) „helyzetbe hozták” a magyar mezőgazdaságot, ugyanis az államnak óriási hadsereget kellett élelmeznie. Az elhúzódó összeurópai konfliktus felverte az agrártermékek árát, ami a termelőknek hozott komoly hasznot. A magyar piarista rend ekkor azonban nem rendelkezett semmiféle uradalommal, vagy jelentős földbirtokkal, vagyis nem tartozott a háborús konjunktúrát élvezők csoportjába. Mint egyszerű tanárok és fogyasztók csak az árak drágulásával szembesültek napról napra, valamint az alapítványok és fizetésük elértéktelenedésével. Mindezt csak tetézte, hogy a bécsi udvar az 1762-től bevezetett papírpénznyomást a háború miatt fokozta, így 1798-ban már 91, 1807-ben 792, 1810-ben pedig már 1431 millió ezüstforint értékű bankjegy volt használatban. I. Ferenc császár kénytelen volt kétszer is a devalváció eszközéhez nyúlni: egyszer 1811-ben, amikor pátensével a pénz értékét egyötödére csökkentette, majd újra, 1816-ban, amikor 40%-kal leértékelte az öt évvel korábban kiadott pénzeket.¹⁴ Ezekben a válságos években igen bizonytalanná vált a rendtagok ellátása, iskoláiknak a fenntartása, és egyáltalán a rövid és hosszú távú működés.

¹³ Az államadósság felhalmozása már a 18. században is komoly gondokat okozott: 1711-ben 60,5 millió forintról 1740-re 101 millió forintra duzzadt, mialatt az éves adóbevétel az 1730-as évek közel 13 millió forintjáról 9-10 millióra apadt. *Hahner Péter* (2021): A régi rend alkonya. Pécs, Kronosz. 270. Ha az állam hosszú távon is finanszírozni akarta az iskolarendszert, akkor olyan forrásokat kellett találnia, ami nem terhelte tovább a hiányos költségvetést. Mária Terézia 1780-ban született alapítólevelével a feloszlott jezsuita vagyont az oktatási célokra létesített Tanulmányi Alapnak (Studienfond) adományozta. Bár II. József a Tanulmányi Alapot felfüggesztette, I. Ferenc visszaállította, s felügyeletét a Helytartótanácsra bízta. *Ugrai János* (2014): A központosítás és a modernizáció ellentmondásai: a bécsi állami (uralkodói) oktatáspolitikai megszületése a 18. század második felében. Budapest, Új Mandátum Kiadó. 99–102. *Csizmádia Andor* (1966): A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Budapest, Akadémiai Kiadó. 191. A költségvetési hiány pedig csak rosszabb lett a 19. századra: „A hosszú és sorozatos vereségekkel járó háború azonban növekvő kiadásokkal járt, amelyek felborították az államháztartás egyensúlyát. A Habsburg-monarchia rohamosan eladósodott. Az államadósság 1780-ban 289 millió, 1790-ben 383 millió, 1810-ben pedig már 625 millió forint volt, több mint tizenkétszerese az évi állami bevételeknek. Mivel a hadi kiadásokat már sem az adókból, sem kölcsönökből nem lehetett fedezni, a kormány papírpénz-kibocsátáshoz folyamodott.” *Katus László* (2021): A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914. Pécs, Kronosz. 226.

¹⁴ *Pallos - Torbágyi - Tóth* 2017: 88–91. *Honvári János* szerk. (1998): Magyarország gazdaságtörténete – A honfoglalástól a 20. század közepéig. Budapest: Aula Kiadó. 210–213.

A rendi krónikák is egyhangúlag tanúsítják ezeket viszontagságos éveket.¹⁵ Pállya István tartományfőnök (1740–1802) szerint a legfőbb probléma a szegénység: az ellátás a házak nagy részében annyira gyér, hogy a szerzetesek szinte éheznek, a betegeket sem tudják rendesen táplálni. Ilyen körülmények között az iskolák fenntartásáról és fejlesztéséről nem lehet beszélni.¹⁶ Hannulik János (1745–1816), a 18. század piarista Horatiusa¹⁷ még ódát¹⁸ is írt 1802-ben, amelyben a tekintetes karokhoz és rendekhez fordul a tanítórend megsegítése érdekében. Az óda mellé persze egy hivatalos, tartományfőnöki kérvény is érkezett az országgyűléshez, amiben a következőket összegezte az újonnan megválasztott rendfőnök, Dományi Márk (1740–1814): a rendnek jelenleg 315 szerzetese¹⁹ és 25 iskolája van,²⁰ aminek ellátására mindössze 11.421 forint áll rendelkezésre a rendfőnöki kasszában.²¹ Egy szerzetes tanárra épphogy 36 forint jutna ezekben a válságos években, mikor az infláció már kezdte éreztetni a hatását.²² Ha összevetjük a tartományfőnöki jelentést az egyes házak Status domusával, akkor több-kevesebb egyezést találunk:²³

1. táblázat. A piarista rendházak anyagi állapota a Status domus jelentések alapján 1802-ből²⁴

¹⁵ PMKL, APHV, Historia Provinciae Hungariae Scholarum Piarum ab Anno 1802. usque 1816 inclusive (A továbbiakban HP 1802–1816).

¹⁶ Balanyi György (1942): Magyar piaristák a XIX. és XX. században. Budapest, Szent István Társulat. 13.

¹⁷ Szörényi 2015: 18.

¹⁸ Címe: A' Kegyes Oskoláknak háláadatosságok az Ország-gyűlésének Méltóságos és Tekintetes rendjeihez Hannulik deák éneke után. Utalás a rend rossz anyagi állapotára a költeményben: „Noha ínség szorongatja / vékony jövedelmeket, / 'S abból szűken adogatja / szükséges élelmeket; / De hozzátok folyamodnak, / Joságtokban bizakodnak / Hogy közben vetéstekre / Szebb nap virrad fejekre.” In PMKL, APHV, HP 1802–1816. 124. A rövid idézetek is innét származnak: 235–238.

¹⁹ PMKL, APHV, HP 1802–1816. 110–112. A hivatalos rendi névsor szerint (familia domus) 1802-ben 335 a teljes taglétszám. In: PMKL, APHV, Familiae Religiosae Domorum Provinciae Hungariae, & Transilvaniae Scholarum Piarum Pro Anno MDCCCII. (A továbbiakban FD 1802.)

²⁰ PMKL, APHV, HP 1802–1816. 113–117.

²¹ Lib. 36.

²² Patonay 1935: 9.

²³ A pénztárkönyvet vezetőik nem mindig kalkuláltak teljesen pontosan, így a tanulmányban megtekinthető táblázatokban szereplő összegeket újrászámoltam és ezeket közlöm.

²⁴ Az éves jövedelmet a forrásokat követve forintban adtam meg.

Rendházak ²⁵		Bevétel	Kiadás	Külön- bőzet	Százalékban kifejezve	Létszám
1.	Breznóbánya	3658	3580	78	98%	12
2.	Korpona	1620	1748	-128	108%	10
3.	Kalocsa	1195	1500	-305	126%	12
4.	Kisszeben	1913	1910	3	100%	7
5.	Debrecen	2067	2260	-193	109%	10
6.	Szentgyörgy	1819	2768	-949	152%	12
7.	Nagykároly	3370	3201	169	95%	11
8.	Kecskemét ^{*26}	3457	3357	100	97%	15
9.	Nyitra*	3803	4849	-1046	128%	22
10.	Magyaróvár	1887	1896	-9	100%	6
11.	Pest	9090	9006	84	99%	16
12.	Podolin	5230	5160	70	99%	16
13.	Privigye*	2907	3210	-303	110%	22
14.	Rózsahegy	1081	1136	-55	105%	6
15.	Selmecbánya	1500	2708	-1208	181%	7
16.	Szeged	3280	3080	200	94%	15
17.	Máramarossziget	2101	2050	51	98%	7
18.	Tata	2900	2980	-80	103%	12
19.	Temesvár	2103	2160	-57	103%	9
20.	*Trencsén	4123	4342	-219	105%	23
21.	Sátoraljaújhely	1926	2652	-726	138%	9
22.	Vác*	5491	5780	-289	105%	25
23.	Veszprém	1895	2000	-105	106%	8
24.	Kőszeg	1600	2113	-513	132%	9
25.	Nagykanizsa	945	1572	-627	166%	8
Összesen		70961	77018	-6057	109%	309 ²⁷

²⁵ Az összeírásból a két erdélyi ház, a besztercei és a kolozsvári hiányzik. Az előbbiben ekkor 7-en, az utóbbiban 17 éltek ebben az időben.

²⁶ A csillaggal jelölt házak egyben a képzésben lévő rendi utánpótlásnak is otthont adtak: a noviciátusnak Privigye, Kecskemét és Trencsén, a többi tárgyat – pl. teológia, filozófia – a rend különböző házaiban, így Nyitrán vagy Szentgyörgyön végezték a növendékek. A rendtagok elhelyezése a noviciátus után függött az egyes házak anyagi helyzetétől is.

²⁷ Az összesítésben a rend 31 novíciusa is benne van az 1802-es állapot szerint, hiszen az ő eltartásuk is a házak feladata volt.

2. táblázat. A tartományfőnökségi bevételek és kiadások 1802-ben²⁸

Hónap	Bevétel	Kiadás	Különbözet	Százalékban
Január	105	1451	-1346	
Február	789	399	390	
Március	350	1700	-1350	
Április	75	1945	-1870	
Május	1110	289	821	
Június	516	86	430	
Július	337	309	28	
Augusztus	36	387	-351	
Szeptember	800	911	-111	
Október	1880	2171	-291	
December	193	176	17	
Összesen	6191	9824	-3633	159%

Bár a rendfőnök szerint 11.421 forint volt a központi pénztárban, a ki-mutatások alapján megállapíthatjuk, hogy rövid és hosszú távon a rend-tartomány fenntarthatósága valóban veszélyben volt. Ideig-óráig még a tartomány ki tudta volna fizetni a hiányokat, de ez az amúgy is csekély és inflálódó alapítványi jövedelmeket teljesen felemészttette volna.

A terjedelem szükségsege miatt a 25 ház közül itt most csak a pesti rendház gazdasági életét mutatom be részletesebben.

3. táblázat. A pesti ház Status domus jelentése 1802-ből²⁹

²⁸ PMKL, APHV, Lib. 36.: 1802-es évi tartományfőnökségi bevételek (oldalszám nélkül). Ugyanabból az évből a kiadások: Lib. 37. (oldalszám nélkül). A novembe-ri számadás – feltehetően Pállya István rendfőnök hirtelen halála miatt – hiányzik ebből az évből.

²⁹ PMKL, APHV, SDP (1753–1848), ebből az anyagból pedig az 1802-es év (oldal-szám nélkül).

Alapítványok ³⁰		Összeg
1.	Kezdeti alapítvány	15.000
2.	Löwenburg-alapítvány	10.000
3.	További kegyes alapítványok	23.880
4.	Élő piaristák kölcsönei/betétjei	19.050
5.	Elhunyt piaristák betétjei	37.522
6.	Házfőnök szerzeménye	17.693
Összesen		123.145
Éves bevétel		
1.	Kezdeti alapítványból	525
2.	Kegyes alapítványból	1045
3.	Alapítványi tőkékből és a piaristák betétjeiből	5056
4.	Boltbérletből	1764
5.	Két norma-tanító városi fizetéséből	500
6.	Gazdasági bevételekből	200
Összesen		9090
Éves kiadások		
1.	Szerzetesek eltartására	5400
2.	Rendfőnökség fenntartására	450
3.	Piaristáknak kifizetett kamatokra	706
4.	Szolgák és lovak eltartására	400
5.	A rendház és iskola személyzetére	900
6.	Kápolna szükségleteire	150
7.	Tetőfedésre	200
8.	Gazdaság fenntartására	800
Összesen		9006

A közölt táblázatot egy további táblázattal kellett részletezniük a házfőnöknek a háromévenként összehívott rendi káptalanra. Ez egy előre megszerkesztett és kinyomtatott sablon volt, amit minden bizonnyal a rendfőnökség küldött ki a rektoroknak. Ezekben a fent bemutatott alapítványi tételek mellett egy részletesebb bevételi és kiadási lajstromot is találunk. Az 1802/03-as év szerint a pesti házban 17 szerzetes élt, akiknek munkáját 17 szolga segítette. A ház kasszájában 124 forint pihent, ami kiegészült a két norma-tanító 500 forintos fizetésével. A kamatozó alapítványok – a

³⁰ A pesti piaristák alapítványának és földjeinek történetéről bővebben: *Takáts* 1895: 116–119.

nyomtatvány szerint – 6, 5, 4, illetve 3,5 százalékon kamatoztak. A hat-százalékosból 5015 , az ötből 353, a három és félszázalékosból pedig 960 forint érkezett be. (A négy százalékos rubrika üresen maradt.) A különös elnevezésű behajthatlan adósságokból (Debitroum incassatorum) 960, az előadott dolgokból 800, illetve adományként 28 forint érkezett be. A rendház birtokában lévő különböző kisebb földekből, boltbérletekből etc. is érkeztek be pénzek a census cím alatt: lakbérből 251, boltbérletből 1297, a kertekből 457, a mezőkről 12 forint. Az utolsó előtti kategória a misézésből származó pénzek, amelyek 679 forintot tettek ki. 712 forint lett elkönyvelve az utolsó kategóriához a Census a Capitalibus Religiosorumhoz, vagyis a piaristák kamatjaiból befolyó jövedelmekhez.

A kiadásoknál az alábbiakat találjuk:

4. táblázat. *A pesti ház Status domus részletes jelentése a kiadásokról 1802-ből*³¹

Élelmiszer		
1.	kenyér, zsemle, liszt	805
2.	szalonna, disznósír, hús	1337
3.	vaj, tej, sajt, tojás	430
4.	szárnyasok, vadak	333
5.	halak, csigák, teknősök, angolnák	579
6.	zöldségek, hüvelyesfélék, gyümölcsök	438
7.	só, ételízesítő, kávé, cukor	377
8.	bor, pálinka, sör	35
Összesen		4334
Felszerelés		
1.	templom	392
2.	könyvtár, múzeum, iskola	48
3.	ruhák	659
4.	takarmányok	15
5.	gyertyák	203
6.	tűzifa	743
7.	bútorok	396
8.	tetőfedés	56
9.	lovak	255
Összesen		2767

³¹ SDP (1753–1848), ebből az anyagból pedig az 1802-es év (oldalszám nélkül).

Vegyes		
1.	posta, útiköltség, munkálatok, szállítás	164
2.	alamizsna	155
3.	peres ügyek	55
4.	piaristáknak kifizetett kamat	825
5.	összejövedelek	542
6.	kihelyezett tőke	110
7.	raktárak	45
8.	egészségügyi kiadások	100
9.	borok	1339
10.	rétek	113
Összesen		3448
Összesített kiadások		10 549

Most pedig tekintsük át, hogy a fent ismertetett adatok fényében miként értékelték a magyarországi piaristák anyagi helyzetét Bécsben. Megállapítható, hogy az udvar meglehetősen jól értesült volt a rend állapotát illetően, ami leginkább II. Józsefnek volt köszönhető. Az uralkodó rendeleteivel jócskán átalakította a magyarországi szerzetesrendek életét, köztük a piaristákét is, aminek során igen sokféle irat keletkezett.³² Az egyik legérdekesebb ötlete az volt a császárnak, hogy a piaristákat – összbírodalmi szinten – átalakítja egyfajta világi tanárképző intézetté.³³ Ehhez persze pontos jövedelem-összeírásra volt szüksége a rend anyagi állapotát illetően, hogy megvalósítható-e ez a terv. Mivel a felmérés azt mutatta, hogy egy ilyen szintű vállalkozásra elégtelenek a rend alapítványi tőkéi, így elállt ettől a kortársak szemében is mehökkentő tervtől.³⁴

A rend a császár halála után is napirenden maradt Bécsben a fenntartathatóságukat illetően.³⁵ 1801-es felterjesztésében maga József nádor (1776–1847) is foglalkozik a piaristák helyzetével. A nádor javaslatát, miszerint nagyobb állami támogatásban kellene őket részesíteni, az államkonferencián részt vevő tagok egy része – Izdenczy József, Kollowrat Lipót, Károly főherceg – kifejezetten támogatta. Ezután a Helytartótanácsot bízták meg azzal, hogy vizsgálja meg a rend erkölcsi és anyagi állapotát, hogy valóban méltó-e a magasabb támogatásra. A Budán székelő állami szerv Kollonich

³² *Katus* 2021: 110.

³³ PMKL, APHV, Intimata Regia. IV, Ab Anno 1786 Ad Annum 1787. Nr. 12, 26. Januar 1786.

³⁴ *Riedel* 2012: 315–316.

³⁵ Az érdeklődés másik oka az ún. jakobinus összeesküvésben érintett piarista szerzetesek szerepvállalása. Erről bővebben: *Benda* 1957.

László (1736–1817) kalocsai érseket kérte fel a vizsgálat lefolytatására.³⁶ A dokumentumok alapján elmondható, hogy a főpap egy az egyben a fentebb ismertetett Status domusok és a rendfőnök beszámolóira támaszkodott.³⁷ Éves fenntarthatóságukat 63 950, adósságukat pedig 9540 forintra taksálja. Számításai szerint egy paptanár évi ellátására 230 forint lenne elegendő, a házaknak pedig legalább 200 forintot állapít meg segélyezésül.³⁸

A piarista levéltárban található vizsgálati jelentések között találtam egy Humillima Propositio³⁹ nevet viselő jelentést és egyben propozíciót, ami már a Kollonich-féle javaslatcsomag tovább gondolása a Kancellária, a Tanulmányi Tanács, és a Helytartótanács által. A szöveg méltatta a kegyes atyák áldásos tevékenységét, amit a magyar ifjúságért végeznek, ugyanakkor a rendben leledző „lazaságot”⁴⁰ – a szöveg szerzője szerint – fel kellene számolni.⁴¹ A Helytartótanács szerint szerzetesenként 300 forintot kellene dotálni, a kancellária viszont csak 250 forintot javallt. Utóbbit elfogadva és ezzel számolva ez évi 38 000 forintos dotációt jelentett volna. Ennek az összegnek a biztosítására a zirci apátság jövedelméből rendelték 18 230 és a Tanulmányi Alapból pedig 20 000 forintot. A kancellária, József nádor és I. Ferenc egyeztetéseiből végül megszületett az uralkodói akarat: a piaristák 1804. május 1-jétől évi 32 000 forint állami segélyben részesültek, amit részben a Tanulmányi Alapból, részben a Vallási Alapból kellett kifizetni.⁴²

Dományi Márk rendfőnök munkálkodása a rendtartomány megmentéséért tehát sikeresnek bizonyult. Utóda, Egerváry Ignác, még ezt is

³⁶ A vizsgálat anyagát áttekintettem a piarista levéltárban: PMKL, APHV, For. 40, Fasc. 4. Acta in negotio reformationis disciplinae religiosae Ladislao Kollonich archiepiscopo Colocensi submissa (1802–1815). A továbbiakban: For. 40, Fasc. 4. Részletesebb anyag a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban található: KFL.I.1.a. Egyházkormányzati iratok, Commissio data Aeppo Ladislao Kollonitz super restauranda in Ordine Scholar. Piar. disciplina religiosa et subsidio eidem ordini praestando 1802–1815. Az anyagról készült jegyzetek átengedéséért Koltai Andrászt illeti köszönet.

³⁷ Úgy tűnik az iratokból, hogy Kollonich a rendfőnökség alapítványait nem vizsgálta, csak a házakét és iskolákét. A rendfőnökséghez tartozó alapítványi pénzekről a következő részben lesz szó.

³⁸ *Domanovszky* 1925: 702.

³⁹ Humillima Propositio 1804-ből oldalszámok nélkül. In: For. 40, Fasc. 4.

⁴⁰ Ahogyan ő szó szerint fogalmazott: „malum ex relaxatione disciplinae...”

⁴¹ Utalás a II. József reformjai által okozott szerzetesi fegyelem lanyhulására: „Ugyanakkor a piaristákat is át akarták alakítani a világiak nevelésére szolgáló renddé, ami az ő körükben egy világias irányzatot juttatott felszínre. Ezt látja érvényesülni Koppi és Piller eseteiben.” In: *Domanovszky* 1925: 42.

⁴² „Nach dem Antrag Eurer Liebden habe ich dem Piaristenorden in Ungarn einen jährlichen Unterstützungsbetrag von 32.000 fl. teils aus dem Studien- und teils aus dem Religionsfond vom 1-ten Mai 1. J. zahlbar bewilliget und in dieser Gemäßheit auch den Kanzleivortrag erlediget.“ *Domanovszky* 1925: 707.

túlszárnyalta: miként a bevezetésben írtam, ő volt az a primus acquirens, aki megszerezte a székesfehérvári kusztodiátust közössége számára 1807-ben.⁴³ Az alapítványi pénzekkel, az új, rendszeres államsegéllyel, valamint a mernyei uradalommal megtámogatva egy reményteljesebb jövő képe rajzolódott ki a kegyes tanítórend számára, dacára annak, hogy az ismertetett gazdasági helyzet – infláció, devalvációs rendeletek etc. – még sokáig nem javult Magyarországon.⁴⁴

Amiről a pénztárkönyvek beszélnek és amiről hallgatnak

„Ügyünket is felvettétek,
szorgalmunkat dicsértétek,
vagyunk népünk hívei,
s nem henyéző férgei.”
Hannulik János

A Kollonich-féle vizsgálatnál utaltam rá, hogy csak a rendházak gazdasági életét vették górcső alá, a rendfőnökséget nem. Hogy ennek mi lehetett az oka, csak találgatni tudunk. A fentebb bemutatott második táblázatból kitűnik, hogy ez is veszteségesen működött, tehát elképzelhető, hogy nem egy stabil fenntartóként gondoltak a provincialátusra, hiszen maga is komoly segélyezésre szorult, illetve a házak közvetlenül az alapítványi pénzekből fedezték napi szükségleteiket, amely pénzeket helyben kezeltek, sőt, mint látni fogjuk, a válságos időkben maguk a házak is kisegítik a rendfőnökséget.

Az alábbiakban a második táblázatban bemutatott 1802. évi rendfőnökségi bevételi és kiadási tételeit fogom bemutatni. Miből jött össze 6191 forint? Alapvetően háromféle tételből: a negyedévente (angaria) kiutalt államsegélyből, a házaktól kapott szubszidiumokból, valamint a különböző kamatokból.⁴⁵ Az államsegély az első és második negyedévben 750, a harmadik és negyedik pedig összevontan érkezve 1500 forint volt. A házak közül ebben az évben Breznóbányáról 400, az erdélyi házaktól 600, míg Podolinból 350 forint érkezett a rendfőnök kasszájába. Mire költötték a befolyt pénzeket? Itt is három kategóriát lehet elkülöníteni: a provincialátushoz köthető kiadásokra, a szorult anyagi helyzetben lévő rendházakra és a kamatok kifizetésére. Az elsőben többek között olyan tételeket találunk, ami a rendfőnök személyéhez köthető: utazási költségek, gyógyszerek, ruhák. Itt találjuk még a provincia titkárságához tartozó elemeket,

⁴³ PMKL, APHV, HP 1802–1816. 260. Az adománylevél kópiája: PMKL, APHV, Diplomata fundationum collegiorum nostrorum (litterae privilegiales) 1671–1844, 8, 33/A, Collatio Custodiatu Albensis Ordine Scholarum Piarum Provinciae Hungariae 1807. 07. 10.

⁴⁴ A kusztodiátus történetéről bővebben: *Szentiványi*: 1943, *Balla*: 2024.

⁴⁵ Ezekről később lesz szó részletesen a Capitalia Provinciae Hungariae kapcsán.

így például a különböző könyvek, írószerek, gyertyák, postaköltség és a szolgák fizetése, valamint kávéra, cukorra és dohányra fordított pénzeket is. A házak támogatását illetően elmondhatjuk, hogy alapvetően azok a házak kaptak a rendfőnökségtől, ahol növendékképzés zajlott: Kecskemét 10, Trecsén 100, Nyitra és Privigye 210, míg Vác 4150 forint dotációban részesült egy év alatt. Saját pénzét hét rendtag kamatoztatta a rendfőnökségen: Schvartzl Zsigmond (1749–1803) a tatai rendház tagja, a komáromi gimnázium igazgatója, 1802-ben 100, Pállya István (1739–1806) váci rektor és rendfőnöki asszisztens 165, Verner Zsigmond (1752–1811), a rendfőnök titkára pestről 55, Mátyásovits Glicér (1748–1812) trencsényi promagiszter 100, Risinger Özséb (1736–1816) rendfőnöki asszisztens Vácról 105, Kiss Tamás (1749–1823) nagykárolyi tanár 45, míg Alber János (1753–1830) teológiai doktor, a kolozsvári szeminárium tanára 25 forint kamatkifizetésben részesült.⁴⁶ Eseti juttatásban – amit nem mindig részleteztek külön – is részesültek páran: Koválszik Tamás (1740–1821) hitszónok Trecsénből 5, Volákó Marcell (1729–1803) betegállományban lévő rendtag 10, Sárvár Ferenc (1747–1804) váci gimnáziumi igazgató 20, Horváth József váci filozófiai tanár (1774–1841) 41, Risinger Özséb 8, Koláry Mátyás (1770–1839) hittanár Temesvárról 5, egy piarista jelölt, noviciátusba lépő, nevezett Elenyák György (1784–1853) kapott útiköltségre 3, illetve 4 forintot utaltak ki hat meg nem nevezett klerikus utaztatására. Ezeket a pénzeket feltehetően utazásra kapták, noha a legtöbb esetben, amint említettem, nem rendeltek címet a kifizetéshez. Horváth József 41 forintjában benne van 35 forint honorárium, amit nem indokoltak, hogy pontosan mire is kapta. Talán egyfajta előleg lehetett a Károlyi családtól, ugyanis a következő évtől ő lesz gróf Károlyi István (1797–1881) egyik házitanítója, de még valószínűbb, hogy állami jutalmat kapott, amit a rendfőnökség utalt ki számára.

A Lib. 36. és Lib. 37. könyveknek a folytatása és egyben racionalizálása 1809-től a Lib. 38.⁴⁷, ami a bevételeket és a kiadásokat immáron nem külön, hanem egy közös pénztárkönyvbe vezeti 1837-ig. A legfőbb változás innentől kezdve, hogy két új pénztárral bővül a rendfőnökségi kassza és pénztárkönyvek sora, ugyanis a megnövelt királyi segélyeket⁴⁸ és a kusztodiátusból⁴⁹ érkező pénzeket már nem ebbe a kasszába teszik, hanem ezek mellé, külön-külön, így párhuzamosan már három könyvet vezetnek egészen 1837-ig, amikor is a Lib. 38-at lényegében beolvasztják a másik kettőbe és nem írják tovább.

⁴⁶ A forrásokban szereplő szerzetesek adatait a *Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum 1666–1997* című könyvből vettem. A továbbiakban: *Koltai* 1998.

⁴⁷ PMKL, APHV, Lib. 36.

⁴⁸ Vagyis a *Subsidii Regii* (1804–1848): PMKL, APHV, Libri, Nr. 40.

⁴⁹ *Subsidii ex Custodiatus Albensis*: PMKL, APHV, Libri, Nr. 41.

5. táblázat. A provincialátus részletes bevételei és kiadásai 1802-ből⁵⁰

Bevétel	Tétel	Összeg	Százalékban
1.	Államsegély	3000	48%
2.	Segély a rendházaktól	1350	22%
3.	Kamatokból	1841	30%
Összesen		6191	100%
Kiadás	Tétel	Összeg	Százalékban
1.	Működési költség	4453	45%
2.	Rendházak támogatása	4680	48%
3.	Kamatok kifizetése	595	6%
4.	Eseti kifizetése rendtagoknak	96	1%
Összesen		9824	100%

Mielőtt rátérnék a tőkepénzeket összeíró forrásra, a *vita communis* problematikájáról kell szólnom. Az 1777-ben napvilágott látott *Ratio Educationis*⁵¹ helybenhagyja a papok és szerzetes tanárok állami fizetését az erőteljesebb ösztönzés érdekében, sőt nyugdíjat is ígér a kitartó tanári szolgálat fejében.⁵² A rendházak által készített *Status domusok*ban nincs nyoma annak, hogy a szerzetesek a kiutalványozott pénzeket átadták volna a házfőnököknek.⁵³ Mekkora összegekről van szó? Az igazgató és a retorika tanárai 600, a poézis és szintaxis tanárai 500, a grammatika tanárai 400, a hittanár 400, a principisták 350, a rendkívüli tanárok pedig 200 forint fizetést kapnak.⁵⁴ A forrásokból úgy tűnik, hogy ezekről a pénzekről nem kellett elszámolnia a piaristáknak, ezt a rendházi ellátás mellé kapták, így nyugodtan befektethették. Mivel jelentős pénzintézetek nem álltak még rendelkezésre a korszakban Magyarországon, így a kölcsönadás volt az egyetlen lehetőség a tanári fizetésük kamatoztatására. A hiteltevékenységet különösebben nem szabályozták ebben az időben: legfontosabb fedezetnek a kölcsönvevő személyes hitele, presztízse, kapcsolatai számítottak.⁵⁵ Kézenfekvő volt, hogy egy-egy rendtag magára a rendfőnökségre tekintsen hitelintézetként és vagyonát itt fialtassa, tekintve, hogy szerzetesi fogadalma miatt halála

⁵⁰ PMKL, APHV, Lib. 36.

⁵¹ *Mészáros* 1981.

⁵² Uo. 55.

⁵³ Kornis Gyula (1885–1958) szerint évi száz forintot adtak be a szerzetesek ellátásuk fejében, de ezt a vizsgált korszakban semmilyen forrás nem bizonyítja, talán ez egy későbbi szokás lehetett. *Kornis* 1927: 545–546.

⁵⁴ *Finácsy* 1902: 342–343., *Kornis* 1927: 545.

⁵⁵ *Gergely* 2019: 34.

után a rendet fogja vele gyarapítani.⁵⁶ Így érkezünk el a következőkben bemutatandó, 1805 és 1806 között készített rendfőnökségi tőkeösszeírások könyvéhez.⁵⁷

Öt olyan, korábban említett piaristát találunk, akik pénzüket rábízták a provincialátusra

6. táblázat. *A piaristák provincialátuson kamatozó pénzei 1806-ból*⁵⁸

Hitelező	Tőke	Kamat	Hozam	Fizetési határidő
1. Risinger Özséb	2100	5%	105	Nov. 30. & Máj. 30.
2. Mátyásovits Glicér	1000	5%	50	Máj. 30.
3. Kiss Tamás	900	5%	45	Máj. 30.
4. Alber János	500	5%	25	Nov. 14.
5. Verner Zsigmond	500	5%	25	Febr. 23.
6. Dubniczky György ⁵⁹	1000	6%	60	Dec. 6.
7. Váci iskola	1000	5%	50	Jan. 1.
Összesen	7000		360	

Rajtuk kívül még ketten szerepelnek egy külön táblázatban: Viczigmann Vincent (1769–1806) és Rabenhuber Bernárd (1749–1807) 500-500 forinttal. Előbbi az összeíráskor halhatott meg, ugyanis hagyatékából még 3000 forint került a neve mellé. Szintén külön szerepel Dugonics András (1740–1818), a pesti egyetem tanára 1000 forinttal. Egy rubrikában szerepelnek Lippay József (1762–1807) 300, Bielek László (1744–1807) 500, Beznák Károly (1750–1808) 300, Podhradczky Mihály (1737–1808) 381, Lengváry Jakab (1765–1806) pedig 44 forinttal. Alattuk található Skulteti György (1747–1812) 2000, Pales Henrik (1756–1835) 1500, Greguss György (1757–1831) 500, Kalluska Szeverin (1744–1808) 1000 és Bolla Márton (1751–1831) 500 forinttal. A felsorolt piaristáktól tehát mindösszesen 12 025 forint származott. Nemcsak élő, hanem elhunyt szerzetesek vagyonát is kamatoztatta a rend. Königsacker József (1733–1797) kiérdemesült rendfőnök 4700 forintot hagyott örökül, ami 3,5%-os kamaton a Magyar Kamaránál volt elhelyezve, mely évente 167 forintot jelentett a provinciának. Rajta kívül Hueber Joakimnak (1746–1801) 1800, Krúzi Mártonnak (1736–1801) 1000, Hell Engelbertnek (1725–1793)

⁵⁶ Ez a gyakorlat egészen 1847-ig jól dokumentált, de már nem egy könyvben, hanem füzetebe vezette a rendfőnöki titkár. Ehhez bővebben: PMKL, APHV, Fasc. 10., Tabellae capitalium Provinciae Hungariae Scholarum Piarum.

⁵⁷ PMKL, APHV, Lib. 39.

⁵⁸ PMKL, APHV, Lib. 39. Oldalszám nélkül.

⁵⁹ Dubniczky György (1762–1810) piarista Privigyén volt a novíciusok promagisztere.

1000, Czabay Sándornak (1744–1800) 1500, a Peer-kódexről elhíresült Peer Jakabnak (1765–1792) rekordösszegű 9000, Berczeli Károlynak (1748–1801) 1000, Jakoss Ambrusnak (1733–1800) 1500, Kossik Bazilnak (1744–1803) 1000, Dominkovics Józsefnek (1750–1804) 1000, mindösszesen tehát 18 800 forint volt még elhelyezve. A provincialátus az 1805/06. évben 36 835 forintot kamatoztatott, ami 19 élő és 9 elhunyt piaristától származott. Az 1806. évi személyi állomány tanúsága szerint ekkor 376 rendtagot számláltak, vagyis a szerzeteseknek kevesebb mint 6 százaléka bízta pénzét a rendfőnökségre.

A következőkben azt vizsgálom, hogy kik voltak azok a jogi és természetes személyek, kisvállalkozók, polgárok, akikre rábízta a tartomány a kamatoztatni kívánt pénzeket. A legtöbb tőkekihelyezésről elmondható, hogy 6%-on kamatoztak és évente egyszer fizettek. Öt esetben kapott a rend félévente juttatást: a Magyar Kamarától 262, egy bizonyos Kerekes bárónőtől – két külön tőkéből – 50 és 90, Jankovits Miklós pesti városi tanácsostól 60, Krachenfels sörfőzőtől – szintén két külön tőkéből – 156 és 180, Károlyi gróf örököseitől pedig 125 forintot. A könyv tanúsága szerint Szeged városánál 2600, míg Pesten 2700 forintot helyeztek el a kegyes atyák 6%-os kamattal, ami évi 325 forint bevételt jelentett. Két belső piarista intézménynél is volt elhelyezés: Tatán 1500 forint évi 5%-os kamaton, ami évi 75 forintot kamatozott. A másik az Egerváry-féle szerzemény, a kusztodiátus. Itt 3000 forintot helyeztek el 6%-os kamaton, ami félévente 90 forinttal gyarapított a provincialátust. A jogi személyeknél összesen 21 800 forint volt kihelyezve, ami 754 forinttal járt évente.

A természetes személyeket az alábbi táblázatba foglaltam. Legtöbbjük azonosítása a Hungaricana névtárainak segítségével sikerült.⁶⁰ A vizsgált tőkeösszeírást vezető két piarista általában csak a polgárságukat tüntették fel, a foglalkozásukat nem.

7. táblázat. Természetes személyeknél kamatozó rendfőnökségi pénzek⁶¹

Kinél?	Meny-nyit?	Ka-mat	Ho-zam	Mikor-tól?	Foglalkozása
1. Martinus Kissko	600	6	36	1788	gnézdai plébános
2. Baronissa Kerekess	1000	5	50	1791	
3. Baronissa Kerekess	4000	6	90	1791	
4. Antonius König	500	6	30	1794	pesti polgár, tímár
5. Antonius König	1500	6	36	1796	pesti polgár, tímár

⁶⁰ <https://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/> (2024. 05. 25.)

⁶¹ PMKL, APHV, Lib. 39. Oldalszám nélkül.

6.	Nicolaus Jankovits	2000	6	120	1797	pesti polgár, tanácsos
7.	Ferdinandus Vieser	1200	6	72	1800	pesti polgár, ács
8.	Károlyi gróf (örökösök)	500	5	250	1802	
9.	Augustinus Berghammer	2000	6	120	1802	pesti polgár, bőröndös
10.	Theresia Beniczky	2000	6	120	1803	
11.	Carolus Zerha	1000	6	60	1804	pesti polgár, pipafaragó
12.	Ludovicus Gusman	1000	6	60	1804	pesti polgár
13.	Nicolaus Neumajer	1500	6	90	1804	pesti polgár, parókakészítő
14.	Josephus Hesischman	100	6	42	1805	pesti polgár, cipész
15.	Carolus Kurtz	1000	6	60	1805	pesti polgár, szappanfőző
16.	Joannes Gabler	5000	6	150	1807	pesti polgár, üveges
17.	Joannes Hoch	5000	6	60	1807	pesti polgár, szappanfőző
18.	Michael Krachenfels	3000	6	180	1807	pesti polgár, sörfőző
19.	Josephus Eichorn	600	6	36	1807	pesti polgár
20.	Michael Krachenfels (örökösök)	2600	6	156	1808	pesti polgár, sörfőző
21.	Joannes Slavik	1000	6	150	1809	pesti polgár
Összesen		37 100		1968		

A királyi segélyek és a kusztodiátus bevételeinek könyvei

„Figdor úr a legbecsületesebb,
legtisztességesebb ember,
akit valaha ismertem.”

Krúdy Gyula: A szobrok megmozdulnak

Először a királyi segélyek könyvét fogom bemutatni, amit 1804-től egészen 1848-ig vezettek a pesti piarista rendfőnökségen.⁶² Ennek – és a kusztodi-

⁶² PMKL, APHV, Lib. 40.

diátusi könyvnek is – a párja az az iratcsomó, füzetköteg, amibe szintén vezették az innét beérkező és kimenő pénzeket.⁶³ Úgy tűnik, először ide, majd később pedig letisztázva átvezették a nagy könyvekbe is az igen gyakori pénzforgalmat. A források érdekessége, hogy év végén ezekben elkészítették azt a kimutatást, hogy házanként mennyi pénzt adományoztak, azonban ezeket már nem másolták át a nagy pénztárkönyvekbe.

Dományi rendfőnök nem késlekedett, azonnal hozzálátott a beérkezett állami segélyek arányos szétosztásához a szükségét szenvedő házak között. A számozatlan könyv első oldalain azt látjuk, hogy a Vallás és Tanulmányi Alapoktól az első évben egy rendkívüli nagyságúnak mondható 42.250 forintot utalványoztak ki a rendnek. Ebből összesen 30.579 forintot fordítottak a házak megsegítésére, így a következő tanévre 11.671 forint tartalék maradt. A számadás hitelességét magának a rendfőnöknek a saját kezű aláírása nyomatékosítja az oldalak alján. A későbbiekben ez avval egészül ki, hogy a provinciális mellett az asszisztensek is szignózzák az adott évet. A káptalan ideje alatt pedig egy könyvvizsgáló szerzetes is áttekinti a korábbi hároméves rendfőnöki ciklus pénzforgalmát, és ha mindezt rendben talál, ő is hitelesíti a könyvben feltüntetett adatokat.

Milyen címen juthattak hozzá az egyes házak a királyi segélyekhez? Több kategóriát állítottak fel: támogatás, könyv, nyomtatványok, jutalom, tetőfedés, útiköltség. Ami első pillantásra meglepő, hogy először nem a leg súlyosabb anyagi helyzetben lévő házak – pl. Selmechánya, Nagykanizsa, Szentgyörgy – kaptak magas segélyezést, hanem a növendékházak:⁶⁴ Vác, Privigye, Trencsén, Nyitra, Kecskemét. Ez a tendencia a Dományi lemondását (1805) követő Egerváry-féle rendfőnöki ciklusban sem fog jelentősen változni. Újdonság, hogy támogatási alanyként megjelennek az erdélyi házak, Beszterce és Kolozsvár is, bár jelentősebb összeget nem utalnak számukra. A különböző éveket vizsgálva kitűnik, hogy a házak eseti támogatására kell a legtöbb pénzt fordítani, utána következik a korszakban éves szinten 200 forintot kitevő tetőfedési segélypénz, majd harmadik helyen a jutalmi pénzeket találjuk mint rendszeres tételt. A többi költségek, mint a könyvek, vagy utazásra fordított összegek nem terhelték meg annyira a rendfőnöki kasszát.

Az 1808/09-es tanévtől változik a könyvelés: elhagyják a nyolcadik ábrán bemutatott részletes kimutatást házanként, innentől negyedévenként (angaria) összesítik a beérkezett és kiutalványozott segélyeket. Előbbinél bővülést is látunk, ugyanis a Tanulmányi (20 000 Ft) és Vallás Alap (20 000 Ft) rendszeres juttatásai mellett a növendékekért is kap pénzt a

⁶³ PMKL, APHV, Fasc. 7. Rationes administrati subsidii regii et proventuum Custodiatus (1804–1830), valamint Fasc. 8. Rationes administrati subsidii regii et proventuum Custodiatus (1830–1847).

⁶⁴ Lásd fentebb az 1. ábrát.

rend az államtól, ami 3750 forintot jelentett évente, valamint Erdélyből⁶⁵ is érkezik 1562 forint. A kiadási oldalon a megszokott főbb tételeken túl megjelenik a kolozsvári növendékek támogatása (881 Ft), a tanári vizsgákkal kapcsolatos költségek (168 Ft), valamint a Vácott megtartott káptalan anyagi vonzata (245 Ft) is. Egy rendkívüli tételt is találunk: Hulyák Péter (1778–1811) váci tanár betegségéből adódó kezelési költségeket (170 Ft) is átvállalta a rendfőnökség rendházától ebben az esztendőben.

1847/48-ig mindig képződött kisebb-nagyobb maradék, amit átvittek a következő évre, vagyis sose költekeztek túl ebből a kasszából. A negyvenes évektől újra változtatnak a tételeken, és a kiadási oldalon egységesen 24 kategória alá sorolják be a kiadásokat: háztartás, épületkarbantartás, ruházat, tiszteletdíj, dispoziációból, vagyis a szerzetesek elhelyezéséből fakadó költségek; alapítványok, rendházak, rendtársak és a rendfőnökség kamatkifizetései; adók, ügyvivők és perek, egyetemi vizsgák, egészségügyi kiadások, postaköltség, könyvek, közszükségletek (káptalan); tartományfőnöki vizitációs költségek (rendházak, növendékházak, kuztodiátus), alamizsna, adósságtörlesztés, kölcsön rendházaknak, a rendfőnök kocsijának fenntartása, valamint egy egyéb nevű kategória, ami alá írószereket, pakolási kellékeket tüntettek fel.⁶⁶

Az utolsó évben ezen kategóriák alatt 35 079 forintot találunk. Ha pedig megnézzük a bevételi oldalt, ott azt látjuk, hogy az 1804-ben kapott rendkívüli összeget (40 000 forint) lecsökkentették a megígért 32 000 forintra, amely mellé 3000 forintot kaptak még a piaristák rendi utánpótlásuk nevelésének költségeire. Ez még kiegészül a korábban emlegetett előző évi maradékkal 1846/47-ből, ami 8332 forint volt. 1848/49-re tehát 8253 forint maradékkal indíthatták az évet a rendfőnökségen.

8. táblázat. Az 1804/05. év királyi segélyek elosztása a rendházak között

Rendházak		Támogatás	Tetőfedés	Jutalom	Könyv	Nyomtatványok	Pénztárkönyv	Összesen
1.	Beszterce						2	2
2.	Breznóbánya			80				80

⁶⁵ Az erdélyi házak gyakorlatilag egy külön országhoz, az Erdélyi Nagyfejedelemséghez tartoztak ebben az időben, így ezeknek az igazgatása és segélyezése nem Magyarországtól függött, noha mint látjuk, a piarista pénztárkönyvekben velük is számoltak.

⁶⁶ Bár a 24 kategóriát minden esetben feltüntették, de a kamatkifizetéseket, ügyvédi költségeket, a tartományfőnök vizitációs költségeit, az adósságtörlesztést, valamint az egészségügyi kiadásokat nem ebből a pénztárból, hanem a kuztodiátushoz tartozóbból fedezték. Könnyen belátható, hogy utóbbi nélkül továbbra is veszteséges lett volna az éves költségvetés.

3.	Korpona	600	200	105				905
4.	Kolozsvár							0
5.	Kalocsa	514	200	120				834
6.	Kisszeben	207	200	160				567
7.	Debrecen	100	200	170				470
8.	Szent-györgy	1300	200	60				1560
9.	Nagykároly			170				170
10.	Kecskemét*	1238	200	150	50			1638
11.	Nyitra*	3400	200	240	38			3878
12.	Magyaróvár		200					200
13.	Pest	400		200	11			611
14.	Podolin		200	190				390
15.	Privigye*	4000	200	180				4380
16.	Rózsahegy	668	200	65				933
17.	Selmecbánya	350	200	170				720
18.	Szeged			535	128			663
19.	Máramaros-sziget		200	220				420
20.	Tata			150				150
21.	Temesvár	4	200	190				394
22.	Trencsén*	3308	400	215	8			3931
23.	Sátoraljaúj-hely	324	200	150				674
24.	Vác*	4750	200	120				5070
25.	Veszprém		200	170		544		914
26.	Kőszeg	400		105				505
27.	Nagykanizsa	400		120				520
Összesen		21 963	3800	4035	235	544	2	30 579

Az utolsó vizsgálandó könyv⁶⁷ a kuszodiátusi jövedelmekről szól, ami sok könyveléstechnikai hasonlóságot mutat a királyi segélyek könyvével: időben és beosztásában követte a negyedéves rendszert, évente végeztek könyvvizsgálatot, amit a tartományfőnök és asszisztensei láttamoztak, hasonló kategóriákat alkalmaztak, valamint szintén évente készítettek részletes számadást, és nem mellékesen ez a pénztár sem volt deficitese a

⁶⁷ PMKL, APHV, Lib. 41. (oldalszám nélkül).

korszakban. Eltérés, hogy mivel a kusztodiátustól származó jövedelmek az uradalmi gazdálkodás folyamánai, így sokkal szigorúbban ellenőrizték ezeket a pénzeket. Először is a rendfőnök megbízásából külön kormányzóság működött Mernyén, ahol először Egerváry Ignác megbízásából Bolla Márton testvére, Bolla Antal (†1827) volt a kormányzó, majd később két rendtag kezdett el beletanulni ebbe az új szolgálatba: Ugróczy Ferenc (1785–1836) és Dornay István (1821–1885). Másodsorban a pesti rendfőnökségen a rendpénztárnok és pénzkezelő mellett megjelenik egy külön adminisztrátori feladat, ami azt szolgálja, hogy az uradalomból beérkező pénzeket rendszeresen ellenőrzi. Ezt a feladatot a tartományfőnök asszisztensei látták el, ők felügyelték a pénztárosokat és a könyvelést. Érdekesség, hogy míg a királyi segélyek könyvét csak latinul vezették, ezt a könyvet a forradalom és szabadságharc évében magyarul kezdték el írni, majd az önkényuralom korszakában újra visszaálltak a latinra.

Hogyan alakultak a bevételek, illetve mire használták fel ezeket a jövedelmeket a rendfőnökségen?

Az alábbi áttekintő táblázatba foglaltam össze az 1847/48-as évet

9. táblázat Az 1847/48. év kusztodiátusi számadáskönyvének bevételei és kiadásai

Bevétel		Összeg	Százalékban	Kiadás	Összeg	Százalékban
Tétel				Tétel		
1.	Maradék 1846/47-ből	15219	11%	Rendházak	88650	73%
2.	Kusztodiátustól	82799	60%	Ruhák	10180	8%
3.	Figdortól	41138	30%	Kamatok	5266	4%
4.				Egyetemi vizsgák	47	0%
5.	Egészségügy	823		1%		
6.	Könyvek, újságok	2363		2%		
7.	Tiszteletdíjak	4187		3%		
8.	Rendfőnökséghez köthető kiadások 9778			8%		
9.	Összesen	139 156	100%		12 1294	100%
10.	1848/49-re marad	17 862				

Ha összevetjük a kuzstodiátusból származó bevételeket az államsegélyekkel, akkor könnyen megállapíthatjuk, hogy az uradalomból származó bevételek elengedhetetlenek voltak a rendtartomány működéséhez. A mindkét kasszából származó maradék pedig igazolja, hogy rendkívül átgondoltan csoportosították a kiadásokat, hogy tudniillik mit, melyik pénztárból, mikor fizetnek. A legnagyobb összegeket továbbra is a rendházakra fordítják. Tetőfedésre 1847/48-ban közel 5000 forintot kaptak a házak, a maradék 83 671 forintot tiszta segély formájában utalványozták ki.

10. táblázat Az 1847/48. év kuzstodiátusi jövedelmekből származó rendházi segélyezések alakulása

Rendház		Támogatás
1.	Beszterce	370
2.	Breznóbánya	400
3.	Korpona	1502
4.	Kalocsa	4952
5.	Kisszeben	682
6.	Debrecen	1590
7.	Szentgyörgy	2942
8.	Nagykároly	500
9.	Kecskemét*	3752
10.	Nyitra*	22 219
11.	Magyaróvár	409
12.	Privigye*	5200
13.	Rózsahegy	2943
14.	Selmecbánya	717
15.	Máramarossziget	2073
16.	Tata	3000
17.	Temesvár	859
18.	Trencsén*	6503
19.	Sátoraljaújhely	2060
20.	Vác*	17 100
21.	Veszprém	524
22.	Nagykanizsa	3124
23.	Léva	250
Összesen		83 671

A táblázatból kitűnik, hogy a legtöbb támogatást a korszakban továbbra is a növendék- és tanárképzéssel foglalkozó házak kapták. Feltűnő a századelős számokkal összevetve, hogy a reformkor végére Korpona, Kalocsa, Debrecen, Rózsahegy, Máramarossziget, Tata, Sátoraljaújhely és Nagykánizsa sokkal nagyobb mértékben szorult rá a központi támogatásra. Stabíl költségvetéssel rendelkező házaknak mondható a kolozsvári, pesti, podolini, szegedi, és a többi, ezer forint alatti támogatást kapók helyzete sem mondható kritikusnak. A kőszegi ház 1815-ben megszűnt, „helyette” Léván alapítottak új rendházat és iskolát ugyanebben az esztendőben, ami nem igényelt rendkívül nagy összegeket a fenntartótól.

Végezetül nézzük meg, hogy ki lehet a pénztárkönyvben feltűnő gyapjúkereskedő, nevezett Figdor? Érdemes először azt tisztázni, hogy miért pont a gyapjú volt az egyik legjelentősebb bevételi forrása a piaristák kezében levő uradalomnak. A válasz a 19. század elején létrejött európai gyapjúkonjunktúrában keresendő, amikor is a magyar gyapjúkivitel intenzíven növekedett: amíg a 18. század végén a magyar gyapjúexport értéke évente 2,5 millió volt, az 1816–1826-os években már 13,5 millió forintra emelkedett. Ezekben az években alakult Pest a gyapjúkereskedelem fővárosává és a különböző kereskedők – így a Figdor családé is – nagy hasznot hajtó vállalkozásainak otthonává. A gyapjúkereskedelem a korszakban az egyik kiemelt hitelüzletnek számított. A kereskedő 6 százalékos kamattal mellett előlegezte a tulajdonosnak a gyapjú prognosztizált eladási árát, amiből aztán levonták a feltételezett ár 10 százalékat. Miért érte ez meg pontosan? Azért, mert a kivitelnél elért árkülönbözeten kívül a vásárlásba fektetett tőke 16%-ot kamatozott.⁶⁸

Tóth Tibor vizsgálódásai szerint a mernyei uradalomból származó gyapjút 1833-tól már nem belföldön, hanem ügynökök segítségével a Schöller-, a Bleichröder-, a Biedermann-házaknál,⁶⁹ vagyis a bécsi piacon értékesítették. Szerinte a nagytermelő és nagykereskedelmi kapcsolat kiépülését mutatja, hogy 1838-tól Strasser Fülöp személyében már állandó ügynököt foglalkoztattak a gyapjú és a búza elhelyezésére, ugyanakkor a Figdorokról nem tesz említést művében.⁷⁰

Bácskai Vera kutatásait és a piarista pénztárkönyveket összevetve kiderül, hogy Figdor Izsák (1768–1850), a Figdor & Sohn nevű cég alapítójának Dávid (1796–) vagy Zsigmond⁷¹ (1814–), nevű kereskedő fiával állhatott kapcsolatban a rend.⁷² Utóbbi a pesti és bécsi posztógyártó nagykereskedőnek, Kadisch Joachimnak⁷³ (1785–1853) volt a veje, így őt

⁶⁸ Kosáry 1975: 327.

⁶⁹ A Biedermann-ház a rendfőnökségi pénztárkönyvben először az 1849/50. évben tűnik fel.

⁷⁰ Tóth 1978: 57.

⁷¹ Kövér 2002: 61.

⁷² Bácskai 1989: 83–84.

⁷³ Komoróczy 2012: 950.

valószínűsíthetjük. A pénztárkönyv először az 1846/47. évben tesz róla említést, amikor is kiszorítja a korábban szintén gyapjúval is kereskedő pesti posztókészítő polgárt, Stein Jánost. Figdor ezek után és a szabadságharcot követő időszakban is a rendfőnökség megbízható gazdasági partnere maradt.

Összegzés és kitekintés

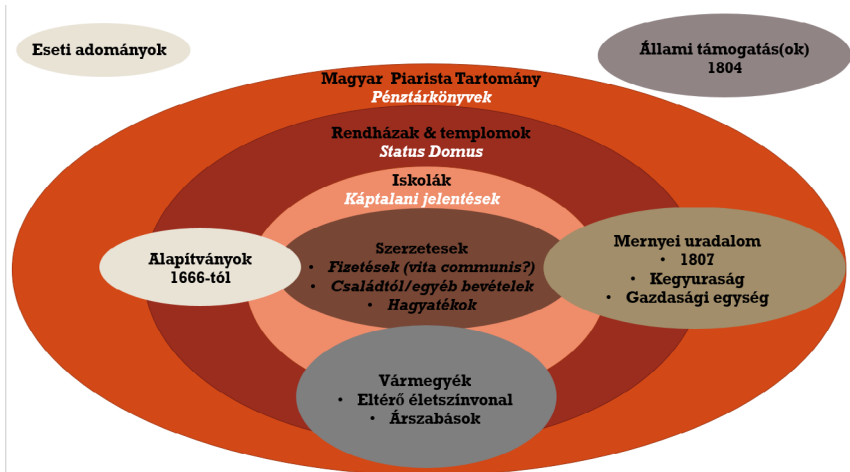
A piarista rend gazdasági helyzete a 19. század közepére⁷⁴ stabilizálódni látszódot, ami leginkább I. Ferenc magyar királynak volt köszönhető: ő volt az, aki a többoldalú egyeztetések és vizsgálódások nyomán felismerte, hogy a rend alapítványi tőkéi elégtelenek hosszú távon a fenntartható működéshez, ezért rendszeres évi államsegélyt utalt, valamint a székesfehérvári őrkanonokság birtokát, a kusztodiátust adományozta a kegyes tanítórendnek. E „háromlábú széken” történő egyensúlyozás tudatosabb és fenntarthatóbb gazdálkodásra vezette rá a rendfőnökséget, ami a bemutatott pénztárkönyvekből jól kiolvasható.

Feltűnő jelenség, hogy bár a rendházak jelentős része és a rendfőnökség adósságokat halmozott fel a századelőn, addig a szerzetes tanárok az állami fizetéseknél köszönhetően még befektetni is tudták jövedelmüket. Ebből arra következtethetünk, hogy a tanításért kapott összegeket a rendtagok nem adták át a házfőnököknek, hanem saját céljaikra használták fel, ami további vizsgálatokat tesz indokolttá, így a hagyatékok és végrendeletek áttekintését a magyar piarista levéltárban. Mit hagyott örökül egy-egy szerzetes földi élete végén? Mennyi pénz, könyv és egyéb ingóság volt a birtokában? Kik és hol kamatoztatták tanári fizetésüket a későbbi korokban? Megmaradt-e a rendfőnökség a későbbiekben is a rendtagok egy részének kamatkezelőjének? Fontos lenne továbbá azt is megnézni a Magyar Nemzeti Levéltárban, hogy miként jutottak pénzükhöz a pap tanárok, fennmaradtak-e kifizetési bizonylatok, nyugták? További kutatást igényelnek az egyes házak Status domusai, amelyekben a rendfőnökségi segélyek felhasználása mellett a házak és iskolák anyagi helyzetéről kapunk pontosabb képet.

A 19. századra megállapítható, hogy a magyar piarista rendtartomány sorsa összefonódott az állammal, nélküle nem tudta volna betölteni hivatását, vagyis a magyarországi és erdélyi diákok oktatását. Fordítva pedig: az állam és a magyar művelődés komoly károkat szenvedett volna, ha az egyik legnagyobb tanítórend működése pénzühiány miatt nem lett volna képes ellátni nevelői-oktatói tevékenységét. Az áttekintett forrásokból kivehető, hogy a mindenkori rendi vezetés igen súlyos összegeket fordított a tanárképzés helyszíneire is, vagyis azokra a rendházakra, ahol képezték a következő generáció pedagógusait. Pállya István, Dományi Márk, Egerváry Ignác és Bolla Márton rendfőnökök kitartó és szívós munkájának köszön-

⁷⁴ A rend 19. századi, sematikus gazdasági helyzetének áttekintéséhez a 11. ábra szolgál.

hetően a rendtartomány történetének eddigi legkritikusabb gazdasági válságát élte túl, sőt képessé vált átlépni a jövődő küszöbét. Így sikerülhetett többek között olyan diákokat felvenni és tanítani, mint Széchenyi István (1791–1860), Kossuth Lajos (1802–1894), Deák Ferenc (1803–1876), Klauzál Gábor (1804–1866), Ráday Gedeon (1806–1873) vagy Szentkirály Móric (1809–1882), akik a polgári átalakulás jelentős képviselői lettek hazánkban.

11. ábra A magyar piarista rendtartomány gazdasági életének sematikus ábrája a 19. század első felében

EGY REFORMÁTUS NÉPLAP A HORTHY-KORSZAKBAN: A KERESZTYÉN CSALÁD TÖRTÉNETE (1920–1940)

A REFORMED WEEKLY IN THE HORTHY ERA: THE HISTORY OF
KERESZTYÉN CSALÁD (1920–1940)

Klestenitz Tibor

Nemzeti Közzolgálati Egyetem, tudományos munkatárs; Országos
Széchényi Könyvtár, kutatócsoport-vezető

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány a Horthy-korszak egyik jelentős, de ma már kevésbé ismert protestáns néplapjának történetét mutatja be. A Keresztyén Családot Czeglédy Sándor győri református lelkész alapította 1920-ban a protestantizmustól elidegenedő társadalmi rétegek megszólításának szándékával. A helyi orgánunként induló hetilap, amely elsősorban hitbuzgalmi, illetve életvezetési-gyakorlati tartalmakat közölt, viszonylag gyorsan jelentősnek mondható, húszezer fölötti példányszámra tett szert. Ebben szerepet játszott a Tildy Zoltán által vezetett Sylvester nyomdával való együttműködés, a református lelkészeknek a terjesztésben való közreműködése, illetve a hetilap naptárának népszerűsége. Az 1920-as évek aranykorát azonban a gazdasági világválság erőteljes visszaesése követte, aminek hatásait a nyomda csődközelbe kerülése és a szerkesztés színvonalának romlása is tetézte. A lap újjászervezése 1934-ben kezdődött meg, amelynek folyamata jól végigkövethető a szerkesztőségi levelezés segítségével. A lap számos munkatársa a református sajtó gondjainak megoldását az összefogástól, az egyes orgánumok munkájának összehangolásától, esetleg az azonos területen dolgozó szerkesztőségek egyesítésétől remélte. Ez a stratégia végül a Keresztyén Család esetében is érvényesült, amelynek irányítása 1939-ban a református püspökök vezetése alatt álló testület kezébe került, és működését – több kisebb lap beolvasztását követően – 1940 húsvétjától Református Jövő címen folytatta tovább.

ABSTRACT

This study explores the history of a Protestant weekly of the Horthy era, which was rather significant in its time but is now mostly forgotten. *Keresztyén Család* was founded in 1920 by Sándor Czeglédy, a Reformed pastor from Győr, with the aim of reaching social groups that had become alienated from Protestantism. The weekly paper, which began as a local publication and primarily featured devotional content and practical guidance for everyday life, soon reached a noteworthy circulation of over 20,000 copies. This success was in part due to its cooperation with the Sylvester printing house, led by Zoltán Tildy, the active involvement of Reformed pastors in its distribution, and the popularity of its annual calendar. However, the golden age of the 1920s was followed by a sharp decline during the Great Depression, the impact of which was exacerbated by the near-bankruptcy of the printing house and a noticeable drop in editorial standards. The reorganization of the paper began in 1934, a process that can be closely followed through surviving editorial correspondence. Many of the contributors believed that the challenges facing the Reformed press could be over-

DOI: 10.54231/ETSZEMLE.2025.1.4

Copyright © 2025 Klestenitz Tibor (author)

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License

come through cooperation, better coordination between the various outlets, and even the merging of editorial offices working in the same area. This strategy was eventually implemented in the case of *Keresztyén Család* as well: in 1939, control of the paper was transferred to a body under the leadership of the Reformed bishops, and after absorbing several smaller publications, it resumed its operations from Easter 1940 under the new title *Református Jövő*.

Kulcsszavak: Czegléd Sándor, gazdasági világválság, Horthy-korszak, Ravasz László, református néplapok, Tildy Zoltán

Keywords: Sándor Czegléd, Great Depression, Horthy Era, László Ravasz, Reformed papers, Zoltán Tildy

A Czegléd Sándor református lelkész vezetésével kiadott *Keresztyén Család* című hetilap nagyrészt fehér foltnak számít a protestáns sajtó egyébként is¹ kevésbé feltárt történetében.² Pedig a maga területén kifejezetten sikeresnek számító, mintegy két évtizedig fennálló orgánus érdekessé pillantást enged a református lelkész elit népnevelő és tömeg evangelizáló cékitűzéseibe: az alapító – a lap egyik munkatársának visszaemlékezései szerint – „a *Keresztyén Családot* tudatosan a nagy református tömegeknek, az egyszerű falusi embereknek írta és szerkesztette”.³

Jelen tanulmány az egyháztörténet és a sajtótörténet határvidékein mozogva, a hetilap fordulatos történetének legfontosabb eseményeit mutatja be. Kísérletet tesz a periodizálásra, és feltárja, hogy a kiadvány milyen szerepet játszott a református sajtófejlesztő törekvések folyamatában.

Az indulás évei: egy regionális hitbuzgalmi lap útkeresése

Czegléd Sándor a lap megindítása idején országos hírű igehirdetőnek számított, aki lelkesedésével nagy hatást gyakorolt kortársaira. Pápán végezte lelkész tanulmányait, ahol 1914-től az ószövetségi teológia rendes tanáraként dolgozott. 1920-ban Győr lelkésze és a tatai egyházmegye esperese lett, 1923–1926 között pedig intenzív munkát fejtett ki a dunántúli egyházkerület belmissziói lelkészeként. 1928-ban az egyik legnépesebb református gyülekezet, a ceglédi élére választották, és 1932–1939 között a

¹ Ablonczy Balázs: A Református Élet hetilap és a budapesti reformátusság (1934–1944). In: Reformátusok Budapesten I. Szerk. Kósa László. Budapest, Argumentum, 2006. 1211.

² A hetilapról szakirodalmi munkában mindössze egyetlen rövid ismertetést találtam: Szőnyi György: A református időszak sajtó mint gyakorlati teológiai feladat. *Confessio*, 2024/1. 27–28.

³ Bodoky Richárd: Jövevények és vándorok. Családtörténeti töredékek V. (1926–1928) személyes emlékek és naplójegyzetek alapján. Aranyhíd. Budapest, 2001. 102.

Filadelfia Diakonissza Egylet elnökeként is tevékenykedett. Mindemellett tekintélyes tudományos és irodalmi életművet hozott létre, aminek legfontosabb eleme 1924-ben megjelenő Újszövetség-fordítása volt.⁴ Czeglédy győri lelkipásztorként „*lűktető gyülekezeti életet*” teremtett, a templom minden vasárnap zsúfolásig megtelt. Egy – akkoriban gyermekkorú – gyülekezeti tag visszaemlékezése szerint, „*A prédikáció olyan művészi en egyszerű volt, hogy mi, gyermekek is minden szavát megértettük. [...] Prédikációiban idegen szavakat nem használt, az egész gyülekezetre szinte suggesztív hatást gyakorolt. Mindenki érezte, hogy egy boldog, nagy családnak a tagja, amelynek a lelkipásztor elkötelezett szolgálja.*”⁵

Czeglédy pontosan tudatában volt azonban annak, hogy a hagyományos lelkipásztori eszközökkel nem lesz képes megszólítani sok, a vallástól már elidegenedett reformátust, ezért igyekezett az új kommunikációs csatornákat is felhasználni. 1920 karácsonyán a lelkészekhez és a tanítókhoz címzett felhívást bocsájtott ki, bejelentve a kéthetilapként működő, nyolcoldalas Keresztyén Család megindítását. A cikket társszerkesztőjével, Csokonai Vitéz Mihály győri hírlapíróval közösen jegyeze, aki azonban kisvártatva kilépett a vállalkozásból.⁶ Czeglédy helyzetértékelése szerint a protestánsok egy részét örvendetes lelki ébredés jellemezte, ugyanakkor a közösségben jelen volt az „*elernyedés, csüggeteg közöny, sőt sokszor az egyház s annak alkalmazottai ellen való titkolt vagy nyílt harag*” is. Az egyházból kiábrándult rétegek meggyőzése, az önbizalom és a reménykedés programjával jelentette be néplapjának megindítását, hangsúlyozva, hogy a politikával egyáltalán nem kíván foglalkozni. Végül a lelkészek és a tanítók támogatását kérte, elsősorban előfizetők toborzását, illetve a helyi hírek beküldését kérve tőlük.⁷ Nem sokkal később az egyházkerület lapjában is kifejtette céljait: az egyháztól való tömeges elidegenedés egyik legfontosabb okának az egykor a reformáció fő eszközének számító sajtó intézményes elhanyagolását tartotta. Leírása szerint „*manapság már sok ezer olyan református emberrel kell számolnunk, aki vagy a hideg közöny fagyos tekintetével siklik el igen kritikus időköt élő anyaszentegyháza dolgai felett, vagy egyenesen telve van keserűséggel és gyűlölködéssel anyaszentegyháza iránt. Közönytüket közönnel, gyűlöletüket gyűlölettel nem szabad viszonzni, de választani kell egy olyan eszközt, amellyel még valahogy hozzá lehet férközni lelkükhöz s elhatároztam, hogy e végből egy kis néplapot fogok indítani.*” Emellett vállalkozását

⁴ Haypál Béla: A bibliafordító Czeglédy Sándor. Reformátusok Lapja, 1983. február 13. 1.

⁵ Döbrössy József: Emlékezés Czeglédy Sándorra. Refomátusok Lapja, 1983. október 23. 4.

⁶ Csokonai 1921 októberében távozott, a lap tulajdonjoga ekkor teljes egészében Czeglédyre szállt. A Keresztyén Család hetilap. Dunántúli Protestáns Lap, 1921. október 30. 176.

⁷ Czeglédy Sándor – Csokonai Vitéz Mihály: Nagytiszteletű Lelkész Úr! Tekintetes Tanító Urak! Keresztyén Család, 1920. Karácsony.

a belső információáramlás elősegítése szempontjából is fontosnak ítélte: „Nagyon kíváncsiak voltunk, ha lelkészársaink egyházuknak vagy egyházmegegyüknek építőerejük s a nép érdeklődésére is számoló eseményeiről tudósítanának. Nagyon izolált, rideg életet élünk. A napok nyomtalanul szállanak el felettünk. Mintha aludnánk egyházi életünk. Szerteszéjjel csend. Alig lehet hallani egy levél zizzenését.”⁸

A Keresztyén Család első teljes száma 1921. január 16-án jelent meg. Czegléd programcikkében ellentétbe állította korának szomorú viszonyait – a társadalom közönyösségét és az üres templomok képét – az olvasók lelkében élő, tiszta, ébredésre váró hittel, és a reménység üzenetét hirdette.⁹ A gyülekezetek számára példaként állították a győri közösséget, amely az intenzív lelkipásztori módszereknek hála viszonylag kedvező helyzetben volt, hiszen kiadásait a hívek önkéntes adóiból fedezhette, és saját kultúrházat is fenn tudott tartani.¹⁰ Figyelemre méltó, hogy az első szám külön üdvözölte a Harangszót, az evangélikusok ekkor már nagy hagyományokkal rendelkező néplapját, jelezve, hogy az orgánus egyaránt kíván reformátusoknak és evangélikusoknak is szólni, ám nem kíván a Harangszó számára konkurenciát támasztani.¹¹ A Keresztyén Család egyébként már címlaprajzával is igyekezett megszólítani az evangélikusokat és a reformátusokat: a három részre osztott kép közepén egy olvasgató földműves család volt látható, míg a két kép szélén Luther és Kálvin portréja díszítette. Ez a mozzanat is jelzi, hogy Czegléd, szemben az ekkoriban megerősödő történelmi kálvinizmus irányzatával, elutasította a merev konfesszionalizmust, és úgy látta, hogy a jövő az ökumenizmusé lesz.¹²

A szerkesztőségnek elsősorban győri és dunántúli értelmiségiek sikerült publicistaként megnyerni, de a közreműködők listáján két debreceni tanár neve jelzi, hogy igyekeztek országos bázisra szert tenni.¹³ A lapkészítők egyértelmű elvárásokat fogalmaztak meg szerzőik számára: „A Keresztyén Család szerkesztőinek az a törekvése, hogy a lap minden egyes száma változatos, bő tartalmú legyen, minden irányban tájékoztasson, az ismereteket bővítsé s így az olvasók figyelmét állandóan lekösse. Ehhez pedig az szükséges, hogy közleményei rövidek, tárgyai könnyen megérthetők, s általában az érdeklődést felkeltők legyenek. Kinek tehát mondanivalójuk van a K. Cs. olvasói számára, szíveskedjenek ezt figyelembe venni.”¹⁴ Követendő példának az amerikai magyar protestáns néplapokat tartották, amelyek –

⁸ Czegléd Sándor: Néplap érdekében. Dunántúli Protestáns Lap, 1921. február 13. 25–26.

⁹ Czegléd Sándor: Új esztendőben. Keresztyén Család, 1921. január 16. 1–2.

¹⁰ Csokonai Vitéz Mihály: A hitélet és a társadalom. Keresztyén Család, 1921. január 16. 5.

¹¹ A Harangszó. Keresztyén Család, 1921. január 16. 10.

¹² Bodoky, 2001. 115.

¹³ A Keresztyén Család munkás-tábora. Keresztyén Család, 1921. január 16. 9.

¹⁴ Szerkesztői posta. Keresztyén Család, 1921. május 22. 11.

tekintélyes terjedelmük dacára – egyáltalán nem foglalkoztak politikával, csak egyházi és hitéleti kérdésekkel, hiszen úgy látták, hogy mivel újságot mindenki olvas, ezért ez hatékony és korszerű eszközt kínál az evangélium terjesztésére.¹⁵

Az orgánum számos önálló rovattal rendelkezett. A címoldalon általában rövid, időszzerű kérdéseket tárgyaló írások, hazafias állásfoglalások, történelmi témák szerepeltek. A tárcarovatban kortárs szerzők vallásos szellemiségű versei és elbeszélései kaptak helyet. Az Élet könyvéből rovatban bibliai történetek, illetve vallásos elmélkedések szerepeltek, az Egyházi élet cím alatt az egyes gyülekezetek életéről szóló, tömör beszámolók voltak olvashatóak, míg A hitélet kiépítése rovatban a vallásos egyesületek életéről, gyülekezeti alkalmakról, hitbuzgalmi előadásokról adtak hírt. A kínálatot a gyakorlati gazdálkodási tanácsokat nyújtó A gazdának, a Népegészségügy, valamint a közéleti, politikai híreket röviden, tömondatokban összefoglaló Országdolga rovatok, továbbá a gyerekeknek szóló, verseket, mondókákat, elbeszéléseket, meséket közlő Virágos kert rovatok egészítették ki. Emellett a laphoz csatolt mellékletként juttatták el az olvasókhoz az Útmutató a Szentírás olvasásához című kiadványt, amely Vargha Tamás szerkesztésében, a Bethánia Egylet kiadásában jelent meg.

A Keresztyén Család gyorsan meg tudta szólítani célcsoportját: a megjelenését követő nyolc hét alatt kétezer, tíz hét alatt pedig háromezer előfizetőt gyűjtött.¹⁶ A terjesztéshez újabb lendületet adott, hogy a Fejér vármegyei Mezőszentgyörgy református gyülekezete tizenhatezer koronát adományozott a lap fejlesztésére. A szerkesztőség az összeget felhasználva a húsvéti lapszámot tizenkétezer példányban nyomtatta ki, majd az ország minden gyülekezetbe küldött példányokat, arra kérve a lelkészeket, hogy tegyenek meg mindent a lap népszerűsítése érdekében. A mezőszentgyörgyi adakozók kifejezték azt a reményüket is, hogy a Keresztyén Család mielőbb napilappá fog fejlődni, amivel kapcsolatban azonban Czeglédy egyértelmű kételyeit hangoztatta: „tudjuk, hogy a református napilap kérdése sok embert foglalkoztat, utána sok ember vágyódik. De ilyen kockázatos vállalkozásba éppen azért, mert ismerjük az erőnket, nem bocsátkozunk.”¹⁷ Ez a józan óvatosság a korabeli felekezeti napilap-alapítási tervek sorsának ismeretében kifejezetten indokoltnak látszik.¹⁸

¹⁵ Uray Sándor: Téli gondok. Keresztyén Család, 1924. január 27. 1.

¹⁶ Kétezer család – a Keresztyén Családban. Keresztyén Család, 1921. február 27. 8.; Fizessünk elő a Keresztyén Családra. Keresztyén Család, 1921. március 27. 10.

¹⁷ Czeglédy Sándor: A mezőszentgyörgyi reformátusok adománya. Keresztyén Család, 1921. március 27. 4.; A Keresztyén Család. Dunántúli Protestáns Lap, 1921. március 27. 51.

¹⁸ Erről részletesen lásd: Klestenitz Tibor: Református, kálvinista, protestáns? Felekezeti napilap-alapítási tervek 1919–1931 között. In: Médiatörténeti tanulmányok 2020. Szerk. Klestenitz Tibor – Paál Vince. Budapest, Médiatudományi Intézet, 2020. 55–73.

A korabeli magyar sajtó működését számos gazdasági nehézség, infláció, papírhány, valamint a hatóságok bizalmatlansága is nehezítette.¹⁹ Ennek fényében különösen értékelendő, hogy a Keresztyén Család fejlődése lassú, de folyamatos volt: olvasóinak száma az őszre elérte a hatszázat, és októbertől hetilappá vált.²⁰ A hónap végén előfizetési akciót indítottak azon vidéki olvasók számára, akik csak a több szabadidővel járó téli hónapokra tartottak igényt vallásos hetilapra.²¹ Erre minden bizonnyal azért volt szükség, mert 1921 őszén újra megindult a legnépszerűbb református vallásos néplap, a Téli Újság kiadása, amely 1919 óta szünetelt. Ez a nagy hagyományokkal rendelkező, 1877-ben alapított orgánus, amelyet 1921-től Harsanyi Pál gyomai lelkész szerkesztett, hagyományosan advent első vasárnapján jelent meg először, és kiadása – az olvasói igényekhez igazodva – az év három téli hónapjára korlátozódott.²²

A Keresztyén Család egyre növekvő befolyását jelzi, hogy a szerkesztőség 1922 júniusában konferenciát szervezett Győrben, ahol az egész országból mintegy hatvan evangélikus és református érdeklődő vett részt. A keresztyén hitéleti ébredés lehetőségeit megvitató eseményen a fiatal lelkészgeneráció több befolyásos képviselője – mint Tildy Zoltán és Bereczky Albert – tartott előadást. A konferencia arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy *„az ébredő mozgalmak a türelem és a jóindulat, szelídség álláspontjára helyezkednek, kell, hogy helyezkedjenek a történelmi egyházakkal szemben, de viszont elvárják a legmesszebbmenő jóakaratot az egyház részéről is”*.²³ A felekezeti közötti alapokon álló belmissziós mozgalom képviselői nagy szerepet szántak eszméik terjesztésében az időszaki sajtótermékeknek, és idővel a Keresztyén Család szerkesztésében is egyre jelentősebb részt vállaltak. A kapcsolatépítést nagyban megkönnyítette, hogy ifjú teológushallgatóként Tildy és Bereczky egyaránt Czeglédy tanítványa volt Pápán; továbbá az a tényező, hogy Tildy, miután szembesült azzal, hogy a falusi reformátusok lelki és kulturális igényeit szolgáló irodalom milyen nehezen talál kiadóra, lelkészi állomáshelyén, a Dunakanyarban fekvő Tahitótfaluban saját nyomdát hozott létre.²⁴ *„Így találkozott egymással a nyomda mun-*

¹⁹ Buzinkay Géza: A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig. Budapest, Wolters Kluwer, 2016. 325–330.; Klestenitz Tibor: Sajtó és újságírás Trianon árnyékában. In: Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Szerk. Bódy Zsombor. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018. 301–337.

²⁰ A Keresztyén Család hetilap. Dunántúli Protestáns Lap, 1921. október 30. 176.

²¹ A Keresztyén Család téli folyamának olvasóihoz! Keresztyén Család, 1921. október 30. 6–7.

²² A Téli Újság. Sárospataki Református Lapok, 1921. november 13. 156.

²³ Fazekas Lajos: A Keresztyén Család győri konferenciája. Dunántúli Protestáns Lap, 1922. augusztus 13. 130–131.

²⁴ Vigh Károly: Tildy Zoltán életútja. Békéscsaba, Tévan Kiadó, 1991. 6., 17–18.; Haas György: Diktatúrák árnyékában. Tildy Zoltán élete. H. n., Magyar Napló,

*kaszüksége és Czeglédy Sándornak az a gondja, hogy megfelelő nyomdát, s egyben alkalmas munkatársakat is kapjon a lapja számára.*²⁵ A Sylvester nyomda ugyanakkor kezdetben igen szerény keretek között működött egy bérelt szobában, két kézi hajtású berendezéssel és két alkalmazottal.²⁶ 1922 novemberétől a Keresztyén Család felelős szerkesztője Tildy lett (a főszerkesztői tisztet Czeglédy megtartotta magának), és a szerkesztőség átköltözött Tahitótfaluba.²⁷

Az aranykor (1924–1931)

Az új éra legfontosabb változásai 1924-ben zajlottak le: a Keresztyén Család az év októberétől nagyobb terjedelemben, képekkel illusztrálva jelent meg. *„Mi magunk sokszor éreztük a lap kicsiny terjedelmének nyomasztó voltát. Hisszük, hogy lapunk új alakjában még közelebb jut Olvasóink szívéhez. Hiszen változatosabbá, gyönyörködtetőbbé lesz ezáltal”*²⁸ – indokolták a változásokat. Ettől kezdve valóban rendszeressé váltak – az elsősorban bibliai jeleneteket ábrázoló – illusztrációk, valamint új címlaprajz is készült: a hármas tagolású kép bal oldalán egy vető alak volt látható, *„Aki bőven vet...”* felirattal, a középső mezőben a lapot olvasó földműves család jelent meg, míg a jobb oldalon egy arató szerepelt, *„...bőven is arat”* szöveggel.

A formai mellett, tartalmi újítások is megjelentek: Czeglédyné Kósa Margit vezetésével új rovat indult Asszonyoknak, leányoknak címmel, amely erkölcsi, vallási útmutatásokat, illetve hétköznapi életvezetési tanácsokat nyújtott. Elindult továbbá a Jó könyvek és az Ifjúsági élet rovat.

A legjelentősebb változást azonban az jelentette, hogy a Keresztyén Család és a Téli Újság munkatársai megállapodtak a két lap szerkesztőségének egyesítéséről. Ennek értelmében az előbbi lap nem adott ki több téli évfolyamot, hanem egyesítette azt a Téli Újsággal, amely ettől kezdve Tahitótfaluban jelent meg a Keresztyén Családdal azonos tartalommal. Az egyezés részeként az egyesített orgánus főmunkatársa lett Harsányi Pál békés-bánati esperes, Gönczy Béla egyházmegyei főjegyző, a Téli Újság korábbi szerkesztője, továbbá Marjay Géza lelkész.²⁹ *„Olyan ritka példa ez a széthúzó, pártokra, csoportokra bontott magyar életben, amit sok másnak kellene követnie!”*³⁰ – vélekedtek a lapkészítők erről a megoldásról.

A Keresztyén Család köre számos eszközzel igyekezett növelni az olvasottságot. Így például a korabeli szokásoknak megfelelően „propagandaes-

2000. 23–24.

²⁵ Bodoky, 2001. 103., 126–127.

²⁶ Mórícz Pál: Nyomdaavatás a számóca-termelő magyarok falujában. Magyarság, 1926. május 18. 6.

²⁷ A ref. egyházi sajtó köréből. Sárospataki Református Lapok, 1922. november 3. 197.

²⁸ A Keresztyén Család ügye. Keresztyén Család, 1924. szeptember 28. 1.

²⁹ Tildy Zoltán: Kedves hírt. Keresztyén Család, 1924. november 16.

³⁰ Szeretettel tudatjuk. Keresztyén Család, 1925. december 6. 6.

télyeket” rendeztek, ahol kulturális programmal kötötték össze a lap melletti agitációt. A tiszaszederkényi bibliakör kétszázezer koronás bevétellel járó rendezvényt szervezett a lap javára, ahol a lelkész imája és bibliamagyarázata mellett énekkari számok, szavalatok és közös zsoltáréneklés tette ki a programot.³¹ A Szerencs közelében lévő Megyaszó községben mintegy 1200 fős hallgatóság vett részt a sajtónapon, amelyet az tett különlegessé, hogy számos helyi műkedvelő előadó, tanítónők, földművesek is felléptek. Egy helyszíni beszámoló szerint *„Bámulatot érdemel az a példás igyekezet, mellyel a megyaszoói gyülekezet vezetői a nép egyszerű gyermekeivel nem sajnálnak oly odaadóan foglalkozni, hogy a magasabb igényeket is kielégítő szóelőnéekkel és szavallattal adják világos bizonyosságát annak, hogy mennyi kincset erő erő rejtőzik a magyar nép lelkében”*.³²

A hírverés közvetett módszerét jelentették a vetített képes előadások, amelyeket a hetilap megbízottja több vidéki városban – például Miskolcon és Nyíregyházán³³ – tartott. A belépődíjat itt jótékonyossági célokra ajánlották fel, azonban az előadások sikere áttételesen segített az orgánium ismertségének növelésében. Mindezek mellett a lap a hűségese előfizetőket időnként ajándékkötetekkel jutalmazta,³⁴ illetve a terjesztés terén buzgolkodó lelkészeket is igyekezett elismerni.³⁵

A legfontosabb ösztönzőt azonban bizonyára az jelentette, hogy az előfizetők komoly, akár ötvenszázalékos kedvezményekkel vehették meg a Keresztyén Család Naptára című kiadványt, amely nagy vonzerővel bírt, hiszen a falusi olvasók számára hagyományosan a kalendáriumok jelentették a legfőbb olvasnivalót. Az üzleti modell lényegét egy kortárs a következőkkel foglalta össze: *„Aki csak naptárt akar, az újságot is megveszi s aki csak újságot: a naptárért sem sajnálja azt a pár koronát. Egy csapásra kettő!”*³⁶

A lap számára rendkívül hasznos lett volna továbbá a gyülekezeti iratterjesztés szervezett keretek közé helyezése is, ez azonban csak igen lassan haladt előre. 1924-ben például az illetékesek megdöbbenve vették tudomásul, hogy miután a dunántúli kerület püspöke jelentést kért az iratterjesztés helyzetéről, mindössze hatvanhét gyülekezettől érkezett válasz. A kerületben ötvennyolc helyen volt az iratterjesztésnek valamilyen nyoma, ami elsősorban a Keresztyén Család terjesztését jelentette.³⁷

³¹ Tiszaszederkény a Keresztyén Csaláért. Keresztyén Család, 1924. június 8. 5.

³² Sajtónap Megyaszon. Magyar Jövő, 1924. december 14. 4.

³³ Vetített képes előadás a Bibliából. Református Egyházi Értesítő, 1926. október 31. 5.; Vallásos előadás Nyíregyházán. Nyírvidék, 1926. május 6. 3.

³⁴ Először 1921 karácsonyán, a lapban megjelent költeményeket összegyűjtő Hit és haza című kötetet kapták meg ajándékként az előfizetők. A Keresztyén Család. Dunántúli Protestáns Lap, 1922. január 1. 3.

³⁵ Jutalom. Dunántúli Protestáns Lap, 1922. március 26. 51.

³⁶ Kelemen Gyula: Iratterjesztés. Pásztortűz, 1926. október 7. 7.

³⁷ Az iratterjesztésről. Dunántúli Protestáns Lap, 1924. február 10. 21.

A lap érdekében fáradozó lelkészeknek ugyanakkor a gyakorlatban nem volt könnyű dolga, amire az orgánumot lelkesen támogató Fülöp László, a Fejér vármegyei Igar lelkésze is rámutatott. Szerinte a falusiak ugyan szívesen olvastak, viszont sajnáltak pénzt adni az olvasnivalóra. Amikor Fülöp gyülekezetében kihirdette a hetilap előfizetési felhívását, mindössze négy érdeklődő jelentkezett, amit ő elcsüggedve vett tudomásul. Ezután igyekezett új módszereket alkalmazni: negyedévente kihirdette a szószékről az előfizetés lehetőségét, azonban – hogy a hívek ne érezzék kényszerítve magukat – nem lépett fel személyesen, inkább iskolás gyerekeket küldött ki a házakhoz az előfizetési ívekkel, a lap régebbi példányait pedig elajándékozta a hozzá fordulóknak. Emellett ismeretterjesztő előadást is tartott a lapról, önkéntes adományt tett a javára, a szokásos téli valásos estéyeiken pedig rendszeresen felolvasta a Keresztyén Család közéleti híreit. A visszafogott módszerek kitartó alkalmazásával Fülöpnek végül gyülekezetében sikerült meggyőznie 16 megrendelőt.³⁸

Mindemellett maguk a lapkészítők is igyekeztek javítani a helyzetet: 1927-ben Bereczky Albert vezetésével még tanfolyamot is rendeztek a református biblia-, vallási irat- és lapterjesztés munkájára vállalkozó önkéntesek számára.³⁹ Az így kiképzett iratterjesztők azonnal munkába is álltak.⁴⁰

Az erőfeszítések végül látható eredményt hoztak. 1927-ben a lapról már úgy tudták, hogy „*Atlagos példányszáma tizenkétezer, őszi, téli időszakban húszezer. Az országnak kb. nyolcszáz községébe jár. Minden példányát több család olvassa.*”⁴¹ Egy esztendő múlva pedig már tizenhatezres évi és 24 500-as téli példányszámot tartottak számon.⁴² A fejlődést jelzi az is, hogy 1926-ban a kiadó önállósítani tudta a lap gyermekrovatát, amelyből Virágos kert címmel önálló református gyermeklapot hozott létre.⁴³ A legnagyobb piaci siker azonban a példányszámokat tekintve egyértelműen a Keresztyén Család Naptára volt, amelyből 1927-ben a teljes első kiadás – negyvenezer példány – elkelt, ezért második kiadásra is szükség volt.⁴⁴

A fejlődés a Sylvester nyomda számára is megalapozta az előrelépés lehetőségét. Bereczky Albert 1925 júliusában arról értesítette a hetilap olvasóit, hogy a nyomda részvénytársasággá alakul, és jelezte: a Keresz-

³⁸ *Fülöp László*: Tethetünk-e valamit a Keresztyén Családért? Dunántúli Protestáns Lap, 1924. március 2. 33.

³⁹ Felhívás kolportörtanfolyamra. Dunántúli Protestáns Lap, 1927. január 30. 19.

⁴⁰ A dunántúli kerületben ugyanakkor szükségesnek tartották, hogy az iratterjesztők munkájuk megkezdése előtt jelentkezzenek a helyi gyülekezetek lelkészeinél. Dunántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyve, 1927. 90.

⁴¹ Csonka-Magyarország sajtója, II. rész: Vidéki lapok (A Sajtó Könyvtára 4. szám, 1927). Szerk. Wünscher Frigyes. 65.

⁴² A Keresztyén Család. Dunántúli Református Lap, 1928. március 4. 40.

⁴³ *Vass Vince*: Virágoskert. Keresztyén Család, 1926. szeptember 26.

⁴⁴ Megjelent a Keresztyén Család Naptára II. kiadása. Dunántúli Protestáns Lap, 1927. december 25. 226.

tyén Család készítői azt szeretnék, ha a vállalkozás tulajdonosai elsősorban maguk a hetilap olvasói lennének: *„Aki teheti, jegyezzen nagy összeget – a pénz értéke itt biztosítva van és tisztességes kamatozásban részesül. De legalább egy-két részvényt, aminek az árát éppen azért szabta meg az alapító lelkesek társasága csak 33 000 koronában, hogy szegénysorsú olvasóink se legyenek kizárva, jegyezzen és küldjön be minden olvasónk.”*⁴⁵ Az összeg valóban viszonylag szerénynek tekinthető, hiszen ekkoriban egy lapszám kétezer, a negyedévi előfizetés hússzezer koronába került.

Az erőfeszítések sikerrel jártak, és alig egy évvel később már el is készült a tahitótfalui új nyomdaépület, amelyben harmincnégy embert, közöttük tizenkét betűszedőt, egy gépmestert és a saját villanyáramfejlesztőhöz külön gépészt foglalkoztattak. A vállalkozás hat lap nyomtatása mellett számos vallásos szellemű könyvkiadványt is megjelentetett.⁴⁶ A fejlődés következő lépcsőfokaként a cég a Filadelfia Diakonissza Egyesület segítségének köszönhetően Budapestre költözött. Ez azért is fontos lépés volt, mert a kezdeményezők hosszabb távon egy református politikai napilap indításáról álmodtak, amihez elengedhetetlen volt a fővárosi jelenlét.⁴⁷

Válság és újjászerveződés

A lap számára azonban ezt követően viharos időszak következett. A gazdasági világválság gyorsan megsemmisítette a törekeny gazdasági konszolidáció eredményeit Magyarországon, ami a lappiacon is éreztette hatását. *„Egyszerre kevesebb előjegyzés érkezett a Keresztyén Család Naptárára, pedig ez adta akkor a nyomda legkiadósabb bevételi forrását, de magának a lapnak az előfizetői is fogyni kezdtek. A vidéki papok levelei a nép elszegényedését és saját nyomorúságukat panaszták.”*⁴⁸ A gazdasági nehézségek – illetve a vállalkozás vezetőinek pénzügyi kérdésekben való teljes járatlansága – miatt a nyomda hamarosan a csőd szélére került, amit csak hosszú idő alatt, rendkívül komoly és sok áldozatot követelő intézkedéssorozattal sikerült elhárítani, amiből a Filadelfia egyesületnek is ki kellett vennie a részét.⁴⁹

A Keresztyén Család problémáit az is fokozta, hogy Tildy Zoltán politikai ambíciói következtében egyre jobban elhanyagolta szerkesztői feladatait, ami a gyakorlatban testvérére, Ilonára hárult. *„Ő nagyon szeretette ezt a munkát. Már csak bátyjára való tekintettel is igyekezett becsülettel helytállani. De a feladat meghaladta képességeit, s amúgy is gyenge fizikai erejét. Belekeseredett. Nem rajta múlt, hogy a néhány évvel korábban még országszerte olyan jó szolgáltatokat végzett, megbecsült néplap feltartóztathat-*

⁴⁵ *Bereczky Albert*: A mi otthonunk. Keresztyén Család, 1925. július 12. 1–2.

⁴⁶ *Móricz*, 1930. 6.

⁴⁷ *Bodoky*, 2001. 130.

⁴⁸ *Bodoky Richárd*: Szent Mihály napja. Jövevények és vándorok. Családtörténeti töredékek VI. (1928–1932). Budapest 2007. 183.

⁴⁹ *Géra Eleonóra*: A Bethesda Kórház és a Filadelfia-diakonisszák. In: Reformátusok Budapesten II. Szerk. Kósa László. Budapest, Argumentum 2006. 969.

*atlannak látszó hanyatlásnak indult.*⁵⁰ A hetilap ekkoriban korábbi rovat-struktúráját vitte tovább, ám jól érezhetően nőtt a közvetlenül az olvasóktól érkező tartalmak aránya, például a műkedvelők irodalmi próbálkozásai, ami összességében színvonalcsökkenést jelentett.

A vállalkozás számára az is hátrányos változást jelentett, hogy a Téli Újság tulajdonosa, a békés-bánati egyházmegye 1931 végén a nagy hagyományokkal rendelkező lapot a jövedelmezőség növelése céljából ismét a saját kiadásába vette, és felbontotta a korábban a Sylvester nyomdával kötött szerződését. Ezt a kiadványt ezután Békéscsabán nyomtatták.⁵¹

Mindezek a tényezők 1934-re rendkívül nehéz helyzetbe sodorták a lapot. Az olvasókat arról tudósították, hogy *„e mostani nehéz esztendőök alatt régi népes seregünk lassan annyira megfogyatkozott, hogy ha hamarosan meg nem szaporodunk újra, még a nyomdaszámlát sem bírjuk fizetni s így a lapot semmiképpen fenn nem tarthatjuk*”.⁵² Szeptemberben már mindössze 1723 példányra volt előfizető.⁵³

A megújulási kényszer eredményeként Czegléd Sándor főszerkesztő október 21-én számos változást hozott az olvasók tudtára. A lap tulajdonjogát átadta a Sylvester Irodalmi és Nyomdai Rt.-nek, és azt is bejelentette, hogy ezentúl aktívabban fog részt venni a mindennapi munkában. A felelős szerkesztői pozíciót a *„másirányú munkával túlhalmozott”* Tildytől ifjabb Biberauer Richárd lelkész, a Filadelfia egyesület munkatársa vette át. Arra is utalt, hogy új olvasói csoportok megszólítása vált szükségessé: *„Hosszú éveken keresztül tudatosan mellőztük annak a társadalmi rétegnek a felkeresését, amely például a székesfővárosban bizonyára boldog örömmel ragadná meg feléje nyújtott jobbunkat. Úgy érezzük, hogy ezen a téren sok tennivalónk van.”* Az újjászervezéstől *„a lap munkatársainak meggyarapodását”,* a tartalom *„élénkebbé, színesebbé és vonzóbbá tételét”,* valamint az előfizetők számának emelkedését remélte.⁵⁴

Az egyik első reformot az jelentette, hogy újraindították a szerkesztőségi levelezés rovatot, aminek köszönhetően felmérhető, hogy az olvasók hogyan vélekedtek a változásokról. A nyírábrányi Tóth Erzsébet például egyértelmű tetszéséről biztosította az új szerkesztőt: *„mennyivel kedvesebb és sokkal jobb a Keresztyén Család jelenlegi beosztása, cikkeinek tartalma [...] mintha fátyolt vontak volna le róla, tisztább, világosabb, érthetőbb”*.⁵⁵ Lapis Elemér debreceni író, a lap alkalmi publicistája szintén örült a meg-

⁵⁰ Bodoky, 2007. 270.

⁵¹ A Téli Újság sorsa. Kálvinista Szemle, 1931. november 28. 386.

⁵² A kiadóhivatal kérése. Keresztyén Család, 1934. július 1. 6.

⁵³ Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (a továbbiakban MREZSL) 43. fond. Keresztyén Család iratai. Jelentés a Keresztyén Család kiadóhivatalától. 1934. szeptember 27.

⁵⁴ Czegléd Sándor: A Keresztyén Család jövője. Keresztyén Család, 1934. október 21. 1–2.

⁵⁵ A szerkesztő postájából. Keresztyén Család, 1934. november 25. 7.

újulásnak, hiszen úgy látta, hogy a *Keresztyén Család* tartalma korábban egyhangúvá vált, noha olvasói vágytak volna a változatosságra. „Ehhez kell tehát igazodnia az egyházi irodalomnak is, ha tartalmilag nem is, technika-ilag és külsőleg igen.” Örömmel vette a szerkesztőségi üzenetek visszaállítását is, hiszen azelőtt többször kereste a lapkészítőket, ám soha nem kapott választ, pedig „A szerkesztő és a munkatársak között feltétlenül meg kell lenni az összeköttetésnek, mert e nélkül megszűnik a lap vérkeringése.” Lapis több egyházi és tudományos hit várt volna, továbbá le kívánta cserélni az ósdi-nak ható címlaprajzot, mivel ez szerinte néplap-jelleget sugallt, elriasztva a középosztálybeli olvasókat.⁵⁶ Egy, a Zsámbéki-medencében fekvő Tökön élő olvasó változatosabb tartalmat és több munkatárs alkalmazását sürgette, mondván: „Az olyan lap, amelyik nem foglalkozik a napi társadalmi kérdésekkel, csak általános vallásos dolgokat hoz: hamar veszti a vonzó erejét – a legtöbb ember előtt.”⁵⁷ Esze Tamás, a Kiskunmajsa közelében fekvő Szank község lelkésze a már megszűnt Kálvinista Szemle példáját ajánlotta a szerkesztőknek, és azt kívánta, hogy bátran foglalkozzanak az olyan keletlen kérdésekkel is, mint a szórványok helyzete vagy az egyke ügye.⁵⁸

A lap terjesztését lelkesen támogató Fülöp László igari lelkész díjcsökkentést tartott szükségesnek az olvasottság növelésére – hiszen úgy látta, hogy gyülekezetében elsősorban a gazdasági nehézségek miatt csökkent ötven százalékkal az előfizetők száma –, továbbá több politikai rövidhírt javasolt közölni, mivel a lap így „annál inkább felveszi a versenyt az olcsó politikai néplapokkal, hiszem, hogy több helyről ki is szorítja majd”.⁵⁹ Szintén az árcsökkentést sürgette Molnár Zoltán hajdúhadházi lelkész.⁶⁰

A szerkesztőség 1934. december 2-án jelentkezett először az átalakított lappal. Az új formátum kisebb lett, a címlaprajz eltűnt, továbbá új rovatok is feltűntek. Pesti képeskönyv cím alatt fővárosi életképeket közöltek, amelyek a budapesti élet jellegzetes helyszíneit, figuráit, hangulatait közvetítették, például pillanatfelvételeket adtak a villamosokon, a körutakon elhangzott hétköznapi beszélgetésekről, gyakran szociális problémákat világítva meg. Ez a rovat 1935 nyarán már a lap legnépszerűbb részének számított.⁶¹ Ritkábban, rendszertelenül jelentkezett a Fehérfőköti testvérek szolgálatban – Egy diakonissza naplójából nevű rovat, amely a diakonissza-szolgálat mindennapjaiba nyújtott szubjektív hangvételű bepillantást. A következő év elején debütált a Napjaink tükre rovat, amely különféle újdonságokhoz, aktuális hírekhez, néha botrányokhoz kapcsolódó, morális alapú állásfog-

⁵⁶ MREZSL 43. fond. Lapis Elemér a szerkesztőségnek. Debrecen, 1934. október 30.

⁵⁷ MREZSL 43. fond. Nagy Imre a szerkesztőségnek. Tök, 1934. október 24.

⁵⁸ MREZSL 43. fond. Esze Tamás a szerkesztőségnek. Szank, 1934. november 24.

⁵⁹ MREZSL 43. fond. Fülöp László igari lelkész a szerkesztőségnek. Dég, 1934. október 17.

⁶⁰ MREZSL 43. fond. Molnár Zoltán hajdúhadházi lelkész a szerkesztőségnek. 1934. október 16.

⁶¹ MREZSL 43. fond. A szerkesztőség Esze Tamás lelkésznek. 1935. július 27.

lalásokat tartalmazott. Ezen kívül általánosságban megfigyelhető, hogy a lap cikkei hosszabbak, komolyabb hangvételűek lettek, a szerzők egyre inkább egyenrangú félként kezelték olvasóikat. Bodokyék helyzete 1935 elejére sokat javult, hiszen ekkor már megfelelő minőségű és mennyiségű cikk állt rendelkezésükre. Ennek következtében a közlés során azok az írók kaptak elsőbbséget, amelyeket kifejezetten a szerkesztőség felkérésére írtak, illetve amelyek aktuális napi kérdésekkel foglalkoztak.⁶²

A tartalmi változásokat igyekeztek pénzügyi síkon is megtámogatni: 1934. december 23-án a szerkesztőség bejelentette, hogy a lap rendes előfizetése egy évre nyolc pengőbe fog kerülni az addigi kilenc pengő hatvan fillér helyett. *„Lapunk, amelyet református testvéreink oly annyira szeretnek, régtől fogva ráfizetéssel végzi számadásait. Szellemi erőfeszítésünk mellé anyagi gondok is párosulnak. Mégis el kellett határoznunk az előfizetési ár leszállítását, hogy a lap megrendelését szerényebb sorsú testvéreink számára is megkönnyítsük.”*⁶³

A változások természetesen folyamatos reakciókat váltottak ki az olvasókból. Nagy Dezső, a Tolna vármegyei Nagyszokoly községben élő kisgazda például amiatt aggódott, hogy az átalakítások révén a lapból városi orgánium fog válni. Megnyugtatására a szerkesztőség leszögezte, hogy a Keresztyén Család *„elsősorban falun élő református népiünknek kíván szolgálni. Nagy hibának tartanánk azt mi magunk is, ha budapesti lapot akar-nánk csinálni belőle. De azt is jól tudjuk, hogy itt Budapesten sok tízezer számra élnek a falu nagyvárosba szakadt fiai és leányai, akiket megsokszorozott erővel ostromol a kísértés és a bűn. Mi ezekkel szemben is kötelességet érzünk. Nem a faluba akarjuk elvinni Budapestet, de Budapest forgatagában meg akarjuk keresni a falu elárvult gyermekeit.”*⁶⁴ Nagy ezután ismét írt a szerkesztőségnek, és kifejtette azon reményét, miszerint *„A lap [be]tölthet egy újabb hivatást is: a falu és város között munkálhatja a közeledést, megértést, keresztyén testvériséget.”*⁶⁵

A formai változásokkal kapcsolatban is születtek kifogások. Egy olvasó például azt kérte, hogy térjenek vissza a régi formátumhoz, mert abban nagyobbak voltak a betűk, így az öregek jobban tudták olvasni.⁶⁶ Egy kisújszállási előfizető egyenesen azt javasolta, hogy a csekklapokat felhasználva szavazzassák meg az olvasókat, melyik formátumot akarják

⁶² A Szerkesztő üzenete. Keresztyén Család, 1935. január 6. 8.

⁶³ Néhány komoly szó a Keresztyén Család olvasóihoz! Keresztyén Család, 1934. december 23. 4.

⁶⁴ Szerkesztő üzenetei. Keresztyén Család, 1934. december 2. 8.

⁶⁵ MREZSL 43. fond. Nagy Dezső földműves a szerkesztőségnek. Nagyszokoly, 1935. január 3.

⁶⁶ MREZSL 43. fond. Nagy Sándor postai kézbesítő a szerkesztőségnek. Bűdszentmihály, dátum nélkül.

inkább.⁶⁷ A szerkesztőség azzal igyekezett leszerelni a panaszokat, hogy „*az új formában sűrűbb nyomással több anyagot nyújtunk előfizetőinknek, mint amit a régi, nagyobb alakban az abban használatos ritkább szedéssel adni tudtunk*”.⁶⁸

Egyesek a lap jövőjével kapcsolatos stratégiai kérdésekről is véleményt mondtak. Csizmadia Dániel neszmélyi lelkész például, miután a Keresztyén Család példányszáma a magas árak miatt helyben is igen lecsökkent, bevezette gyülekezetébe a Református Híradó című orgánumot, amely havonként szinte minden házba eljutott. A lelkész nem tartotta célszerűnek mindkét lap propagálását, ezért felvetette a kérdést: „*Nem volna üdvös, ha egyik újság »megenné« a másikat?*” Ez „*az ügynek feltétlen megerősödését jelentené*”. Az elképzelt új orgánum számára a Református Keresztyén Család címet látta volna megfelelőnek.⁶⁹ Kovács Zsigmond kisújszállási lelkész viszont – Czeglédy felvetését támogatva – a lap budapesti bevezetését kívánta. Érvelése szerint katolikus részről állandó sajtókampány zajlik a reformátusok megnyerése, vagy legalábbis háttérbe szorítása érdekében, és a tömegek meggyőzéséhez fontos lenne a Keresztyén Család terjesztése. A lap várakozásai szerint 20–25 ezer példányban fogyna el a fővárosban, amire hivatkozva kijelentette: „*Ha azokra a tömegekre gondolunk, amelyeket hiába várunk egyházi szószékeinkhez, különösen nagynak látszik az áldás, amelyet anyagi áldozatainkkal szemben remélhetünk*.” A gyakorlatban egyfajta fővárosi lapmutáció előállítását látta volna kívánatosnak, amelyben az utolsó oldal tartalmát a budapesti egyházmegye által alapított szerkesztőség készítette volna a fővárosi egyházközségek híryanagából.⁷⁰

Ez a felvetés azért különösen érdekes, mert később valóban történtek lépések megvalósítása érdekében: Bodoky 1935 telén arról értesítette a lap egyik szerzőjét, hogy tárgyalásokat folytatnak egy többzserpéldányos budapesti mutáció létrehozásáról, és ha ez megvalósul, akkor talán lehetőség nyílik a szerzők – nagyon szerény összegű – honorálására is.⁷¹ Az elképzelés azonban végül nem vált valóra: a szerkesztőség kimutatásai szerint az év végén a lapot 90%-ban földművesek olvasták, Budapesten pedig mindössze nyolc előfizető volt.⁷² Az olvasótábor később is nehezen stabilizálódott. 1935 közepén például a lap anyagilag ismét nagyon rosszul állt,

⁶⁷ MREZSL 43. fond. Kovács Zsigmond a szerkesztőségnek. Kisújszállás, dátum nélkül.

⁶⁸ Szerkesztő üzenetei. Keresztyén Család, 1934. december 23. 8.

⁶⁹ MREZSL 43. fond. Csizmadia Dániel lelkész a szerkesztőségnek. Neszmély, 1934. december 2.

⁷⁰ MREZSL 43. fond. Kovács Zsigmond a szerkesztőségnek. Kisújszállás, dátum nélkül.

⁷¹ MREZSL 43. fond. A szerkesztőség Szondi Béla tanárnak. 1935. február 13.

⁷² MREZSL 43. fond. A szerkesztőség Muraközy Gyulának. 1935. november 5.

miután nyáron erősen csökkent az előfizetések száma, ami lehetetlenné tette az átvett adósságok visszafizetését.⁷³

A lapkészítők figyelme a budapesti megjelenés tervének megghiúsulása után természetesen ismét a vidék felé fordult. Úgy látták, hogy fontos feladat az egyszerű emberek megtartása az egyház számára, ami nehéz munkát jelent, hiszen *„a magyar paraszt gondolkodását, nyelvét nagyon kevesen értik és beszélik igazán. A Ker. Család szolgálatának egyik legfontosabb kérdése az, hogy ezt a nyelvet megtaláljuk”*.⁷⁴

Ebben az is szerepet játszhatott, hogy az 1930-as években a falukutató mozgalom fellépésével a református közgondolkodásban, illetve általában véve is erősödött a vidék szempontjainak képviselete.⁷⁵ Különösen kiemelkedett ebben a vonatkozásban a Magyar Út című világnézeti és társadalompolitikai hetilap, amely eredetileg a Soli Deo Gloria református diákmozgalom orgánusaként indult, szerkesztője és tulajdonosa pedig Pap Béla lelkész volt. A lap a népi mozgalom egyik legfontosabb fórumává vált, az ifjú generációkhoz tartozó, nagyrészt paraszti vagy munkásszármazású szerzők a hazai szociális problémák megoldását tekintették nemzedékük fő feladatának, hangsúlyosan képviselve a radikális földreform igényét. A Magyar Út publicisztikáját a református egyházi hatóságok sok esetben túl hevesnek ítélték.⁷⁶

Bodoky 1936 nyarán arról értesítette Czeglédyt, hogy Péter Jánossal, a budapesti Bethesda kórház lelkészével beszélgetett a *Keresztyén Család* jövőjéről. Úgy látták, hogy szükséges lenne egy külön vidéki szerkesztőséget szervezni, vidéki munkatársakat gyűjteni, akik képesek új stílust kialakítani cikkeiben, alkalmazkodva az olvasók valódi lelki szükségleteihez. A feladatra Esze Tamás gyöngyösi református lelkészt tartották a legalkalmasabbnak, de Bodoky szükségesnek ítélte, hogy Péter vegyen részt a munkában, hogy segítsen Esze *„esetleges szélsőséges irányú kilengéseit”* kiküszöbölni.⁷⁷

Bodoky leveléből az is kiderül, hogy felkereste őt Pap Béla, aki már egyenesen a teljes református sajtó átszervezését tartotta volna szükségesnek. Pap szerint ugyanis *„egyik lap sem tölti be azt a munkakört, melynek ellátására hivatva van, s majdnem minden lap el akarja végezni a többiek feladatát is, amiből természetesen nagyon sok ellentét, féltékenykedés és vég-*

⁷³ MREZSL 43. fond. A szerkesztőség Mille Géának. 1935. június 13.

⁷⁴ MREZSL 43. fond. A szerkesztőség Muraközy Gyulának. 1935. november 5.

⁷⁵ Erről részletesen lásd: *Bartha Ákos*: Falukutató és társadalmi önismeret. A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai. Sárospatak, Hernád Kiadó, 2013.

⁷⁶ *Salamon Konrád*: A Soli Deo Gloria Magyar Útja és a népi mozgalom kezdetei. Confessio, 1982/4. 18–29.; *Balogh Margit*: Igével, tollal és tettel. Pap Béla református lelkész életpályája (1907–1957). In: A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka. Szerk. Petrás Éva. Budapest, 2021. 165–169.

⁷⁷ MREZSL 43. fond. A szerkesztőség Czegléd Sándornak. 1936. június 30.

eredményben anyagi veszteség is származik”. Erre hivatkozva javasolta, hogy „egységes szellemi irányítás, propaganda és végeredményben a református napilap kialakítására vezető közös munka érdekében meg kellene alakítani a Református Sajtószindikátust”. Ebben tervei szerint részt venne a Magyar Út és a Keresztyén Család mellett az 1935-ben a református lelképásztorok számára megindított folyóirat, az Igazság és Élet, valamint a Református Élet című hetilap kiadója, a Református Sajtótársaság.⁷⁸ Az új modellben a hetilapok évi hatszáz, a többiek évi háromszáz pengővel járulnának hozzá a közös működési költségekhez. Bodoky maga úgy látta, hogy az elképzelés megvalósítása számos gyakorlati előnnyel rendelkezne, hiszen a fennálló helyzet, a református lapok közötti egyeztetés és az egységes munka hiánya kifejezetten káros.⁷⁹

Az ekkor megfogalmazott elképzelések, ha lassan is, de elindultak a megvalósulás útján: 1936 októberétől Esze Tamás a Keresztyén Család társszerkesztője lett, 1937. április 19-én pedig megbeszélést tartottak a Magyar Út és a Keresztyén Család közötti együttműködés kérdésében, összefüggésben „az egymásra találó új lelkészgeneráció” ügyével.⁸⁰ A folyamat azonban a jelek szerint rögtön ezen a ponton el is akadt. A megbeszélés egészen késő éjszakáig tartott, és „nagyon komoly problémák vetődtek fel és mélyreható ellentétek látszottak elválasztani a társaság egyes tagjait”.⁸¹

Ugyanakkor a Keresztyén Család készítői lassan kezdték optimistában megítélni kilátásaikat. 1936 szeptemberében az eladott példányok száma még az ezerkétszázat sem érte el, ebből kilencszáz földművelőknek járt.⁸² 1937 márciusától egy újabb árleszállításnak köszönhetően sikerült kétezer új előfizetőt szerezni,⁸³ és öszre ötezer, télre a tízezer megközelítését tűzték ki célul.⁸⁴ A fejlődés elősegítése érdekében a szerkesztőség memorandummal fordult az egyházkerületekhez, bejelentve, hogy evangelizáló néplappá kívánják alakítani az orgánumot, a terjesztéshez pedig a lelkészek közreműködését kérték. Az érvelés szerint a végső cél egy református napilap létrehozása lenne, amihez első lépésként a Keresztyén Családot országos lappá kell alakítani. Ehhez azt tartották volna ideálisnak, ha legalább a református népesség öt százaléka előfizet az orgánumra. A kezdeményezés azonban nem aratott egyértelmű sikert: a Dunántúlon például, ahol nem

⁷⁸ Erről bővebben lásd: Ablonczy, 2006. 1212.

⁷⁹ MREZSL 43. fond. A szerkesztőség Czeglédy Sándornak. 1936. június 30.

⁸⁰ MREZSL 43. fond. Meghívó megbeszélésre. 1937. március 30.

⁸¹ MREZSL 43. fond. A szerkesztőség Benkő Barna lelkésznek Lajosmizsére. 1937. április 27.

⁸² MREZSL 43. fond. A szerkesztőség Esze Tamásnak. 1936. szeptember 22.

⁸³ MREZSL 43. fond. A szerkesztőség Ivanyos Lajosnak. 1937. április 17.

⁸⁴ MREZSL 43. fond. A szerkesztőség Nyáry Pál esperesnek Pécsre. 1937. április 8.

sokkal korábban indítottak saját kerületi néplapot, a közgyűlés nem foglalt állást, inkább az egyes egyházmegyéek döntésére bízta a kérdést.⁸⁵

Átalakulás és megszűnés. A Keresztyén Család „egyháziasítása” (1939–1940)

Az utolsó jelentős átalakulás 1939-ben történt a lap életében, aminek a háttérében tulajdonjogi változások álltak. A lap gazdasági konszolidációjában ugyanis a Sylvester nyomda szanálása során nagy szerepet játszott a Filadelfia Diakonissza Egyesület, amely 1938-ban alapítvánnyá alakult és a dunamelléki egyházkerület gondozása alá került.⁸⁶ Amikor az egyesület hivatalosan megszűnt és átadta vagyonát és munkáját, utolsó közgyűlésén *„külön felhívta az egyházkerületet a lap fenntartására és arra, hogy a szerkesztést az intézet egyik lelkészére bízza. Az Alapítvány igazgatótanácsa 1939-ben jog szerint is átvette a lap tulajdonjogát”*.⁸⁷

Az olvasók 1939. augusztus 27-én értesülhettek a Keresztyén Család látványos és mélyreható átalakulásáról. A fejlécben közölték a szerkesztőség új célkitűzését: *„Küzdünk a magyar nép művelődéséért, szociális és gazdasági helyzetének javításáért, a magyar református lélekben Krisztus királyságáért, hogy a magyar keresztyénség igazán család és a család igazán magyar és keresztyén lehessen.”* Az üzenetet egy szentírási ige is kiegészítette.⁸⁸

Az orgánum a hivatalos egyház legfőbb vezetőinek irányítása alá került. Az új főszerkesztő Ravasz László dunamelléki püspök lett, a szerkesztőbizottság elnökeiként Farkas István, Meggyasszay Vince és Révész Imre, azaz az egyházkerületek püspökei szerepeltek, továbbá a bizottságban mindegyik kerület tíz taggal képviseltette magát. A felelős szerkesztő Péter János, tehát a Filadelfia lelkésze lett. Ez a struktúra azt volt hivatott biztosítani, hogy a jövőben *„a Keresztyén Család ne magánvállalkozás legyen, hanem az egész magyar reformátusság tulajdonává váljék”*. A lapkészítők egyértelműen leszögezték, hogy – noha a református közösség már vagy ötven éve folyamatosan sürgette – még nem jött el az országos egyházi napilap megalapításának ideje, mindössze egy versenyképes hetilap lehet reális cél; illetve arra is felhívták a figyelmet: *„ha 1921-ben állt volna az egyetemes magyar reformátusság úgy a Keresztyén Család mellé, mint most, akkor ma már régóta lenne napilapunk”*. Azt is bejelentették, hogy a szerkesztőség

⁸⁵ Farkas István püspök: V. sz. Körlevél. Sárospataki Református Lapok, 1937. március 7. 60.; Dunántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyve, 1938. 128.

⁸⁶ Géra, 2006. 971.

⁸⁷ A Filadelfia Diakonisszaintézeti Alapítvány jelentése az 1942. november 1-től 1943. október 31-ig terjedő időszakról. In: A Dunamelléki Református Egyházkerület jegyzőkönyve, 1943. 252.

⁸⁸ „A mi vitézkedésünk fegyverei nem testiek, hanem erősek az Istennek, erősségek lerontására; lerontván okoskodásokat és minden magaslatot, amely Isten ismerete ellen emeltetett és foglyul ejtvén minden gondolatot, hogy engedelmeskedjék a Krisztusnak.” 2Kor10,4-5.

„a magyar református újságírás munkásainak, szellemi és anyagi erőinek az egyesítését vette programjába”, ennek első lépéseként pedig a békés-bánáti egyházmegye a Téli Újság ismételt integrációjáról döntött.⁸⁹ A megegyezés részleteit a felek külön megállapodásban rögzítették.⁹⁰

A vezércikket főszerkesztőként Ravasz László jegyezte, de a nyomaték kedvéért a többi püspök is írt a lap számára. Az üzenetek a reformátusok összefogását, a külső szellemi fenyegetésekkel szembeni önvédelem megszervezését, illetve a tömegek jogos szociális igényeinek felkarolását hangsúlyozták. Ravasz megfogalmazásában például: *„A magyar gazda, földművelő, iparos, kiskereskedő és közszolgálati alkalmazott, egyszerűen: a magyar kisemberek a mi táborunk. A magyar kisemberekbe akarunk nagy lelket nevelni s a kis emberek nagy lelkével jobb világot teremteni. Ha most el nem érjük ezt a célt, soha többé módunk nem lesz rá. Most indul az utolsó hajó. Ezzel még megérkezünk. Megkongatjuk a harangot: Beszállani, jobb világba induló magyarok!”*⁹¹ Farkas István tiszáninneri püspök az egyházkerületek közötti összhang megteremtését és a közös érdekek képviselését hangsúlyozta: *„Mint ismeretlenek, idegenül élnek és mennek el egymás mellett a négy egyházkerület kálvinista magyarjai. Nincs közösségi tudat. Kis emberek, kis egyházak, szegénykedő, bajba jutott testvér magyarok nagy bajaival nem törődünk eddig eléggé! A kálvinista magyarság sokszori mellőzése, mostoha-gyermekként való kezelése miatti egyetemes panaszok – nem csendülnek fel a magyar kálvinisták közös panaszra gyanánt?!...”*⁹² Az alapító, Czegléd Sándor hasonló szellemben fogalmazta meg reményeit: *„Boldogok leszünk, ha sikerül azokat a nagy és kegyetlen választófalakat ledönteni, amelyek ennek az országnak egyházkerületei között fennállanak s a Keresztýén Család valóban az egész magyar reformátusság néplapja lesz.”*⁹³

A cikkírók azt is egyértelművé tették, hogy aggódva figyelik a politikai helyzetet, a szélsőséges ideológiák terjedését, és figyelmeztetni kívánják a gyülekezeti tagokat: *„Őrizkedjenek a sok hamis tudománytól, amely ma könyvek lapjain, újságok hasábjain meg akarja ejteni őket.”*⁹⁴ A munka azonban egyáltalán nem ígérkezett könnyűnek. Amint Gönczy Béla vésztői lelkész megfogalmazta: *„Ebben a helyzetben a sajtószolgálat óriási jelentőségűvé vált. Súlyos felelősséget is hordoz ma minden református sajtóorgánium.*

⁸⁹ p. j.: Új fejezet a magyar református újságírás történetében. Keresztýén Család, 1939. augusztus 27. 5–6.

⁹⁰ Gönczy Béla: Miért kell minden erőt egyesítenünk. Keresztýén Család, 1939. augusztus 27. 4.

⁹¹ Ravasz László: A Keresztýén Család. Keresztýén Család, 1939. augusztus 27. 1.

⁹² Farkas István: Örömszerző újság. Keresztýén Család, 1939. augusztus 27. 2.

⁹³ Czegléd Sándor: Visszapillantás. Keresztýén Család, 1939. augusztus 27. 6.

⁹⁴ Enyedy Andor: Miért kell az egyházi újság? Keresztýén Család, 1939. augusztus 27. 3.

*Neki kellene a tiszta magot hintenie. De hogyan és miként kelhet versenyre a konkolyhíntőkkel, holott azok háta mögött áll a pénz?*⁹⁵

A legfontosabb eszközt ennek a célnak a szolgálatában az erők egyesítése, a már működő helyi orgánumok beolvasztása jelentette: októberben például a dunántúli kerület Az Élet Útja című lapja, amely 1300 olvasóval bírt, beolvadt a Keresztyén Családba.⁹⁶ 1940 húsvétján újabb, a református sajtó vonatkozásában jelentősnek mondható lapegyesülések történtek: a felsőbaranyai és az abaúji egyházmegye, a pécsi gyülekezet és a Pest vármegei, ócsai körzet református hitbuzgalmi lapjai beolvadtak a Keresztyén Családba, amely a változás jelentőségének aláhúzására új nevet vett fel: a nagyobb alakú és nagyobb terjedelmű társadalompolitikai és hitbuzgalmi lap *Református Jövő* címmel jelent meg.⁹⁷ A Keresztyén Család története pedig a 20. évfolyam 11. számával, 1940. március 16-án véget ért.

Összegzés

Mint láthattuk tehát, a Keresztyén Családot Czeglédy Sándor győri református lelkész 1920-ban a protestantizmustól elidegenedő társadalmi rétegek megszólításának szándékával alapította. A helyi orgánumként induló hetilap, amely elsősorban hitbuzgalmi, illetve életvezetési-gyakorlati tartalmakat közölt, viszonylag gyorsan jelentősnek mondható, húszezer fölötti példányszámra tett szert. Ebben szerepet játszott a Tildy Zoltán által vezetett Sylvester nyomdával való együttműködés, a református lelkészeknek a terjesztésben való közreműködése, illetve a hetilap naptárának népszerűsége. A lapkészítők távlatilag egy református napilap indítását is kívánatosnak tartották volna, azonban elképzeléseik túl optimistának bizonyultak.

Az 1920-as évek aranykorát a gazdasági világválság erőteljes visszahatása követte, aminek hatásait a nyomda csődközelbe kerülése és a szerkesztés színvonalának romlása is tetézte. A lap újjászervezése 1934-ben kezdődött meg, amelynek folyamata jól végigkövethető a szerkesztőségi levelezés segítségével. A legfontosabb reformelképzelést a budapesti megjelenés terve, a fővárosi olvasók megszólításának igénye jelentette, ami azonban végül nem valósult meg. A lap munkatársai a református sajtó gondjainak megoldását az egyes orgánumok munkájának összehangolásától, esetleg az azonos területen dolgozó szerkesztőségek egyesítésétől remélték. Az összefogás igénye hozta létre 1937-ben a *Magyar Út* körével való egyeztetést, ami végül nem vezetett eredményre.

Az erők egyesítésére épülő stratégia végül azonban érvényesült a *Keresztyén Család* esetében, amelynek irányítása 1939-ban a református püspökök vezetése alatt álló testület kezébe került. A totalitárius ideoló-

⁹⁵ *Gönczy Béla*: Miért kell minden erőt egyesítenünk. Keresztyén Család, 1939. augusztus 27. 4.

⁹⁶ A Keresztyén Család táborának növekedése. Keresztyén Család, 1939. október 7. 3.

⁹⁷ Református Jövő. Dunántúli Protestáns Lap, 1940. március 24. 54.

giák terjedésére és a világháború kitörésére adott válaszkísérlet részeként a hetilapba több kisebb orgánumot is beolvasztottak, és működését – a *„népi sajtószolgálat”* megteremtésének jegyében – 1940 húsvétjától Református Jövő címen folytatta tovább.

TENGERENTÚLI NYELVROKONÍTÓK,

avagy Badiny Jós Ferenc és P. Pesti József
S.J. Buenos Aires-i munkássága

OVERSEAS LANGUAGE AFFILIATION THEORISTS:
The Work of Ferenc Jós Badiny and József P. Pesti, S.J., in Buenos Aires

Abonyi Zsanett

Eötvös Loránd Tudományegyetem

ÖSSZEFOGLALÁS

A következő tanulmány Badiny Jós Ferenc és Pesti József jezsuita szerzetes Dél-Amerikában folytatott tevékenységét mutatja be, amely során a magyarság etnogenezisére vonatkozó, elsősorban sumer-magyar vonatkozású elméleteiket igyekeztek mind szélesebb körben ismertté tenni a laikus és a tudományos közönség előtt. A tanulmány rávilágít az elsősorban Badiny Jós által kialakított hálózatra, amely a különböző felületeivel ezen szubkultúra életben tartásához járul azóta is hozzá. Kutatásom részét képezte a vonatkozó szakirodalom megismerésén túl, a témában kiadott könyvek, kiadványok és az *Ősi Gyökér* c. lap cikkeinek megismerése és elemzése, valamint Pesti József páter levelezésének feldolgozása, amely közvetve hozzájárult életének lényegesebb fordulópontjainak megismeréséhez is. A kutatás célja, hogy feltárja Badiny Jós Ferenc és Pesti József tevékenységének esztétörténeti jelentőségét, valamint annak hatását az identitásformálásra, különös tekintettel a sumer-magyar kapcsolatokat hirdető elméletek globális elterjedésére.

ABSTRACT

This paper presents the activities of Ferenc Badiny Jós and Jesuit priest József P. Pesti in South America, where they sought to promote their theories on Hungarian ethnogenesis — particularly those positing a Sumerian-Hungarian connection — to an increasingly broad audience of both laypeople and scholars. The study highlights the network primarily established by Badiny Jós, which continues to support the survival of this subculture through its various platforms. Beyond reviewing the relevant academic literature, my research also involved analyzing books and publications on the topic, as well as articles published in the periodical *Ősi Gyökér*. I also examined the correspondence of Father József Pesti, which indirectly contributed to a deeper understanding of key turning points in his life as well. The aim of this research is to explore the intellectual-historical significance of the work of Ferenc Badiny Jós and József Pesti, as well as its impact on identity formation — particularly in light of the global spread of theories asserting a connection between Sumerians and Hungarians.

Kulcsszavak: őstörténet, nyelvrokonság, magyar-sumer kapcsolatok, Argentína, jezsuiták

DOI: 10.54231/ETSZEMLE.2025.1.5

Copyright © 2025 Abonyi Zsanett (author)

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License

Keywords: prehistory, linguistic affiliation, Hungarian-Sumerian relations, Argentina, Jesuits

A sumer-magyar nyelvrokonítás háttere

Az ókori Közel-Kelet területét érintő régészeti expedíciók megkezdésére egészen a 19. századig kellett várni, azonban 1841-től kezdve szinte egymást követték az első folyammenti kultúrákhoz köthető felfedezések.¹ Ezek közé tartoztak azok az ismeretlen írásjelekkel ellátott agyagtáblák is, amelyek feliratát 1869-ben Jules Oppert elsőként határozta meg sumer nyelvűnek.² A sumer ékírásos jelek mögül azonban egy olyan nyelv képe bontakozott ki, amely agglutináló volta miatt sem az indoeurópai, sem pedig a sémi nyelvek közé nem volt besorolható, így szinte azonnal megkezdődött a más nyelvekhez fűződő rokoni szálainak felkutatása. Még 1861-ben állt elő Max Müller német származású nyelvész a turáni nyelvcsalád lehetőségével.³ A turáni elnevezést az iráni források a Pamir és a Kaszpi-tenger között fekvő síkságra, valamint az itt megfordult különböző ázsiai nomád törzsekre használták. Müller ebből kiindulva, a nomád életmódot folytató népek nyelvét sorolta a turániak közé, amely legszűkebb értelmében az ural-altáji népcsaládra vonatkozott. A turáni nyelvcsalád uráli oldalról így többek között magában foglalta a magyart, a finnt, észtet, votjákot, cseremiszt, míg altaji oldalról pedig a törököt-tatárt, a mongolt, japánt és koreait.⁴ Mivel a nyelvcsalád Európa és Ázsia agglutináló nyelveire terjedt ki, ezért jobb híján a sumert is el tudták köztük helyezni.

Mindeközben a 19. század második felének utolsó évtizedeiben kirobbant hazánkban az ugor-török háború néven ismertté vált nyelvészeti vita. Vámbéry Ármin turkológus a magyar nyelv turáni kapcsolataira

¹ Paul-Émile Botta 1841-től Franciaország konzulaként tevékenykedett Mószulban. Feladatai közé tartozott a régészeti feltárások megkezdése a Mószullal szemben fekvő ninivei rommezőn. 1845-től az angol Austen Henry Layard kezdte meg ásatását Kalhu területén.

² *Pálfi Zoltán – Tanos Bálint*: A sumer-magyar hit és a sumerológia. Ókor 5. (2006) 3-4. sz. 100; *Komoróczy Géza*: A sumer-magyar nyelvrokonítás. (Adalékok egy jelenség természetrajzához). Nyelvtudományi közlemények 78. (1976) 1. sz. 32.

³ *Müller, Max*: On the Turanian Languages. In: Christianity and Mankind. 3. (Outlines of the Philosophy of Universal History.) Ed.: Christian, C.J. Christian. London. 1854. 263-521.; A turáni nyelvcsalád ötletét később Müller is elvetette.

⁴ *Müller, M.*: On the Turanian Languages i. m. 423.

hívta fel a figyelmet,⁵ amely a tudományos szcénából kitörve a közéletet is megmozgatta.⁶

Ugyan az ugor-török háborúból a Vámbéry-féle elmélet vesztesen került ki, szimpatizánsai mégis szilárdan tartották magukat hozzá. Hasonló módon történt a turáni gondolattal is, amely hirtelen népszerűségét követően ugyanolyan gyorsan vált elavulttá nyelvészeti körökben, mégis a turáni népekre⁷ való hivatkozáskor újra és újra előkerült még a következő évszázadban is.

A romantikus nacionalizmus korszakában az uralkodó nemzeti ideológiát jelentősen áthatották a magyarosítási törekvések, a honfoglalás ezredik évfordulójára való készülődés, de még mindig érződött a magyar nyelvre baljósító árnyként rávetülő Herderi-jóslat⁸ hatása is, miközben a környező népek körében egyre erősödtek a pán-ideológiák, amelyekkel együtt járt az eredetüket bizonyítandó elméletek hangsúlyosabbá válása is, például a dákoromán kontinuitás, vagy az ősi szláv egység gondolata. Vagyis a „halszagú atyafisággal” szembeni dicsőbb múlt iránti vágy csak egy

⁵ Vámbéry Ármin 1870-ben jelentette meg cikkét az MTA Nyelvtudományi Közlönye Magyar és török-tatár szóegyeztetések címmel. Ebben Vámbéry a következőt állította: „És mégis ki a magyar és finn-ugor nyelvek közti viszonyt némi figyelemre mutatja, meg fog győződni, hogy a magyar első fokon csak a finn-ugor nyelvekkel, még pedig a vogul nyelvvel áll, legközelebbi rokonságban.” Vámbéry Ármin: Magyar és török-tatár szóegyeztetések. Nyelvtudományi Közlemények 8. (1870) I. sz. 114.; 1882-ben Budenz József Jelentés Vámbéry Á. magyar-török szóegyeztetéseiről című bírálatát követően A magyarok eredete című könyvében már visszavonta korábbi állítását és a magyart török magvú nyelvnek nevezte. valamint nyíltan kiállt a finn-ugor elmélettel szemben.

⁶ „Mi türés-tagadás, - mi »ugorok« bizony keveskén vagyunk, ellenben a török nép dicső voltának zengedező s a »halzsíros atyafiság« megvetői számosak. Pedig ha vállatásra kerülne a dolog, bizony sokan nem tudnák megmondani, hogy voltaképen miért is akarnak a törökökkel atyafiságos viszonyban lenni és miért nem szívlelhetik a szegény ugorokat. Vétettek ők valaha a magyarnak?” Nemzet, 1883. április 12.; „Mert bizony még csak elmélet mind a kettő és csupán egy dolog a valóság, hogy t.i. az egyik a kettő közül okvetlenül hibás. Halzsirt ettenek-e ázsiai őseink, avagy birkafaggyut? Finnek vagyunk-e vagy törökök? Vagy az egyik az igaz, vagy a másik. Nincs meg a kényelmes diplomatikus menekülő-út, hogy hátba mind a kettő egyszerre; és igaza van Hunfalvy Pálnak is, Vámbéry Árminnak is, hát szent lehet közöttünk a békesség.” Budapesti Hírlap, 1886. május 26.

⁷ Értsd: ural-altáji népek, a földrajzi megjelölés nyelvészeti alkalmazását elvetették. Farkas Ildikó: A magyar és a török-tatár népek turanizmusa. Világtörténet 28. (2006) 2. sz. 52.

⁸ Herder az Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit című művében annak a lehetőségét vetette fel, hogy a szlávok, németek, románok és egyéb népek között élő magyarok nyelve néhány század múltán talán már egyáltalán nem lesz fellelhető.

részét képezte a történetnek, hiszen a turáni nyelvcsalád révén a rokonsági versenyben a magyar és a sumer nyelv összekapcsolása igazi ütőkártyának bizonyult, amely nem csak a Kárpát-medencei legitimációt biztosította, de egyben a magyar nyelv elsőbbségét bizonyította volna be minden közelebbi, sőt minden távolabbi néppel szemben is.⁹ A sumer-magyar nyelvrokonságról elsőként Ferenczy Gyulánál olvashatunk, aki 1897-ben és 1900-ban két művében is értekezett a felfedezésről,¹⁰ azonban a téma kapcsán sokkal ismertebb Somogyi Ede neve, aki népszerűségére azáltal tehetett szert, hogy különféle hírlapi megjelenésekkel tárta a nagyközönség elé könyveinek tartalmát.¹¹ A sumer-magyar nyelvrokonítás pionírai között megemlíthetjük még Galgóczy János nevét is.¹²

A századfordulót követően egyre több ősi turáni rokon tűnt fel, ekkorra már a kínai, tibeti és indiai nyelveket is idesorolták. Az Ázsia iránti fokozott érdeklődés nem volt véletlen, hiszen már a 19. századtól kezdve egész Európát áthatotta az orientalizmus, azonban míg Nyugaton a Kelet-divat az egyes művészeti irányzatokat új tartalommal ellátó egzotikumot jelentette, addig itthon a magyarok múltjának gyökerét látták benne. 1910-re megalakították a Turáni Társaságot, vagy más néven Magyar Ázsiai Társaságot annak érdekében, hogy a politika kizárása mellett az ázsiai és európai rokonnépek tudományát, művészetét és közgazdaságát tanulmányozzák.¹³ A turanizmus tevékenységével kezdetben a finnugor rokonság körét igyekezett bővíteni és csak az első világháború utolsó éveitől változott meg igazán szellemisége. Még a második világháború ideje alatt jelent meg Varga Zsigmond tudományos igényű munkája, amely tartalmában ugyan nem vette figyelembe az akkor már elérhető legújabb nyelvészeti eredményeket, de céljában a sumerológia tudományos tekintetben vett nehézségeire akart választ adni.¹⁴ A két háború közötti időszakban a sumer nyelvrokonság csak egy volt a számtalan lehetőség közül, amellyel a Kárpát-medencében rokontalan magyarságot valamely keleti nyelvhez próbálták kötni. A feltételezett rokonok felhígulása mellett az elmélet terjedését tovább korlátozta, hogy a korszak nemzeti ideológiája sokkal inkább a jól ismert eredetmondákra épített a nemzeti gondolat megteremtésének érdekében.¹⁵ Ezt állította meg azonban a második világháborút követő kommunista

⁹ Pálfi Z. – Tanos B.: A sumer-magyar hit. i. m. 101.

¹⁰ Ferenczy Gyula: Sumer és Akkád. Egy ősi turáni nép a Tigris és az Eufrátes között. Tanulmány az asszrológia köréből. 1897; ill. A civilizáció bölcsője. A Nilus és az Eufrátes mellékeinek legrégibb történelme. 1900

¹¹ Somogyi Ede: Szumirok és magyarok. Budapest, 1903; ill. Az emberiség története első feltűnésétől egészen a kultúra keletkezéséig. Budapest, 1908.

¹² Galgóczy János: A sumir kérdéshez. Ethnographia 15. 1904.

¹³ Teleki Pál: Bevezető. Turán. A Turáni Társaság folyóirata 1. (1913) 1. sz. 3.

¹⁴ Varga Zsigmond: Ötezer év távolából. Debrecen. 1942; Komoróczy G.: A sumer-magyar nyelvrokonítás. i. m. 25.

¹⁵ Pálfi Z. – Tanos B.: A sumer-magyar hit. i. m. 101.

hatalomátvétel, amelyben a nemzeti gondolatok helyett, már az internacionalizmus biztosította a domináns ideológiát, így a magyarság dicső múltját bizonyítandó teóriáknak nem volt itthon maradásuk. Talán emiatt sem véletlen, hogy a turáni oldal képviselői közül sokan a finnugor rokonság elméletét a diktatúra ideológiájának tudták be, és meggyőződve vallották, hogy annak a sokszor idegen vagy zsidó származású támogatói a magyarság ellen cselekednek.

A világháborúk utáni időszakra már elkészültek a sumer nyelvre vonatkozó tudományos igényű nyelvészeti munkák, azonban szinte párhuzamosan nőtték ki magukat az emigrációba vonuló magyarok közül az önjelölt nyelvrokonítók, akik a korábbi évekhez képest ezúttal sokkal nagyobb nyilvánossághoz jutottak.¹⁶ A naiv nyelvrokonítás hazai bírálata és annak közzététele csak igen lassan indult meg.¹⁷

Badiny Jós.¹⁸ A kezdetek.

Az egykor tűzérhadnagyként a Magyar Honvédségben szolgáló, majd aztán a polgári életbe visszatérve szállodatulajdonosként dolgozó Badiny Jós

¹⁶ a példák közt megemlíthető: *Bobula Ida*: A sumer-magyar rokonság kérdése. Buenos Aires. 1961; *Padányi Viktor*: Sumír-magyar nyelv lélekazonossága. Coburg. 1961; *Baráth Tibor*: A magyar népek őstörténete 1-3., Monstreal. 1968; *Csóke Sándor*: Perui ayamará és quechua nyelvek uralaltáji rokonsága: bevezető tanulmány. Buenos Aires. 1969; *Felsőöri Nagy Sándor*: A magyar nép kialakulásának története. Buenos Aires. 1969; *Zakar András*: A sumir nyelvről. Északi Vártán. Södertälje. 1970; *Badiny Jós Ferenc*: Káldeától Ister-gamig. I. A sumir őstörténet. Buenos Aires. 1971.

¹⁷ Zsürger László „Dentumagyaría”, „puszjij meg” és vidéke című cikkében a sumér-magyar rokonság követőinek táborát elemezte, és kijelentette, hogy az elmélet a diaszpórában élő magyarság csak egy kisebb csoportja által követett. Hajdú Péter 1969-ben adta közre Új hazát találtak, őshazát kerestek című vitaindító tanulmányát. Gulya János 1967-ben A magyar nyelv hete keretén belül tartotta meg Délibábos elméletek a magyar nyelv eredetéről című előadását, majd 1970-ben megjelent A magyar nyelv eredete védelmében című cikke is. Papp László 1970-ben közölte a Magyar Nyelvőr hasábjain A sumér-magyar kérdés című vitairatát, de ebben az évben a nagyközönségnek szóló Népszabadság-cikket is megemlíthetjük E. Fehér Pál tollából A sumér „ősök” címmel. A 70-es évek elejétől nemzetközi szinten is találkozhatunk bírálatokkal, így pl. A. Leo Oppenheim, Miguel Civil vagy Gerard Clauson nyilatkozatai a Current Anthropology folyóirat 1971-73 számaiban.

¹⁸ 1909-ben Gácson látta meg a napvilágot Jorcik Ferenc Dr. Novotny Elemér A Sumírok Ég vagy Isten Gyermekei című munkájában kimutatta, hogy a Jorcik név szintén sumér eredettel rendelkezik, jelentése pedig: fényes gyermek, vagy felvilágosult, isteni fényt nyer Istenfiú. Ősi Gyökér 3. (1975) 6. sz. 187; Az apai ágon porosz felmenőkkel rendelkező fiú vezetéknévét a család felvidéki letelepedésekor szlovákosították Gierschikről Jorcikra. Felnőtt korában ezt magyarosította tovább

Ferenc, a szovjet csapatok elől menekülve 1946-ban hagyta el az országot, hogy teljesen új irányba állítsa életét. Bár korábbi szállodai-vendéglátós tapasztalatát is kamatoztatni tudta előbb ausztriai, majd aztán új, tengerentúli lakóhelyén, mégis egy olyan „tudományterület” keltette fel ekkoriban az érdeklődését, amellyel addigi tanulmányai és munkája során biztos nem találkozott. Ez volt a sumerológia, pontosabban fogalmazva pedig a magyarok sumer rokonsága. Az argentin fővárostól 25 kilométerre fekvő, német telepeseket nagyarányban befogadó Villa Argentínában telepedett le családjával, ahol a helyi sörgyár éttermének üzemeltetését vette át. Később létrehozta az orvosi kötszerek gyártására szakosodott Sanitex nevű családi vállalkozását, amely nem csak megélhetését biztosította, de feltehetően anyagi forrásul szolgált későbbi tevékenységéhez is. A kint töltött első tizenöt év történései nem annyira ismertek, a 60-as évekből azonban már sokkal több információval rendelkezünk. Ennek az évtizednek az első évében Editorial Esda kiadóján keresztül került nyomtatásba például Bobula Ida Sumér-Magyar Rokonság Kérdése című munkája, amely elsőként foglalta össze nyomtatott formában a sumer-magyar rokonság elméletét.

Egy másik fontos szakasza is elkezdődött ebben az időszakban Badiny Jós életének, ez pedig az oktatói tevékenysége volt. Még 1955-ben alapította meg a jezsuita rend Buenos Airesben az Universidad del Salvador intézményét. Az itt tanító P. Ismael Quiles S.J.¹⁹ az 1962-65-ös II. Vatikáni

Jósa, majd anyai családnevét is felvette. Elmondása szerint, anyai ágon egyik felmenője II. Rákóczi Ferenc nevelője volt, aki amúgy szabadkőművesként is tevékenykedett. Így lett Badiny Jós Ferenc, akire későbbi emigrációja során sokszor Jorcik-Jos Badiny Francisco-ként, vagy csak egyszerűen Jos-ként hivatkoztak. Alap- és középfokú iskoláit Balassagyarmaton és Budapesten végezte, majd a Ludovikán tűzérhadnagy képzést szerzett. A Magyar Honvédségben pilótaként dolgozott egészen 1940-ig, amikor egy korábbi síbaleset miatt nyugdíjazták. Azonban már 1937-től fogva a Balaton mellett élt feleségével. Itt takarmány-nagykereskedő volt, valamint Hévízen megnyitották a Hadnagyszálló névre hallgató tizenkét szobás szállodájukat, ahol 1946-os emigrációjukig fogadták a vendégeket. Ez a szálló ma is működik Kis Helikon Villa néven. Az épületben külön emlékszobát rendeztek be Badiny Jós számára. Magyarországot családjával Ausztrián keresztül hagyták el, ahonnan először Rómába, onnan pedig az egykori budapesti argentin követ, akkoriban már Argentína külügyminiszterének segítségével Buenos Airesbe utaztak tovább. *Demokrata*, 2004. április 1.

¹⁹ Ismael Quiles 1959 novemberében egy évre szóló ösztöndíjat kapott az UNESCO-tól, amelynek során Kelet-ázsiai országok egyetemeit látogatta meg. 1961-ben tért vissza Argentínába, ekkor kezdte el szervezni a Keleti Tanulmányok Központját a Filozófiai Karon belül, valamint La Esencia del hombre según el Budismo y el Hinduismo y su comparación con el Cristianismo (Az ember lényege a buddhizmus és a hinduizmus szerint és összehasonlítása a kereszténységgel) címmel előadást tartott. 1976-tól az Iskola közvetlenül a rektori hivatal alá tartozott. Quiles, Ismael: *Un legado de los misioneros jesuitas: el interés por el oriente y su*

Zsinat²⁰ hatására vetette fel a Keleti Tanulmányok Iskolájának létrehozásának ötletét, amit végül 1967-ben a Filozófia Kar részlegeként orientalisztika alapidipломát kínáló képzésként indítottak el a hallgatók számára.²¹ Az Intézet egyik oktatójának Badiny Jóst kérték fel, sőt két évvel később megszervezték a Sumerológia tanszéket is, amelynek pedig a tanszékvezetői pozícióját tölthette be. Badiny a 2004-es Demokratának adott interjúja szerint, még emigrációjának elején, Rómában történő tartózkodásakor ékirásos nyelvi és művelődéstörténeti képzésben vett részt, és itt kerülhetett kapcsolatba a Pontificium Institutum Biblicum-nál dolgozó Anton Deimel jezsuita páterrel is, akitől számos sumerológia témájú könyvet kapott. Ezek elolvasását és feldolgozását követően, közel 26 évvel később készített egy 350 oldalas dolgozatot,²² amit visszajuttatott Deimel számára. Egy évvel később a Buenos Aires-i jezsuita egyetem dékánja jelentkezett, miszerint megérkezett Rómából a válasz, és írását mint sumerológia doktori disszertációt fogadták el.²³ Badiny alkalmazott egyetemi tantervét

cultura. Signos Universitarios. Estudios Jesuiticos 3. (1981) 7-8. sz. 155-156; Az iskola keleti gondolkodást és kultúrát oktatott alapvetően, amely során szankszkrit, kínai, japán és sumero-akkád nyelveket tanított. 1974-ben ebből alakult ki az Investigaciones Comparadas sobre Oriente y Occidente (Latin-Amerikai Kelet és Nyugat Összehasonlító Kutatóintézet) *Bazán, Francisco García*: La filosofía de la religión y los estudios orientales en la Argentina. Anuario Epimeleia. Estudios de Filosofía e Historia de las Religiones 7. (2017) 8. sz. 70.

²⁰ A II. Vatikáni Zsinatot 1962 októberében nyitotta meg XXIII. János pápa, amelynek fő célja volt az egyházi megújulás. A zsinat Unitatis Redintegratio dekrétumával egyértelműen a keresztény egyházak közti egység megteremtésére törekedett.

²¹ *Álvarez, María del Pilar – Forni, Pablo*: Conciliar Orientalism: Father Quiles and the creation of the School of Oriental Studies of the University of El Salvador. Estudios De Asia Y África 53. (2018) 2. sz. 443.

²² Ebben a magyarság ősi származásáról írt, azonban elképzelését Jézus pártus származásáról ekkor még nem fogalmazta bele, ugyanis feltételezte, hogy az a jezsuiták számára nem lenne elfogadható.

²³ A Demokratának adott interjúja szerint, 26 évig tanulmányozta a Deimeltől kapott könyveket. Az egyetem történetével foglalkozó forrásokból tudjuk, hogy a Keleti Tanulmányok Iskoláját 1967-ben indították el. Eszerint 1941-ben kellett volna ezeket a bizonyos könyveket Deimeltől megkapnia, azonban ebben az időben még a Hadnagyszálló működtetésével foglalkozott Hévízen. A történettel kapcsolatos másik fontos információ, hogy Anton Deimel 1954-ben halt meg, tehát a 350 oldalas dolgozatot már nem olvashatta. Ugyan Badiny az interjújában csak azt állította, hogy egy évig nem kapott választ tőle, majd utána már az egyetem jelentkezett. Mindenesetre kérdéses, hogy a Deimelnek küldött levél milyen úton juthatott el az illetékesekhez. Deimel 1925-37 között megjelent Sumer Lexikon című munkájára a későbbiekben nem csak Badiny hivatkozott sokszor, de a sumer-magyar nyelvrokonítás más képviselői is. Azt azonban fontos tudnunk, hogy ezt a művet mind módszertanilag, mind pedig tartalmilag igen hamar meghaladta a kora, még-

Varga Zsigmond 1942-es munkája alapján állította össze és állítása szerint, azt éppen P. Anton Deimel iskolájának követőjeként hagyta jóvá a Pontificium Institutum Biblicum, hogy aztán olyan tárgyakat taníthasson hallgatóinak, mint sumer nyelv, sumer ékírás, mezopotámiai vallások és kultúrák.²⁴ Az első évben kilencen jelentkeztek a szakra, 2010-re pedig 15 főre nőtt a létszám. Az egyetemen töltött éveinek számos bizonyítékát találhatjuk meg.²⁵ Ilyen például az egyetem gondozásában megjelent *Oriente Occidente* gyűjtemény, amely az Iskola kutatóinak és más szakembereinek

is elsősorban az első, egy szótárat tartalmazó kötetét használják, hogy hangalakban közel álló szavakban magyar szavakra leljenek. A sumer hangrendszer nem ismerjük még ma sem teljeskörűen, éppen ezért meggondolatlan a sumer szavak jelenleg elfogadott hangtanából következtetéseket levonni. *Komoróczy G.*: A sumer-magyar nyelvrokonítás i. m. 18-19.

²⁴ Szintén a Keleti Tanulmányok Iskolájának képzései közé tartoztak a különböző jogatanfolyamok, amelyek célja a jogatechnikák értékének kihasználása volt, de keresztény szellemben értelmezve és gyakorolva. *Quiles, I.*: Un legado i. m. 156. Quiles számos hindu szöveget lefordított, a katolicizmus eszméihez és gyakorlataihoz igazítva azokat. Rámutatott, hogy a jóga és a hindu eszmék sajátossága, hogy a keresztény misztikát és az askézist egyesítik, miközben fejlesztik a koncentrációt, ami pedig a szellem szabadságának kiteljesedését segíti elő. Quiles több hónapos indiai tartózkodás után írta meg a *Qué es el Yoga?* című könyvét, amelyben kiemelte a jogagyakorlatok fontos szerepét a test és a szellem ápolásában, és úgy jellemezte, mint egy évezredes tapasztalatot, amelyet érdemes figyelembe venni és értékelni a katolicizmus kontextusában is. A jógát úgy határozta meg, mint egy olyan fegyver eljáratításának lehetőségét, amely lehetővé teszi felszabadulást minden olyan akadálytól, amelyek a lelket rabságba ejtik és elveszik isteni méltóságát. *Saizar, Mercedes*: Between tradition and change: appropriation dynamics and integration processes of Hinduism in Argentina. *International Journal of Latin American Religions* 2. (2018) 2. sz.

²⁵ Kovács Nóra 2016-os tanulmányában azon a véleményen van, hogy Badiny Pesti József jezsuita szerzetes által kerülhetett kapcsolatba az egyetemmel. *Kovács Nóra*: A diaszpóra visszavándorlásának ideológiai vonatkozásai Közép-Kelet Európában: Badiny Jós Ferenc Magyarországon. *Néprajzi Látóhatár A Györffy István Néprajzi Egyesület folyóirata* 16. (2017) 1-4. sz. 13; Pesti valóban osztotta Badiny nézeteit, azonban levelezésében semmi arra utaló nyomot nem találtam, hogy a 60-as években bármilyen kapcsolatot ápolt volna az egyetemmel, vagy hogy közbejárt volna a Sumerológia tanszék létrehozásában és annak vezetői székének betöltésében. Ő maga csak 1980-tól látott el oktatói feladatokat az egyetemen. Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, Magyarországi Rendtartomány II. Sectio, Pesti József personalia (a továbbiakban JTMRL I.5.b Pesti József). Pesti József levele Hegyi Jánosnak, Buenos Aires, 1980. március 30.: „*Eddigi kisegítő magyar munkám és argentin érdekű gazdasági igyekezetem mellé – ezévből a Salvador Egyetemen is elkezdek dolgozni. Tulajdonképpen már a múlt tanév folyamán elindult az ezirányú érdeklődés és biztatás irányomban – s amikor a tanév vége felé beadtam a derekamat, konkrét formát nyert az idei bekapcsolódásom.*”

azon munkáit adta ki, amelyek Ázsia és Észak-Afrika, valamint Európa és Amerika kultúrterületeinek összehasonlító tanulmányozásához járultak hozzá.²⁶ Ennek a gyűjteménynek ötödik részeként jelent meg Badiny El milagro sumero című könyve,²⁷ és az Universidad del Salvador könyvtár online keresője szerint, most is elérhető az intézményben. Ennek előszavát a korábban említett, ekkor a Kelet-Nyugat Összehasonlító Kutatóintézet igazgatójaként ténykedő P. Ismael Quiles írta.²⁸ 1980-tól ugyancsak Oriente-Occidente címmel megjelent egy folyóirat is, de már az Investigaciones Comparadas sobre Oriente y Occidente (Kelet-Nyugat Összehasonlító Kutatóintézet) gondozásában. Ennek az intézetnek az igazgatója ugyancsak Quiles volt, míg a folyóirat szerkesztőbizottságának tagjai között Badiny Jós nevét találjuk meg.²⁹ Badiny Quiles oldalán nemzetközi kongresszusokon is képviselte az egyetemet, ilyen volt például az 1967-ben Michiganben megrendezett 27th International Congress of Orientalists. Ugyanennek a konferenciának egy későbbi alkalmáról Komoróczy Géza³⁰ is megemlékezett, hiszen 1973-ban, Párizsban Badiny, Margaret von Haynal és Kovács István előadásaikban a tudományos világgal is ismertették elméleteiket, legújabb felfedezéseiket, amelyeket a hebraista/asszírilo-

²⁶ Quiles, I.: Un legado i. m. 157.

²⁷ Volume I: *Ismael Quiles, S.J.*: Man and Evolution according to Aurobindo and Teilhard. Buenos Aires. 1976; Volume 2: *Walter Gardini*: Asian influences on pre-Columbian cultures. Buenos Aires. 1978; Volume 3: *Francisco Garcta Bazán*: Neoplatonism and Vedanta I. The doctrine of matter in Plotinus and Shamkara; Volume 4: *José Pablo Martín*: Philo of Alexandria and the concept of Self-awareness in Western culture.

²⁸ 1956-ban a Filozófia Kar dékánja, 1965-66-ban az egyetem rektorhelyettese, 1963-tól a Keleti Tanulmányok Iskolájának igazgatója, 1966-70-ig az egyetem rektora, 1970-74 között az egyetem protektora, 1973-tól a Kelet-Nyugat Összehasonlító Kutatóintézet igazgatója, 1981-től az egyetem emeritus professora.

²⁹ Bazán, F.G.: La filosofía i. m. 70.

³⁰ 1975-ben jelent meg Párizsban Gosztonyi Kálmán Sumér etimológiai szótár és összehasonlító nyelvtan című munkája, amelyhez Komoróczy előbb egy tévéadásban, utóbb pedig 1976-ban a Sumér és magyar? című művében fogalmazta meg bírálatait. Még ebben az évben Badiny is reagált Komoróczy könyvére és kiadta a Mah-Gar a Magyar - Nyílt levél Komoróczy Gézához, válasz a Sumer és Magyar című könyvére című munkát, amelyben pontról-pontra végigvette Komoróczy állításait és cáfolta azok tartalmát. Ezeket számozva jelölte, amelyekhez a KMH 1x, KMH 2x stb. rövidítést alkalmazta. A KMH rövidítés feloldása: Komoróczy Megint Hamisít. A könyvben Komoróczy állításait a nemes honszellem hiányának tudta be, amelyet egyenlővé tett az idegen hatalmak kiszolgáltatására való hajlandósággal. Megfogalmazása szerint, „a világ zsidóságának központilag irányított terve, hogy Budapestről kormányzott, de máshonnan függő Új Babiloni Uralmat hozzon létre.” *Badiny Jós Ferenc*: Mah-Gar a magyar!: Nyílt levél Komoróczy Gézához válasz «Sumer és magyar?» c. könyvére. Buenos Aires. 1976. 92.

gós nem csak kételkedve fogadott, de ezt követően nyíltan kiállt az általa sumer-magyarológusoknak aposztrofált személyek tevékenysége ellen.³¹ Komoróczy 1976-os írásában jegyezte meg, hogy ugyan a konferenciaközönség minden esetben szkeptikusan viszonyult az előadásokhoz és az elhangzott állításokat nem tartották megalapozottnak, azonban a konferenciák ezen momentumai a szélesebb nyilvánossághoz már nem jutottak el. Az előadók propagandatevékenysége révén ezek ellenkezője viszont igen, miszerint bemutatták a tudományos világnak az eredményeiket, amelyeket nem tudtak cáfolni.³² Ezt olvashatjuk ki Badiny interjújából is, amelyben részletesen elmesélte, hogy a párizsi kongresszuson hogyan nyűgözte le a nemzetközi sumerológus tudós közönséget a tihanyi alapítólevél magyar szavainak sumer megfeleltetésével.³³

Badiny Jós és Pesti József tevékenysége

Badiny és a jezsuiták kapcsolata több szálon is összefonódott, ezek közé tartozott egy magyar misszionárius szerzetessel folytatott munkakapcsolata is. P. Pesti József 1956-ban érkezett meg Dél-Amerikába, hogy ott lelkipásztorként tevékenykedjen.³⁴ A kiutazása előtti éveket Rómában töltötte, amit leginkább doktori tézisének írása, majd annak visszautasítása hatott át, ami miatt utolsó fogadalmait sem teljesíthette.³⁵ Ezzel a háttérrel érke-

³¹ Komoróczy 1976, 15. A 70-es években több hazai és nemzetközi konferencián is az előadók között találjuk a sumer-magyar nyelvrokonítókat. Így például 1972-ben Szegeden a Magyar Nyelvészek II. Nemzetközi Kongresszusán, valamint 1973-ban a Körösi Csoma Társaság Östörténeti Konferenciáján Orbán Árpád adott elő. Badiny Jós 1967-ben a 27th International Congress of Orientalists konferencián adta elő Altaic Peoples' Theocracy című előadását, majd a 1971-ben Canberrában rendezett 28. kongresszuson a The Ethnic and Linguistic Problem of the Parthians című, míg Párizsban a 29-en a New Lines for a Correct Sumerian Phonetics to Conform with the Cuneiform Scripts című előadását hallhatta a közönség.

³² Komoróczy G.: A sumer-magyar nyelvrokonítás i. m. 16.

³³ Demokrata, 2004. április 1.

³⁴ Pesti József 1919-ben, Dégen született. 1938-ban lépett be a noviciátusba Budán, amelynek elvégzése során retorikát is hallgatott. 1941-től Kassán vett részt filozófiai képzésben. 1944-ből a pécsi gimnáziumban tanított, majd Szegedre ment teológiát tanulni, amit végül Rómában fejezett be. 1948-ban szentelték pappá. Missziós kiküldetése során először Brazíliába ment, de ott eltérő filozófiai nézetei miatt nem jött ki előjárójával. 1956. szeptember végén érkezett meg Buenos Airesbe, és csak 1990-ben tért vissza Magyarországra. 1968-ban hagyták jóvá utolsó fogadalmainak teljesítését. *P. Pesti József*: P. Pesti József önéletrajz. In: Magyar jezsuiták vallomásai III. Szerk. Szabó Ferenc. Anima Una Könyvek 13. Budapest. 1999. 322–323.

³⁵ Pesti nem értett egyet a jezsuiták skolasztikus tanításával. Ennek doktori munkájában is hangot adott, ami miatt azt nem fogadták el. JTMRL I.5.b Pesti József, Pesti József levele R.P. Reisz Elemérnek, Róma, 1953. október 22.: „*Atyám mondhatja azt, hogy a józan sensus communis az igazi szilárd bölcsesség – én meg vagyok*

zett meg a tengeren túlra, ahol kezdetben a hívők pasztorációjával foglalkozott, 1966-ban pedig Szent László névvel általános iskolát is alapított Olivosban.

A Pesti által szerkesztett Magyar Katolikus Missziós Központ Értesítőjének 1962-es pünkösdi számában jelent meg első Arccal Kelet felé című sumér-magyar rokonságot érintő okfejtése. Az Értesítő decemberi számában Pesti már hosszabban értekezett a turáni mozgalomról, valamint ebben válaszáat is közölte a Kerecsendi Kiss Márton szerkesztette kanadai Magyar Élet hetilap hasábjain megjelent Mosolygó Bálint: Szumérok vagyunk? illetve Kázmér György: Szumir vagyok című cikkeire,³⁶ továbbá a karácsonyi számában névtelenül lehozták a Megszületett című fogalmazványát is,³⁷

győződve az ellenkezőről. Meg vagyok győződve arról is, hogy a görög filozófia alapmagatartása az amely ma az istentelenségbe futott reflexe... s nem csak gyakorlati nemtörődomséggel. Mosolyoghat azon is Atyám, hogy hogyan beszélhet így egy 35 éves valaki, mikor annyi bölcs tudósnak jó volt ez a régi filozófia. Lehet. Az idők változnak, s a szükségletek kényszerítik az embereket továbbgondolkodni, mint a görögök kényelmes arisztokrata és rabszolgák hátán élő társadalma képes volt, ha bele is igyekezett a skolasztika préselési a kinyilatkoztatott igazságokat ebbe a szörnyen pogány és beteges ember-és világképbe.” Utolsó fogadalmait végül 1968-ban teljesítette. Pesti József levele R.P. Reisz Elemérnek, Róma, 1954. jan. 10.: *„Először is egyáltalán nem vettem tragikusan, hogy Atyám judicium nélküli egyénnek tart. Tul vagyok már azon, hogy szívemre vegyek ilyesmit. Majd bedobnak valahova a munkába, s majd meglátják idővel, hogy mit érek, s milyen vagyok. Ki tudom várni az időt, hogy gyümölcsöt hozzon a munkám. Különbem sem a vélemények a fontosak, hanem a munka értéke, s az is az Isten előtt.”*; JTMRL I.5.b Pesti József, Reisz Elemér válasza Pestinek, Toronto, 1955. június 11.: *„P. Provinciális most küldte le nekem P. Generális levelét, melyben értesít bennünket arról, hogy az Ön fogadalmait elhalasztotta. Az elhalasztás nem lelki dolgok miatt történt, hanem a scholasticizmussal szemben elfoglalt álláspontja miatt. Ugy látszik, hogy a doctrina terén nehezen tud engedelmessé válni és ezzel kapcsolatban az informátorok kételkednek helyes ítélőképességében is. Talán onnan is van a modern teóriákhoz való merev ragaszkodás, hogy tulságosan eredetinek akar látszani.”*

³⁶ *„Kinek a kedvében akarnak járni az ilyen cikkekkkel? Akitől azután természetesen elismerést, s azon fölül még egyebet is kapnak? ... S itt kezdődik valami nagyon szomorú, Kerecsendiék! Miért kell nekünk magyaroknak beállni zsidó érdek szolgálatába akik a francia Lenormant állításaitól kezdve a mult században a mai napig halálos ellenségei a magyar-szumér rokonság gondolatának puszta megalomániás kultur-politikából... Miért kell nekünk magyaroknak előnyökért beállni tagadni olyan dolgokat, melyek tudományos szempontból megállják a helyüket, magyar nemzeti szempontokból pedig előnyösek? Miért?”* P. Pesti József: Mosolygó Bálint jegyzőkönyvéhez. Értesítő, Magyar Katolikus Missziós Központ, 13. sz., VI. évf., Buenos Aires, 1962, 43.

³⁷ Varga Andor levele Pestinek, New York, 1963. július 7.: *„A másik ügy elég kellemetlen, hogy t.i. egy magyar jezsuita felelős szerkesztésében jelent meg az a kérdéses lap cenzura nélkül s hogy meglehetősen furcsa dolgok voltak benne. Azt nem írja, hogy*

amelyre azonban tartományfőnöke, Varga Andor³⁸ írásban kért azonnali magyarázatot. A helyzet odáig fokozódott, hogy egy ideig még a dimissio³⁹ lehetősége is napirenden volt.⁴⁰ Pesti cikkei felkorbácsolták a kedélyeket a

a »Lelkipásztorotok« aláírással jelölt cikket Ön írta volna. Remélem, hogy nem, mert az tele volt olyan badarságokkal, amelyeket egy magyar jezsuitának nem szabad írni. (...) Irja: »Mi itt erősen nacionalisták vagyunk...« A keresztény határokat azonban meg kell tartani és Önnek, mint lelkipásztornak inkább moderálni kellene a kereszténytelen és faji tulzásokat, nem pedig még lovat adni alájuk. (...) Arra kérem, hogy minden politikai és nacionalista mozgalmától a legszigorúbban tartsa Magát távol.»; JTMRL I.5.b Pesti József, Pesti válasza Varga Andornak, Buenos Aires, 1963. augusztus 20.: „Amint írtam, hogy mit itt erősen nacionalisták vagyunk, s nem adjuk el magunkat semmiféle emigrációs-kommunista, szabadkőműves, vagy ezekkel kollaboráns csoportosulásoknak vagy törekvéseknek, hanem nemzeti hűségünket megtartva dolgozunk nemcsak az emigráció hanem a magyarság jövőjéért is, így neveljük az ifjúságot”, valamint „Ha Atyám olvasta cikkeimet, akkor nagyon csodálkozom, hogy azt írja, hogy badarságok vannak benne. Nagyon érdekelne, hogy mit tart badarságnak, ha ugyan foglalkozott valaha is hasonló kérdésekkel komolyan... Ir pl. rasszizmusról vagy faji kérdésekről. Azt hiszem, hogy azt nem tagadja, hogy vannak fajok. Azt sem, hogy mi az ural-altáji családhoz tartozunk. Ezt így tanultuk a nyelvi és történelmi és földrajzi tárgyokban odahaza és itt is. Ha mi is ezt mondjuk, semmi újat nem mondunk. Vagy talán van abban valami rossz, hogy miután mi pusztulásra szánt nép vagyunk és az európai népek ebben érdekeltekként viselkednek, s a többi velünk egyet alkotó népek ebben tökéletesen egyetértenek, akkor mi próbáljunk a mi családjunkhoz tartozók révén segítséget találni? Hát nem ezt teszik az európaiak és a belőlük származó népek is? Én őszintén szólva nem látok ebben semmi kifogásolni valót, sőt!”

³⁸ A Pestival levelezésben álló ún. Sectio II tartományfőnökök (a külföldön működő magyar jezsuiták előjárói): Reisz Elemér 1949. december 3-tól, Varga Andor 1955. szeptember 15-től, Héjja Gyula 1965. szeptember 15-től, Ádám János 1968. június 24-től, Hegyi János 1977. március 25-től.

³⁹ Dimissio: a rendből történő elbocsátás.

⁴⁰ JTMRL I.5.b Pesti József, Varga Andor levele Pestinek, h.n. 1963. augusztus 9.: „P. Generálisnak az a véleménye, hogy most már annyi évig húzódott a fogadalmainak az ügye, hogy most már nem lehet várni és halasztani a fogadalmakat. De mivel közben a helyzet nem változott és az eredeti probléma még mindig fennáll, sokkal jobb lesz, ha kéri a dimissiót, mert így a Társaság nem fogja végleg bekebelezni. P. Generálisnak is az a véleménye és én is azt gondolom, hogy sokkal boldogabb és megelégedettebb lesz mint világi pap.”; JTMRL I.5.b Pesti József, Varga Andor levele Pestinek, h.n. 1963. szeptember 5.: „Mindnyájunknak az volt a véleményünk a consultuson, hogy nemcsak az írásmódja, hanem a tartalma is olyan, ami a Társaság „aestimatio”-ját kisebbiti és nem ok nélkül keltett botrányozást sok emberben. Ehhez járul még hozzá, hogy civilek elég sokan tudják a mi cenzúra-szabályunkat és csodálkoznak, hogy a jezsuiták ilyen cikket átengedhettek a cenzúrán. Sajnos, a cikk sohasem ment át a mi cenzúránkon. [...] Az Ön javára és további problémák megelőzésére, nem látok más megoldást, mint hogy a magyar pasztorizációtól teljesen eltávolítsam. A buenos aires-i munkát a magyarok között tehát haladéktala-

magyar közösségen belül is. Mater Bodolai Margit Mária aggódó leveleiből megtudjuk, hogy erre az időre Pesti olyan szélső jobboldali irányultságú egyének hatása alá került, akikben nem csak ideológiailag talált társra, de akik támogatták is tevékenységét.⁴¹ Bodolai szittyákként aposztrofálva, e szélsőséges csoport vezéregyeniségeként Vass (Miklóst?) és azt a Vágó Pált⁴² nevezte meg, aki 1939-40 folyamán nyilas képviselőként tevékeny-

nul hagyja abba és adja át az a másik két papnak s a magyarokkal szakítsa meg az érintkezést.”

⁴¹ JTMRL I.5.b Pesti József, Mater Bodolai Margit Mária levele Ádám Jánosnak (aki ekkor a magyar jezsuita rendtartomány külföldi Sectiója főnökének titkáráként dolgozott a Fordham Universityn), 1963. augusztus 31.: *„A fölháborodás természetesen még nagyobb, mint az első cikknél, amit legalább nyíltan és egyenesen csinált. – A mi legnagyobb aggodalmunk azonban az, hogy félünk P. Pesti ..., s inkább fölládozza hivatását, nem hogy megálljon, vagy visszavonjon valamit. – Nem is tud megállni, s nem is vonhat vissza semmit, abba sem hagyhatja a fanatizmus harcát, mert a mögötte fölsereglett vakon szenvedélyes szittyák, egyre föbbre hajszolják, piszkálják önértétét, sértett kevelységét növelik.”*; JTMRL I.5.b Pesti József, Mater Bodolai Margit Mária levele Ádám Jánosnak, 1963. szeptember 6.: *„Valentin Alsinán, – a legszegényebb gyárnegyedében Bs. As-nak, ahol szinte kivétel nélkül szegény magyar munkások laknak, akik erősen hajlanak a kommunizmusra, – a középosztály és az osztály ellen mondott förmedvényeket pld: »ez a rothadt középosztály, melyet a mai magyar társadalom kiokádott magából...« Az eredmény az, hogy olyan hívük, akik tényleg a mise a és a prédikáció miatt mennének, föllállnak és kimennek a templomból. Nem egy fogadta meg, hogy inkább misére se megy, de ilyen beszédet nem bír hallgatni. Viszont megrögzött luteránusok, akik sose jártak misére, Bs. As. legtávolabbi részéről is elmennek, mert szittyá voltukat akarják kimutatni. – Ez a csoport valósággal isteniti a Páttert, biztatja, kiáll mellette. Állandóan küldöttségek mennek közülük az itteni Rectorhoz, hogy ez kicsoda kiváló pap stb. Világos, hogy ezek után, az itteniek nem ismerik ki a helyzetet. Ezek szellemi vezére, ez a vén, szerencsétlen Vágó Pál, aki sajnos rendkívül intelligens, jó tollú, jó politikus, s akármilyen vadakat ír, mindig hat. Tájékoztatóul küldöm legutóbbi förmedvényt. Hihetetlen szuggesztív erejével ez tartja a körmei közt ezt a társaságot, elsősorban a Páttert, – mert szüksége van rá. – S a Pater ezt nem érzi, s nem ismeri el. – Pártjának állása azonban, mellette abszolút magabiztosság és merészség teszi. Nem fél senkitől és semmitől, nem hátrál vagy vonul vissza s beleköt mindenbe.”*

⁴² JTMRL I.5.b Pesti József Dátum, hely és szerző nélkül. A kézírás alapján Mater Bodolai írta: *„P. Pestinek a tragédiája foglalja le s mozgatja a háttérből minden gondolatomat. Rettenetes ezt nekünk elnézni Gáborbá”* hogy ez a különben olyan értékes ember, különben jó pap, hogy zuhan egyre jobban abba a szédületes végletekbe, ahová ezek a szerencsétlen Vágó-Vass (megjegyzés: nyilas államtitkár) fanatizált szittyák rántják. A legszomorúbb, hogy szerencsétlen cikkével egy olyan lavinát indított meg, az amúgy is megosztott coloniát annyira élesen egymás ellen fordította, hogy ezt még az 56.nak sem sikerült így annak idején. [...] H. Juhászék próbáltak vele beszélni rögtön a cikk után (H.J. Földényi, Tóthy, az öreg) s akkor mint ha hajlott volna. De mikor kijöttek tőle már ott várta őket a »másik csoport« Vassék (az öreg) (megjegyzés:

kedett itthon, majd a nyilas rendszer ideje alatt először árkormánybiztos, majd pedig közellátásügyi államtitkár pozíciót töltött be. Vágó Pál aktív szerzője lett a 70-es évektől a Badiny kiadásában megjelenő Ősi Gyökérnek is.⁴³ Bodolai leírása szerint Pesti az 1962-es cikkének megjelenésének idejében még nem volt teljes mértékben elkötelezett ezen irány mellett, de a tartományfőnökeinek intése ellenére továbbra is a magyar-sumer rokonság elméletén dolgozott. Ahogy levelezéseiben is hangot adott neki, az ezzel való foglalkozást nem csak tudományos munkának, de egyben küldetésének is tekintette, bírálóit pedig hazafiatlannak és a magyarság ellenségének titulálta.⁴⁴ Az ezzel kapcsolatos gondolatai természetesen nem értek össze a jezsuita szellemiséggel, éppen ezért publikálásukhoz új felületet kellett keresnie. 1973. október 6-án a Buenos Aires-i Rádio Antartida-ban közvetítették a magyar testvériséghez intézett beszédét. Ebben ugyan megemlékezett a szabadságharc vértanúiról, de egyúttal elővezette gondolatait a nemzeti ünnepek lélektani hatásáról is. Miközben a meglévő magyar nemzeti ünnepeket elemezte, azokat párhuzamba állította a helyi argentin ünnepekkel és megemlékezésekkel, majd végül arra a következtetésre jutott, hogy nem a vesztes történelmi eseményeket kell ezek középpontjába helyezni, hanem azokat a pozitív képet sugárzó pillanatokat, amelyekre egy nemzet büszkén emlékezhet. Beszéde második felében javaslatokat is tett az új ünnepek bevezetésére, amelyek a szumér-magyar azonosságot ünneplő Ősiség Napja/Ősi Műveltség Napja,⁴⁵ a turáni népek összetarto-

főnyilasok) s ennek eredményeként a következő vasárnap a Pater a templomban, a cikknél is durvább hangon beszélt, s még tovább ment. – S ez azóta állandóan így tart. Ez a szerencsétlen ember mostmár valósággal megszállottja »az eszmének«.

⁴³ Badiny Jós Ferenc szerkesztette kéthavonta megjelenő lap. Első számát 1973-ban adták ki Buenos Airesben.

⁴⁴ „De ugyanakkor amikor ravasz módon a szumér-magyar rokonság gondolatát igyekeznek nevetségessé tenni Kerecsendiék, egy nagyon komoly vétséget is elkövetnek személyek ellen: sértés magyar tudósaink ellenében. Bár kerülő úton de végeredményben és valójában dr. Bobula és társai véleményét, állításait és tudós személyét teszik nevetség tárgyává. S ez olyan súlyos valami emigrált életünk vadnyugati erkölcsi körülményei közepett is, hogy e fölött nem lehet egyszerűen napirendre térni! Ezért elégtétel jár – vagy pedig büntetés!” Pesti József: Mosolygó Bálint jegyzőkönyvéhez. Katolikus Missziós Központ Értesítője 6. (1962) 13. sz. 42. (JTMRL Rendtörténeti Könyvtár); JTMRL I.5.b Pesti József, Pesti levele Hegyi Jánosnak, Buenos Aires, 1977. augusztus 7-8.: „Amikor akármilyen zöldfülű zsidó kitalálhat bármit multjuk igaztalan és hamis dicsőítésére, nekünk még tudományos úton sem szabad keresni vagy bizonyítani valamit. Vagy legalább is fölkészülni arra hogy legyen komoly képzettségünk arra, hogy vélemény formálhassunk.”

⁴⁵ „Minden évben be kellene számolni arról, hogy mennyivel gyarapodott a szumér kutatóink és nyelvészeink száma és mit dolgoztak föl új érdekes anyagot az utolsó évben a szumér örökségből, a »kötéblák«-ból, stb. S ezen a napon a templomokban és istentiszteletek keretében is az ősi szumér imákból kellene imaszöveget

zását hirdető Turáni népek Ünnepe/Testvériség Ünnepe/A Faj Ünnepe, a hun-magyar és avar-magyar azonosságra emlékező Ósiség Ünnepe, illetve az Árpád-féle „harmadik” honfoglalásnak méltó emléket állító Honfoglalás Ünnepe lehettek volna. Pesti elképzelése szerint az ilyen jellegű ünnepekkel lehet a néplelket igazán felébreszteni és ezek tudják a magyarság számára az idegen osztályok által elvett nemzet- és öntudatot visszaadni. Pesti jól látta a nemzeti ünnepek jelentőségét, hiszen a politikai keretek között létrejövő állami ceremóniák olyan hagyományt teremthetnek, amelyek valóban képesek a csoportkohézió erősítésére, valamint arra, hogy segítségükkel egy csoport önmagát definiálja.⁴⁶ Pesti már nem élte meg, de a 2008 óta Magyarországon megrendezésre kerülő Kurultáj illetve Ósök Napja rendezvények szinte teljesen megfelelnek elképzeléseinek.⁴⁷

1974-ben Ádám János tartományfőnök is levelet fogalmazott meg Pestinek, amelyben kifejezetten a Badiny Jós Ferencsel való kapcsolatát kérdőjelezte meg, és utasította annak felfüggesztésére. Ádám nem nézte jó szemmel, hogy Pesti cikkei a Badiny által szerkesztett Ősi Gyökérben⁴⁸

összeállítani, hogy ugyanazokkal a szavakkal és gondolatokkal áldjuk dicsérjük a nagy Istent, ahogy ősünk tették – s ugyanazokkal a szavakkal kérjük támogatását, hogy nagysággal adott hivatást is betölthessük, általa.” P. Pesti József: Rádió-Beszédek Két Magyar Megemlékezés Alkalmából. Elmékedési anyag jó magyarok számára. Buenos Aires. 1980. (JTMRL Rendtörténeti Könyvtár)

⁴⁶ *Hobsbawn, Eric – Rangers, Terence: The Invention of Tradition.* New York, 1983. 263.

⁴⁷ A Jobbik Magyarországért Mozgalom 2013-ban terjesztette az Országgyűlés elé a Turáni Rokon Népek Napja határozati javaslatát (H/10346). Az OGY Határozat tervezett szövege összecseng Pesti szavaival: „*A Turáni Rokon Népek Napjáról. Az Országgyűlés figyelemmel a hun-utód turáni népek közötti etnográfiai, antropológiai, nyelvi, kulturális és genetikai rokonságra, valamint történelmi fontosságú kapcsolatainkra, a turáni testvérnépekre vonatkozó kutatások múltjára és napjaink fontos eredményeire [...] az Országgyűlés január 7-ét, Attila napját a Turáni Rokon Népek Napjává nyilvánítja.*” Az előterjesztés tárgysorozatba vételét az Országgyűlés 59 igen, 147 nem és 36 tartózkodás mellett elutasította. 2013. április 8-án azonban elfogadta a Finnugor Nyelvrokonsággal Rendelkező Rokon Népek Napjáról szóló határozati javaslatot (H/10160) 314 igen, 6 nem és 17 tartózkodás mellett.

⁴⁸ A lap előfizetéssel a világ minden táján élő magyar számára elérhető volt. 1980-ban hajópostával 15 dollárba, légi postával 20 dollárba került az előfizetési díj. Ugyanezen a felületen különböző magyarság tematikájú könyveket és tanulmányokat is meg lehetett rendelni. Egészen 1999-ig Badiny volt a lap szerkesztője, kiadója és tulajdonosa. A 27. évfolyam 3-4. számától a Miskolci Bölcsész Egyesület gondozásában jelenik meg, szerkesztését előbb Dr. Gyárfás Ágnes, majd halála után lánya, Tibold Szabina vette át. A Miskolci Bölcsész Egyesület Nagy Lajos Király Magánegyeteme Badinyt hazaérkezése után egyetemi tanszék létrehozásával bízta meg, ahol 1996-tól a mezopotámiai tudományok professzora címet nyerte el, 1997-ben pedig díszdoktori kitüntetést kapott.

jelentek meg.⁴⁹ Aggodalmának hátterében a rend jó hírének megőrzése állt, valamint az, hogy a Badiny által hirdetett „Magyar Vallás” a Katolikus Egyház ellen irányult, de láthatóan azt sem szerette volna, hogy Pestit és Badinyt egy táborba sorolják. Ádám utasításai alapján Pestinek meg kellett jelentetnie a helyi lapokban egy nyilatkozatot, amelyben elhatárolódik mind Badinytól, mind pedig vallási mozgalmától, továbbá nem jelentetett volna meg cikkeket a továbbiakban Róma ellenes lapokban, valamint okulva a korábbi esetekből minden „*Magyar Vallással*”, hittel, történelemmel és politikával foglalkozó írását előzetes cenzúrára kellett volna Ádámnak megküldenie. Erre válaszolva Pesti nem firtatta tovább elméleteit, csupán afelől érdeklődött, hogy a hivatalos állásfoglalásával kapcsolatos szöveget melyik újságban lenne érdemes közölni, valamint ígéretet tett, hogy a „*Magyar Vallásról*” szóló, valamint a rádió-konferenciájának szövegét hamarosan összeállítja és megküldi.⁵⁰ A nyilatkozatát végül 1975 áprilisára fogalmazta meg, amelyben leszögezte, hogy egymástól elválasztva kezeli hitbéli meggyőződését és a tudományos kutatását, továbbá hogy a „*Magyar Vallással*” nem azonosítja magát. Nem tudni, milyen indíttatásból, vagy kinek a ráhatására, de ebben az időben P. Ismael Quiles eljuttatta Ádám Jánosnak Badiny El milagro sumero című munkáját, aki nyomban továbbította véleményezésére a művet a jezsuita Fordham Universityn oktató magyar jezsuita Charles Serei antropológia professzornak.⁵¹ Serei

⁴⁹ JTMRL I.5.b Pesti József, Ádám János levele Pestinek, New York, 1974. november 26.: „Buenos aires-i látogatásom alkalmával már kifejeztem nézetemet, hogy nem helyeslem, hogy Badiny Jós Ferenc lapjában, az Ősi Gyökerben jelennek meg írásai, s kértem, ne engedje, hogy ez folytatódjék. Erre Ön meg is ígérte, hogy nem engedi, hogy a Magyar Vallás c. cikkének második részét leközzölje Badiny. A probléma azonban az, hogy már így is sokan, itt Észak-Amerikában is, Atyát Badiny irányával azonosítják, csupán azért, mert Atya írásai Badiny lapjában megjelennek. Azt ők nem tudják, hogy ezek az írások nem cikkeknek készültek, sőt Atya engedélye nélkül jelennek meg. Tekintve, hogy Badiny »Magyar Hit« mozgalma nyilvánvalóan a Római Katolikus Egyház ellen irányul, nem engedhetjük a Társaság jó nevének érdekében, hogy egy jezsuita nevét azzal asszociálják azáltal, hogy jezsuita nevével ellátott írások jelenjenek meg a mozgalom lapjában.”

⁵⁰ JTMRL I.5.b Pesti József, Pesti levele Ádám Jánosnak, Olivos, 1974. december 30.: „Ami a Jós mozgalmát és az én cikkeimet ill. rádió konferenciámat illeti: hamarosan összeállítom a szöveget és elküldöm. Most még az év-végi és év-eleji ünnepeken kell túllennünk. Ami a publikációt illeti: az itteni újság kb. 300 előfizetőnek megy – az én Missziós Értesítőm kb. 1.500 családnak megy, s a legközelebbi számunk március elején fog megjelenni, amikor itt megindul az élet a nyár után. Nem jobb ebben közölni? Ezt minden katolikus család megkapja itt – az újságot viszont liberális társaság olvassa, azt sem tudom hogy kik.”

⁵¹ JTMRL I.5.b Pesti József, Charles Serei S.J. (associate professor of Anthropology, Fordham University) levele Ismael Quilesnek, New York, 1975. július 12.: „This book of Prof. Badiny contains some interesting features. However, the theory of the

válaszát másolatban Pesti is megkapta, amellyel közvetve, feltehetően a kérdés tudományos szempontú megközelítésével akarták megismertetni feljebbvalói.

1975-ben vetődött fel annak az ötlete, hogy a sumerológiával kapcsolatos tudását felsőfokú oktatási keretek között is elmélyítené, azonban életkorára hivatkozva ekkor még nem kapta meg erre az engedélyt.⁵² Pesti érteni vélte a helyzetet, azt vezetőinek a dicső magyar őstörténelem iránt érzett érdektelenségével magyarázta.⁵³ Egy kiskaput találva a 20 éve tartó pasztorációs tevékenysége miatt annum sabbaticumhoz⁵⁴ folyamodott, amit 1976 elején meg is kapott, de mégsem tudott ekkor elutazni. Elutazását hátráltatta az argentin állampolgárság megszerzése, a tartományfőnökével folytatott lassú levelezés, valamint a helyi politikai-gazdasági helyzet is. Még 1980 elején is csak az egyéves sumér tanfolyamon történő részvételi szándékáról írt.⁵⁵

A tiltás ellenére Pesti nem szakította meg Badiny Jós Ferencsel munkakapcsolatát. Ezt jól mutatja, hogy 1978-ban közös szerkesztésükben jelent

Hungaro-Sumerian relationship being so problematic, and the results of related research so questionable, they can hardly give a solid basis to scientific theory. Unfortunately, encouraged by prateentious works on this subject, some Hungarian groups in the USA, Canada and South America consider this theory as scientifically proved, and spiritually as a sorte of new gospel."

⁵² JTMRL I.5.b Pesti József, Pesti levele Ádám Jánosnak, Olivos, 1975. május 25.: „Szeretnék mindenképen és minél előbb a Biblikumba kerülni szumerológiát tanulni és azzal kapcsolatos kurzusokat hallgatni. [...] Az ügy megérdemli a munkát: kevés szumerológus van az egész világon és az Egyházban is – viszont engem a magyar kapcsolat miatt érdekel, s így nem olyan borzasztó rideg a tanulmányi ügy. Így lesz egy jó szumerológus – és annak magyar kérdése is lesz döntve tudományosan. [...] Most még könnyen tanulok 4-5 évet, azután meg tudományosan dolgozom a folkészültségem alapján akár szövegek megfejtése, akár kiértékelések és történelmi összefüggések terén a szövegek eredményeképen."

⁵³ JTMRL I.5.b Pesti József, Pesti levele Hegyi Jánosnak, Buenos Aires, 1977. augusztus 7-8.: „Kértem 1975 elején P. Ádámtól levélben, hogy engedjen Rómába menni szumér bienniumot végezni és a doktorátust letenni, melyhez minden megvolt csak a tézis védelme hiányzott, s melyet a Vatikáni Zsinat után immár lehetséges megvédeni... P. Ádám erre azt válaszolta, hogy az ug. prov. konzultus elé viszi a kérdést. Majd annak megtörténte után azt írta, hogy az általános vélemény az, hogy ilyen tanuláshoz már öreg vagyok... Öreg ám az öreganyjuk... P. Ádám is és a többi »stabil és súlyos« személyek is írtóznak még a gondolatától is, hogy sikerüljön esetleg valami dicsfényt találni őstörténelmünk javára..."

⁵⁴ annum sabbaticum: kutatóév

⁵⁵ JTMRL I.5.b Pesti József, Pesti levele Hegyi Jánosnak, Buenos Aires, 1980. március 30.: „Szóbelileg bizonyára említették felőlem azt is, hogy a római tanévkezdés idején – amikor mi már befejeztük itt a tanévet – szeretnék egy szumér-tanfolyamon részt venni a Biblikumban, hogy tökéletesítem magamat egy szemeszteren át."

meg a Történelmi igazság Dácia – Transilvânia – Rumania és Magyarország tárgyában – A magyar kisebbség helyzete a mai Rumániában című munkájuk. A kötetet a Magyar Származású Egyetemi Tanárok és Akadémikusok Társasága adta ki. Erre reagálva a Buenos Aires-i Magyar Hírlapban Lomniczy József Pesti páter működése címmel cikket jelentetett meg, amelyben írásuk célján és tartalmán túl a Badinnyal való kapcsolata miatt is kérdőre vonta a jezsuitát. A válasz nem sokat váratott magára. Pesti nyomban elítélte Lomniczy írását, ugyanis abban a magyar múlt gúnyolását vélte felfedezni, amelyet egyenlővé tett az idegen érdekek kiszolgálásával.⁵⁶ A későbbiekben rendre megtaláljuk Pesti cikkei, vagy épp könyvajánlóját az Ősi Gyökérben. 1980-ban a karácsonyi lapszám ajándék melléklete volt a Kiss-lapok 8. száma, amely Pesti rádióbeszédeit tartalmazta,⁵⁷ 1982-ben pedig a Mit akartok az ős-történettől? című munkája jelent meg.⁵⁸ Az írást

⁵⁶ „*Ami pedig utolsó kérdését vagy vádját illeti: hogy miért működtem közre Jós Ferencsel az Erdély védelmében írt füzetben – arra csak annyit válaszolok, hogy magyar érdekből, akár a földre szállt ördöggel is összefognék – pláne ha olyan nagy magyar érdekről van szó, amelyet jelent Erdély több milliós magyarsága és területe – mely nagyobb mint a mai Magyarország...! De mindentől függetlenül is kérdezhetjük: valóban olyan borzasztó valaki az a Badiny Jós Ferenc, ahogy azt ecsetelni igyekszik az újságíró-szerkesztő? – Ha ugyanis mindent összeszedünk a szerkesztő vádaskodásaiból, és azokat egybevetítjük: akkor eredményben csak egyetlen valami marad, mint alapvető vád – hogy t.i. Badiny Jós túloz... Túloz a magyarság-kérdés terén – mert pl. vallási síkon is »magyar hit«-ről beszél és ír, stb... Azonban: egy túlzó szeretetben – magyarság-szeretben – van orvosság, lehet segíteni és javítani... Sokkal nehezebb az eset az ellenkező végeletnél – ahogy azt fentebb kifejtettem önről és magatartásáról... Ezért van az, hogy Jós Ferencsel össze tudok dolgozni sok mindenben – míg önnel ez számomra nem lehetséges. Főképpen mostantól kezdve, hogy ilyen világosan kimutatta lelki világát...” P. Pesti József: Pesti páter működése. Észrevételek egy konferencia körül. Buenos Aires. 1978. 3-4. (JTMRL Rendtörténeti Könyvtár)*

⁵⁷ Rádió-Beszédek Két Magyar Megemlékezés Alkalmából. Elmékedési anyag jó magyarok számára. Ősi Gyökér Kiadása, Buenos Aires, 1980. Rádióbeszéd: Beszéd Szent László Napjára, elmondva: 1978. június 27-én, tárgya: Az ezredik év körüli történeti események Magyarországon és azok kiértékelése; Beszéd Október Hatodikára, elmondva: 1973. október 6-án, tárgya: Magyar Nemzeti Ünnepeink. A Kiss-lapok 8. száma az egyik előfizető, a Felsőöry család 300 dolláros támogatásával valósult meg. Az Ősi Gyökér lapszámaiban minden alkalommal beszámoltak a támogatókról. Ebből kiderül, hogy nem csak a sajtóalapot, de a taníttatási alapot is lehetett támogatni. Utóbbit a gyermekek magyarul tanítására fordították. Ezt volt hivatott jelképezni a következő újságban elhelyezett mondat is: „*A mai materializmus dollárja úgy változik át »TUDÁSKINCCSÉ« ha a FIATAL TESTVÉREINK TANULÁSÁT ELŐSEGÍTYÜK.*”

⁵⁸ „*A legelső tény, melyet mondavilágunk számunkra kijelent vagy meghatároz az az, hogy nekünk magyaroknak a hunokkal együtt, Nimród volt az ősatyánk, vagyis az ő leszármazottai vagyunk – és így Mezopotámia volt népeink őshazája, legalább Kr.e. őtezertől számítva már. – Ennek következtében megkaptuk a választ az első nagy kér-*

közlő Történelmi Füzetek, de akár maga az Ősi Gyökér lap is fontos produktumai voltak a magyar-sumer nyelvrokonítási közösségnek, valamint az ehhez kapcsolódó, vagy ebből kifejlődő „*Magyar Vallás*” mozgalomnak. Pesti hagyatékában megtaláljuk a hívőkkel folytatott levelezéseit, amelyekben ezen Történelmi Füzetek és egyéb kapcsolódó írárok postai úton történő eljuttatásáról győződhetünk meg.⁵⁹ Pesti feljegyzései között találjuk azt a listát is, amelyből kiderül, hogy Badinnal milyen könyveket cseréltek egymás között; míg Jósnál a Botosáni Golgota és a Régi sumér feliratok könyve, addig Pestinél a Nimród-füzet volt kölcsönben.⁶⁰ Az Ősi Gyökér oldalain nyomon lehet követni együttműködésük további színtereit. 1982-ben közösségük egyik tagját temetésén családja kifejezett kérésére Pesti és Badiny közösen búcsúztatták, amelynek szavait a havilap is közölte.⁶¹ De azt is megtudjuk, hogy közös erőfeszítéssel próbálták elérni a Buenos Aires-i egyesületeknél, hogy a városban Árpád-napot rendezzenek, ám sikertelenül.⁶² Az aktív együttműködésnek köszönhetően Pesti jól ismerte Badiny munkáit, és az azokban foglaltakkal is azonosulni tudott. Ezt láthatjuk például egy leveléből, amelyben tartományfőnökét arról igyekezett meggyőzni, hogy járjon közben az Universidad del Salvador kutatócso-

désre az őstörténelem terén: kik is vagyunk mi magyarok? – és honnan származunk? Ezzel a vita le van zárva.” P. Pesti József S.J.: Mit akartok az őstörténettel? P. Pesti József kultúr-történeti előadása, melyben elemzi és kifejti a legégetőbb magyar sors-kérdést. In: Ismeret-terjesztő Történelmi Füzetek. Szerk. Badiny Jós Ferenc. (1982) 7. sz. Buenos Aires. 36. (JTMRL Rendtörténeti Könyvtár); „*Vagyis – amikor mi hunok, majd mi magyarok megérkeztünk Európába, hogy birtokba vegyük – s amit most mondok, azt mind a Tarih-i Üngürüs adatolása alapján mondom – a gondviselés által már régen megismerttetett és nekünk szánt és ugyanolyan nyelvet beszélő rokon-nép által lakott Kárpát-medencét, mi akkor sem voltunk kultúrát-vesztett nomád-népek, hanem mint ősi kulturának örökösei és mindvégig birtokosai – ápolói érkeztünk meg, azért hogy letelepedjünk.*” P. Pesti J.: Mit akartok i. m. 45–46.

⁵⁹ Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, személyi hagyatékok, Pesti József 1919-1997. (A továbbiakban JTMRL IV. 208) Csontos Péter üzenete Pestinek levelezőlapon, Budapest, 1988. december 8.: „*Mélyen Tisztelt Pesti atya! Köszönettel értesíthetem, hogy dec. 1-én kelt levelét most dec. 20-án megkaptam. Különösen megörültem, mert az egyetlen visszajelzésem Argentínából, – nem kaptam eddig választ B.J. Feri bácsiéktól és Toronyi Etelkától sem! Egyidejűleg most írok mindhármójuknak és egyuttal jelzem Önnek, hogy a feladott »Tört.Füzetek 4-5« címmel jelzett kiadvány nem érkezett meg eddig... Gondolom ez a KIS LAPOK 5. sz. füzete lesz, mert azt kértem. [...] Jahn B.urnak átadtam a megküldött Tarih-i Üngürüst... Ez is jó lenne nekem is, ha Önnek nem lenne nagy teher... Ezen kívül kérném szépen /mivel argentinai/ Dr. Pósfay Pongrácz: Adalékok a Szent Korona történetéhez c. könyvét ha Pesti atyának módjában áll beszerezni.*”

⁶⁰ JTMRL IV.208.

⁶¹ Ősi Gyökér 10. (1982) 6. sz. 2.

⁶² Ősi Gyökér 14. (1986) 3. sz. 76.

portjának hesseni kitelepülésében, hogy ott helyszíni tanulmányt és szimpóziumot rendezzenek a kastély Árpád-kori gobelinjén látható oroszlánok kapcsán. Légipostán egy ezzel kapcsolatos tanulmányt is eljuttatott Hegyi Jánosnak a helyzet könnyebb megértése végett, ami minden bizonnyal Badiny 1979-es Az Ister-Gami oroszlánok titka c. könyve lehetett.⁶³ Közös munkájuk közt érdemes megemlíteni még az 1985-ben kiadott Magyar Bibliát, amelyet szintén együtt szerkesztettek,⁶⁴ és amely kapcsán Pestinek ismét sikerült kivívnia előjáróinak nemtetszését.

Már az Ősi Gyökér 1975-ben megjelent 3-4. számainak borítóján a „Magyar Vallás” szimbolikáját alapul vevő, Mór József festőművész által készített képet pillanthatunk meg.⁶⁵ A borító belsején megkapjuk a pontos képleírást is, amely segítségével könnyebben értelmezhetővé válnak annak részletei, és némileg a „Magyar Vallás” alapjaira is utalást találunk:

„Ősi Mah-Gar nép temploma, amit a Biblia a »magaslatok templomának« mond, ahol azok imádkoznak, akik »szekérről harcolnak... kiknek szülőföldje Káldea.« (Ezékiel 23, 15.) Az ősi nyelvet, az ősi szokásokat a Bau-Dug-Asan (Boldog Asszony)⁶⁶ hét ünnepét⁶⁷ is a Magyar Föld Népe (Para-Su-Tu) őrizte meg, aki JÓ PÁSZTORKÉNT »SZÚRT« visel, ami

⁶³ Badiny már 1967-ben a 27th International Congress of Orientalists konferencián tartott Altaic Peoples’ Theocracy című előadásában beszélt az esztergomi királyi kápolnát díszítő oroszlánmotívum sumer eredetéről, és ugyanerre az évre datálható A megtalált magyar őstörténelem című jegyzete is, amelyben szintén a romkapolna oroszlános képét magyarázza a sumer forrásokon keresztül. Badiny szerint, a magyarok sumér ősei a Boldogasszonyhoz imádkoztak, amelynek bizonyítékát nemcsak Esztergomban fedezhetjük fel, hanem a tatárlakai leleten is. Demokrata, 2004. április 1.

⁶⁴ Magyar Biblia Badiny Jós Ferenc és Pesti Páter kutatásai szerint, 1985. A borítón olvasható pontos címe: Káldeusok szerinti Magyar Biblia, mely a Magyaroknak a Könyvek Könyve és az Énekek Éneke.

⁶⁵ Az Ősi Gyökér 1985-ös 1-2. számának és az 1988-as 1. számnak szintén ez a borítója, de ott már nincs képmagyarázat a belíveken.

⁶⁶ Bobula Ida megállapította, hogy három szógyököt találhatunk a sumer nyelvben, amelyből a boldogasszony szavunk kialakulhatott, ezek pedig a következők: BAŰ=élelemadó, DUG=jóságos, ASAN=istennő, uralkodónő. Gosztanyi Kálmán etimológiai szótárában a bau-dug szóösszetételt a magyar bódog/boldog szavakkal azonosította.

⁶⁷ A Magyarok Országos Gyűlése Kunszentmiklós-Böszörmény pusztán állította fel meg a Hétboldogasszony Hajléka névre keresztelt, nomád jurtára emlékeztető építményt, amely szakrális térként hét darab ágasfán jelenítette meg a Földtöltő-, Gyertyaszentelő-, Gyümölcscsoltó-, Sarlós-, Nagy-, Kis-, és Olvasós Boldogasszonyt, amelyek egy kettős keresztet tartó ágasfát vettek körül. Az építményben egyszerre szerepeltek természeti jelenségek (Nap, Hold), a magyar népi vallásosság (Boldogasszony/Szűz Mária), a magyarok ősi hitvilága (életfa), valamint a történelmi keresztény egyházak szimbólumai (kettős kereszt), majd az itt lebonyolított

ősi nyelvünkön is „szűr” (DSL. 536/321.) és „ünneplő-ruhát” jelent. Vegyének hát magatokra „JÓ PÁSZTOROK” ősi hagyományaink díszét, a „cifra-szűrt” s álljatok - az Úr Igéjét hirdetve - a Magyar Lelki Feltámadás Magaslatának Templomkapujába. Győz a Magyar Hit!”⁶⁸

A Badiny-féle „Magyar Vallás” alapvetően azt az egyházat utasította el, amely szerinte Szent István idejétől fogva egészen Trianonig német-római egyházi és világi szövetségként a magyarokat akarta elpusztítani. A történelmi keresztény egyházak judeokeresztényként való aposztrofálása meghatározó gondolat ezen szubkultúra számára, hiszen az izraelitákkal való ellentétet minden alkalommal hangsúlyozzák, amikor nézeteik bírálataira kerül sor. Ez a fajta elutasítás magában hordozza a sumerok sémiták által történő meghódítását, ahogy azt a 19–20. századi nyelvészeti vitákba kevert antiszemita hangvételt is, amely a kommunista hatalomátvételt követően csúcsosodott ki igazán a tengeren túl. Ennek a vallásnak számos eleme van, kezdve a sumer rokonságtól, Jézus pártus – vagyis magyar – származásán át, egészen az esztergomi kápolna oroszánján látható ékírással jelekig. Meghatározó része még – amelyre utalást az Ősi Gyökér borítókép magyarázatában is találhatunk – a Boldogasszony kultusz. Ennek elterjedése feltehetően Szűz Mária Patrona Hungariae-ként való megjelenéséhez köthető, azonban a „Magyar Vallás” képviselői csupán a Boldogasszony, illetve a Babba Mária elnevezéseket alkalmazzák rá, amely szavak mögött ugyancsak sumer eredetet véltek felfedezni.⁶⁹ Mivel véleményük szerint a magyar kereszténység fordulópontjának a kereszténység Szent István általi felvétele tekinthető, ezért mozgalmukkal az ezt megelőző idők hitvilágát akarják visszahozni. A „Magyar Vallás” nem csak ellenállási szimbólumként, de egyfajta ellenkultúráként is értelmezhető, amely akár kitalált hagyományok révén is, de újraértelmezi a nemzeti identitást, és a magyar nemzet összefogását, illetve annak felemelkedését vizionálja. A jelenséget keresztény-újpogány szinkretizmusként definiálhatjuk, amely ugyan a keresztény tanításokat elfogadja, de azokat idegen kultúrákból vett gyakorlatokkal egészíti ki.⁷⁰

Pesti hagyatékában megtaláljuk a Magyar Vallás című kéziratát, amelyben magyarázattal igyekszik szolgálni az „Ősi Gyökérben” leírtakra.⁷¹ A cikk megjelenését azzal egészítette ki, hogy az valójában egy konferencia

szertartások során további, más kultúrákból átemelt hagyományokat és szokásokat alkalmaztak.

⁶⁸ Ősi Gyökér 3. (1975) 1-6. sz. belső borító

⁶⁹ *Povedák István: Láthatatlan határok: A keresztény – újpogány szinkretizmus* In: Povedák, István; Szilárdi, Réka (szerk.) *Sámán sámán hátán: A kortárs pogányság multidiszciplináris vizsgálata*. Szeged, 2014. 55–77. 62.

⁷⁰ *Povedák I.: Láthatatlan határok* i. m. 56.

⁷¹ Ősi Gyökér 2. (1974) 2. sz. 46-54. A Magyar Vallás. Rev. Padre Pesti József S.J. előadásának hangszálagfelvétele. Az előadás elhangzott Buenos Airesben, 1974. március 20-án a Turáni Népek Érdekközössége Magyar Tagozatának rendezésében.

előadás szövegének szó szerint legépelt változata, amelyből például lemaradt a „*Magyar Vallás*” előtt és után álló idézőjel. Ez okozhatta a félreértését és a nemtetszését főként azoknak a személyeknek, akik a „*Magyar Vallás*” kérdéséhez amúgy is szkeptikusan álltak.⁷² A havilapban megjelent írás elején valóban leszögezte, hogy az előadásban a turáni népek és a kereszténység viszonyát, illetve kapcsolatait vizsgálja és nem pedig az ősmagyar vallásról beszél. Azt is kiemelte, hogy ez a vizsgálat a magyarok szempontjából történt, ami sokkal inkább egy történelmi szintézisnek, mintsem egy bibliamagyarázatnak tekinthető.⁷³

Még 1981 nyarán, Pesti európai körúton járt, amely során híveinek többek között a magyar őstörténetről is előadásokat tartott. Elöljárói ezt nem tartották szerencsésnek, mert úgy vélték, hogy a Pesti által hirdetett elgondolásokat a közönség könnyen a jezsuitákra is vonatkoztathatja. Hogy ezt megakadályozzák, belátták, hogy egyszerűbb engedélyt adni a sumerológiai továbbképzésre, amely nem csak Pesti időszakos eltávolítását jelentette volna, de azt is remélhették tőle, hogy a tudományos munka nála is egyfajta paradigmaváltást eredményezhet.⁷⁴ Ebben az időben Pesti már maga is tanított az Universidad del Salvadorban, ahol 1980-tól az egyetem Keleti Iskolájának tanszékén az Közel-Kelet átfogó történelme című tárgyat oktatta.⁷⁵

A „Magyar Vallással” kapcsolatos aggodalmak nem ültek el a renden belül. 1983-ban a Katholikus Magyarok Vasárnapja című ferences lapban Nemzetiszinű pogányság címmel egy olyan cikket közöltek, amelyben Pestit a „Magyar Vallás” főpapjaként írták le. A cikk idézését az adta, hogy

⁷² JTMRL I.5.b Pesti József, Magyar Vallás, dátum nélkül: „*Én itt kizárólag a kereszténységről fogok és akarok beszélni – és arról hogy őseinknek milyen különböző viszonya lehetett a kereszténység összetevőibe annak létrejötte előtt és után... Semmi más engem nem érdekel. [...] Én tehát csak kereszténységről akarok tudni – és semmiféle vallásalapítás kérdéssel nem foglalkozom és nem vagyok kapcsolatban. A kereszténység és a magyarság őseinek a kapcsolatával tudományosan foglalkozom – ami viszont rendkívüli módon érdekel engem, mert a kérdés hihetetlenül érdekes és sok tény van ott a por alatt elrejtve és elfeledve. S az is kereszténységünk és magyarságunk javára. Éppúgy mint a szumerológia terén.*”

⁷³ Ősi Gyökér 2. (1974) 2. sz. 46–54.

⁷⁴ JTMRL I.5.b Pesti József, az 1981. július 8-án Torontóban tartott konzultus jegyzőkönyvéből, 5. o.: „*Mindenképpen lovat ad a »Magyar Vallás« művelői alá és ezzel sokat árt a mieink munkájának. Két dolgot ajánlanék: Menjen el Rómába tanulni egy évre, hogy képzett emberek között megalapozottabbá tegye elméleteit (Könnyű a félművelt embereket lehangolni Főpapi stílusban). – Gondolja meg hogy elméletei túl közel vannak a »Magyar Valláshoz« ezért kérdéses, hogy azokat mint jezsuita hirdeti.*” Az egyetemi tanulmányairól nem találtam további adatot hagyatékában, mindössze a Pontificum Institutum Biblicumtól érkezett levél olvasható 1981-ből, amelyben további információt kérnek tanulási céljairól.

⁷⁵ P. Pesti J.: Önéletrajz i. m. 325.

szerzője nem csak részt vett 1982-ben a Torontóban megtartott Magyar Világkongresszuson, ahol Pesti előadását meghallgathatta, de a páter e cikk megjelenése után nem sokkal épp Clevelandbe látogatott az Árpád-nap és a honfoglalási emlékünnepegy alkalmából. A jezsuita előjárókat nemcsak az zavarta, hogy továbbra is egy lapon említették rendjüket a „*Magyar Vallással*”, hanem az is, hogy nem tudták, hogy Pesti nézeteit milyen fórumon és formában fogja érkezése után előadni.⁷⁶ A Dunai Ákos tollából származó cikkekre nemcsak a jezsuiták figyeltek fel, hanem az Ősi Gyökérben publikáló írók is. Az egyik ilyen írás névtelen szerzője felháborítónak találta, hogy míg a tapsok között színpadra lépő Pesti szereplését botrányosnak nevezte Dunai, addig a torontói magyar tanszék vezetőjének, Bisztray Györgynek revíziót elutasító állásfoglalását már nem. Megerősítette Pestinek azon korábbi állásfoglalását is, miszerint ő nem az ősmagyar hitről beszélt, hanem sokkal inkább a magyar nemzeti öntudat feltámadásának szükségességéről. A szerző ráadásul még párhuzamot is vont Pesti és II. János Pál gondolatai között, aki szintén a nemzeti összefogásban és egymás szeretetében látta a kereszténység fennmaradását.⁷⁷ Szintén e cikke reagálva tették közzé Badiny felhívását, amelyben ismertette a „*Magyar Nemzeti Vallásmozgalom*” tartalmát és célkitűzéseit,⁷⁸ kiegészítve egy Pes-

⁷⁶ JTMRL I.5.b Pesti József, F.R. Stephen Babos S.J. (az észak-amerikai magyar jezsuiták előjárója) levele Hegyi Jánosnak, New York, 1983. április 8.: *„Felmerült hogy esetleg én hívjam föl Pestit és értesítsem a cikkről – nem tettem, mert Ő nem jelentkezett nálam, és úgyis odaadják neki a cikket a magyarok. Esetleg állítsuk le? Ezt se tehetem, mert esetleg tőled kért engedélyt, meg az ilyen leállítás semmit se érne egy olyan makacs embernél mint Pesti. Nagy Feri nyílt levelet ajánlott amiben kérjük, hogy vonják vissza a rágalmakat. Erre is nemmel válaszoltam, mert nem akarom azt a benyomást kelteni, hogy Pesti nézeteivel megegyezünk.”*

⁷⁷ Ősi Gyökér 11. (1983) 3. sz. 92–94.

⁷⁸ MNV tartalma és célkitűzései: 1. A MNV. tiszteletben tartja mindenki vallási felfogását és csakis azokra a felvilágosodott és magasabb szintre fejlődött Magyar Testvérekre és az ő közösségükre számít, akik önmagukban már felismerték magyar hivatásukat. Kizárólag azokra, akik a Teremtő azon rendelkezéseit, hogy MAGYAR TESTBEN láttak napvilágot – Istenünk nagy akaratának minősítik és ebben az akaratban megnyugodva – Istennel élve – hivatásnak érzik és tudják a magyar család és a Magyar Nemzet szolgálatát. 3. Ne nevezzenek „pogánynak” minket, mert mi a názáreti Jézus tanításait követjük. E tanításokból nagyon sok nincs benne az Új Szövetségnek nevezett evangéliumi írásokban, hanem azok a kéziratok tartalmazzák, amelyeket a régészet talált meg és a történelemszemlélet emelt ki. 4. Hirdetjük és bizonyítjuk, hogy a názáreti Jézus Urunk emberi teste nem származott a zsidóságból. Dávid fia sem volt, hanem Gallileai. 5. A názáreti Jézus Urunk Édesanyját – a TEREMTŐ fogalmába foglalt ősi szűzanyának – a Magyarok BOLDOGASSZONYÁNAK – megtestesülését tiszteljük. Ez a BOLDOGASSZONY-HIT és JÉZUS-HIT kísérte Árpádi és Attila-i őseinket és

tit védő cikkellyel.⁷⁹ Ebben kijelentette, hogy Pesti nem tagja a vallási mozgalomnak, valamint, hogy jezsuitaként csupán tudományos szempontból kapcsolódik mozgalmához. Pesti a 80-as években sokat utazott külföldre őstörténeti előadásai miatt, így 1988-ban Clevelandben a II. Nagy Szittyai Történelmi Világkongresszuson is fellépett Előterjesztés a Magyar őstörténet tárgyalását illetően az írók és a történészek részéről címmel, amelyről az Ősi Gyökér ismét részletesen beszámolt. Előadásában felhívta a hallgatóság figyelmét annak fontosságára, hogy a finnugor elmélet elvetése miatti őstörténetben keletkezett űrt azonnal be kell tölteni, hiszen gyökér nélkül elveszik a nemzet.⁸⁰ Pesti a 90-es években láthatóan már kevésbé volt aktív, bár önéletrajzából kiderül, hogy hazatérése után is a magyarság eredetének kutatásával foglalkozott.⁸¹ Ebben az időben az Ősi Gyökér csupán születés- és névnapja alkalmából említette a nevét.

Összegzés

Badiny Jós és Pesti az emigrációba szakadt Buenos Aires-i magyarság nemzeti lelkületben igen szélsőséges nézeteket valló csoportjának szellemi vezetőiként tevékenykedtek a 60-as évektől fogva. Bár a központ az argentin főváros volt, Badiny mégis egy olyan hálózatot épített ki, amely az egész világon képes volt összekötni az alternatív⁸² magyar őstörténelmi elméletekre nyitott személyeket. A kommunista rendszer elől menekülve, és az otthon maradtak sorsát látva akár a túlélők büntudata is gyengíthette tisztánlátásukat. Ez számíthatott saját „felfedezéseik” fontosságának túlhangsúlyozásában, amely könnyen a kognitív disszonancia spiráljába taszíthatott bárkit, aki egyéni elképzeléseit egy ideológiai-politikai harc-tér szellemi csatarendében kívánta bevetni. Az emigráns magyar értelmi-

ezért mondják a régi nyugati írások azt, hogy már a „*hunok is keresztények voltak*”. Ősi Gyökér 11. (1983) 3. sz. 94–95.

⁷⁹ „9. Pesti József jezsuita atyának a MNV.-hoz semmi köze nincs. Ő fogadalmas jezsuita és rendjének egyik legjobban minősített tagja. A Vele való együttműködés nem vallási, hanem történelemtudományi síkon lehetséges csak, mert ő katolikus hitének rendelkezéseit pontosan betartja. Papi hivatásának példás teljesítése mellett azonban nem feledkezik meg arról, hogy Magyar földön született, Magyar édesanya szülte, anyanyelve magyar és magyar származását épp olyan hittel és szeretettel vallja, mint az ő egyházfője – Szentatyája – II. János Pál pápa is a saját – lengyel – népének és nemzetének hírséges fia – még a pápai trónon is.” Ősi Gyökér 11. (1983) 3. sz. 95.

⁸⁰ Ősi Gyökér 16. (1988) 5. sz. 116.

⁸¹ P. Pesti J.: Önéletrajz i. m. 326.

⁸² Az alternatív jelző a magyar nyelvtudományban a dilettáns szó tartalmával vetethető egybe, ugyanis az alternatív nyelv kutatók nem ismerik a történeti-összehasonlító nyelvtudomány módszertanát, valamint az általános nyelvészet alapszabályait sem. Brogyanyi Béla: A magyar alternatív nyelv kutatás és ideológiai háttere. In: A nyelvrokonságról. A török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság. Szerk. Honti László. Budapest. 2010. 49.

ségnek különösen nagy szüksége volt az identitás megőrzésére, amely az anyaországgal való szerves kapcsolat híján jórészt emlékekből és idealizált elképzelésekből táplálkozott.

A különböző társadalmi rétegek önmeghatározásául a kollektív identitás szolgált, amely mindig egy konstrukciónak az eredménye. Ez a bizonyos konstrukció, vagy sokszor reprodukció hozza létre a múltat és dönt arról, hogy a közös emlékezetbe mely elemek és mely értelmezések nyerne felvételt a csoport igényei, céljai vagy akár reményei szerint.⁸³ Ezt a konstruálást figyelhetjük meg Badiny életútjában, amelyhez idővel Pesti páter is csatlakozott, aki pozíciója, valamint teológiai és filozófiai képzettsége révén az elméletek kidolgozásában, valamint azok népszerűsítésében is igen hasznos társául szolgálhatott. Az alternatív őstörténeti elméletek külföldön történő szárba szökkenése sem véletlen. A gyökereiket kereső és azt minden áron megőrizni akaró magyarok sorsközössége szimbolikus köteléket teremtett nem csak egymás között, de szülőföldjükkel is. Ez a távoli lokalitás formálta történelmüket, amelyben a múlt elbeszélése során a mítosz és a realitás erősen keveredett.⁸⁴

Az alternatív őstörténetekkel kapcsolatos elméleteket elképzelt múltként, illetve kitalált hagyományként értelmezhetjük, amelyek folyamatos felidézése a múlttal való kontinuitást biztosítja. A felidézéshez pedig Badinyék megteremtették azokat a felületeket, amelyeken keresztül újra és újra meg tudták szólítani közönségüket, legyen szó az Ősi Gyökerről, vagy annak a különböző mellékleteiről, az előadásaikról, vagy akár arról a szellemi gondviselésről, amelyet a magukat a világban egyedül érző magyaroknak kínáltak. Mozgalmuk produktumai kitalált hagyománynak számítnak, hiszen nem az igazolhatóan megtörtént múltra építették elméletüket, hanem a múltat mitizálta értelmezve a közösség önértékelésére igyekeztek pozitív befolyást gyakorolni. Az elméleteken osztozók lelki igényük miatt a múltból csak azt fogadják el, amelyben valamilyen pszichikai okból hinni akarnak, így emlékezetüket a képzelettel vagy épp torzított tényekkel mossák össze és alakítják ki az őstörténet általuk kívánt verzióját.

Badiny és Pesti írásaiban visszatérő motívum a magyar öntudatra és a nemzetünkkel szemben érzett büszkeségre való buzdítás. Elvetették a finnugor elméletet, azt Habsburg kreálmánynak tartották, és a 19. században népszerű halszagú atyafiság gondolatát is megtaláljuk Pesti írásaiban.⁸⁵

⁸³ Assmann, Jan: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Budapest. 1999. 88.

⁸⁴ Gyáni Gábor: Identitás, emlékezés, lokalitás. 2000 Irodalmi és Társadalmi havi lap (2008) 6. sz.

⁸⁵ „Mi magyarok sem turániak, sem szumirok nem vagyunk, hanem a kulturálatlan ugorok a mi őseink. A marxista magyar kormányzat létezése előtt, a magyarság közismerten turáninak is és szkittának is volt elismerve.” Badiny J. F.: Mah-Gar a magyar i. m. 88.; JTMRL I.5.b Pesti József, Pesti levele Hegyi Jánosnak, Buenos Aires, 1977. augusztus 7–8.: „Nekünk magyaroknak csak egyet szabad: tovább hangoztatni, hogy

Ezzel szembeállították és hangsúlyozták a magyar történelmi hagyományok különlegességét, gazdagságát, amely egyedivé teszi a magyarságot és amelyet nem elhallgatni, hanem mind szélesebb körben megismertetni akartak. Láthatjuk, hogy az egyediség, a küldetéstudat, a történelem rekonstrukcióján keresztül alkotott közös eredet és aranykor képe akár generációkon átívelve is képes összekötni egy ilyen közösség tagjait. Az egyediségre való törekvés a nemzeti és nyelvi mítoszok megalkotása során gyakori jelenség, hiszen ezek hivatottak a környező népekkel szembeni fölényt bizonyítani azzal, hogy történeti küldetést társítanak a nemzethez.⁸⁶ A kiválasztottság érzésének szinte minden publikációjukban hangot adtak, gondoljunk csak az alapgondolatra, vagyis a magyarok sumer rokonságára, akik a Kárpát-medencéből indultak el Mezopotámia felé, hogy onnan eljőve megalapítsák a Pártus Birodalmat, majd a hunokkal együtt ismét visszatérjenek a Kárpát-medencébe. A kiválasztottság mítosza hidat képez a közös múlt és jelen között. Egy ilyen közös örökség nem csak megerősíti az összetartozás tudatát, de állandó identitásforrást is biztosít tagjai számára.⁸⁷

Szintén visszatérő és közös elem az idegen hatalmaknak való ellenállás, amelyet általában akkor említettek, amikor magyarázatot valaki megkérőjelezte.⁸⁸ A kettejük közti legnagyobb különbséget a megfogalmazások stílusában és formájában találjuk. Badiny radikálisan vagdalkozó hangvételéhez képest Pesti sokkal kifinomultabb, választékosabb eszközöket használt gondolatainak kinyilvánítására, még akkor is, ha az idő előrehaladtával ő maga is egyre erőteljesebben fogalmazott, és egyre távolabb rugaszkodott a realitás talajától. Pesti többször leírta, hogy ő valóban azt gondolta, hogy történelmi szempontból közelítette meg a rokonsági kérdéseket, és a

őseink otromba nomádok, vad török rablólovagok és holmi ázsiai hordák voltak örök életükben – és csak az európaiak faragtak beőlük nyugodtabb és elfogadhatóbb cigány-népet... Vagy nem ez a magyar őstörténelem veleje – és a világ-véleménye rólunk?"

⁸⁶ Brogyanyi B.: A magyar alternatív i. m. 58–59.

⁸⁷ Keszei András: Az emlékezet rétegei. Korall (2010) 41. sz. 13–14.

⁸⁸ „Azonban közöttünk mindig akadtak bőven idegen származású - és idegen szellemű és lelkiületű egyének – akiknek működése miatt »mint oldott kéve széthull nemzetünk« ... Ezek miatt – és nem holmi »turáni átok« miatt pusztult és veszett a magyar a történelem folyamán... Mert a magyar és turáni szellem és fajta jó és összetartó – de az idegen szellemű és idegen érdeket szolgáló befurakodók voltak azok, akik bomlasztottak szét bennünket... És mindig bőven volt belőlük.” P. Pesti J.: Pesti páter működése i. m. 3.; „És csak azért, mert e sorok írója semmiképpen sem tudja megérteni a mai magyarországi tudományos helyzetet és benne azt, hogy egy haladó szellemű népi-szocialista rendszer lendületében miképpen tud fenntartani és folytatni – a saját népére és társadalmára vonatkozóan – olyan történelemszemléletet és nyelvszármaztatási teóriát, ami a Magyar Népet kizsákmányoló idegen királyságok világi és egyházi feudálkapitalizmusának a terméke és – közismerten – a Magyar Nép ellenségei által, a Magyar Népre erőszakolt kultur-terror szüleménye.” Badiny 1981-es Káldeától Ister-Gamig című könyv fülszövege.

nemzeti történelemszemlélete jól megfér a kereszténység mellett. Továbbtanulási szándékából is azt láthatjuk, hogy meg volt benne az indíttatás, hogy elsajátítsa azt a tudományos módszertant, amely az ilyen jellegű nyelvészeti vizsgálathoz szükséges. A probléma csak az volt, hogy mire minden jóváhagyást megkapott, és valóban reálissá vált a továbbtanulása, addigra már egyes gondolatok annyira mély gyökeret eresztettek benne, hogy azok felülbírálatával addigi teljes munkásságát és személyes kapcsolatait kellett volna megkérdőjeleznie.

Badiny Jós sumer nyelvrokonítása tudományos szempontból nem kérdés, hogy helytelen volt, azonban tevékenysége eszmetörténeti szempontból mindenképp izgalmas fejezete a magyar őstörténeti kísérletezéseknek. Nem tudni, hogy pontosan mi adta a sumer érdeklődésének hátterét, ahogy azt sem, hogy hogyan került annyira közel az egyetemi berkekhez, hogy aztán ott oktatóként is dolgozhasson, de elszántsága – vagy épp gátlástalansága – mindenképp eredményes volt, hisz a bírálatok ellenére különféle fórumokon hirdette elképzeléseit, amely során nem csak ellenzői, de támogatói tábora is folyamatosan növekedett. Nyilvánosan mindig pozitívan értékelte saját eredményeit és azok fogadtatását, amellyel hiteles képet alakíthatott ki magáról a témában bizonytalanok számára. Ahogy a múlt kontinuitásának bizonyításának céljából kitalált hagyományok keletkeznek, úgy jön létre a hatalom elképzelt politikai világa is. A 2000-es évektől fogva pedig az emlékezetpolitikának is kapóra jött Badiny személye, aki a magyarságot nemcsak a legősibb kulúrnéptől származtatta, de a nemzeti büszkeség átélésére buzdította követőit. Hiába csak egy szűk csoport támogatta mind itthon, mind külföldön Badiny nézeteit, a politikai cél a múlt emlékezetének a formálása volt, ami csak közvetve kapcsolódott a történelmi tényekhez. Nem véletlen ezért, hogy a Magyar Demokrata folyamatosan cikkeket közölt Badinnal és Badinyról, ahogy megemlékezett haláláról is, folyamatosan szerepeltek könyvei a magazin ajánlóiban, de még 2021-ben is hivatkoztak rá.⁸⁹ Öröksége nem múlt el nyomtalanul, nem csak azért mert emléktábla és mellszobor állít neki emléket, amelyekről a laikusok azt tudhatják meg, hogy professzor, tudós és kutató volt, hanem azért is, mert tevékenységével valóban egy olyan nemzetközi hálózatot hozott létre, amely azóta is életben tartja munkásságát. A magyarság őstörténetével foglalkozó könyvek, online elérhető előadásai, a Miskolci Bölcsész Egyesület képzései, az Ősmagyar Egyház, vagy a Magyarok Országos Gyűlésének Boldogasszony szertartása csak néhány tétel abból a listából,

⁸⁹ A Demokrata 1996 szeptemberi számában négy oldalas cikk jelent meg Jézus a miénk címmel, amelyben Badinyt mint a jezsuita egyetem professzorát mutatták be. Az 1997-es januári számban Ádám János tartományfőnök nyilatkozatát kellett közzé tennie a lapnak, ugyanis a jezsuiták nehezményezték, hogy a cikk alapján bárki azt feltételezhette, hogy a jezsuita rend Badiny sumerológiai vagy teológiai nézeteit jóváhagyta vagy azokkal egyetért. Demokrata, 1997. január 9.

amelyek egyértelműen hozzájárultak ahhoz, hogy Badiny munkássága a maga szubkultúrájában kánonná váljon.

„IGAZ, TISZTA ÉS DICSÉRETES HITÜNKBEN
ÉS VALLÁSUNKBAN MEGMARADJATOK”

I. Ferdinánd intelmei fiai számára 1547 telén

“REMAIN IN OUR TRUE, PURE, AND PRAISEWORTHY FAITH AND
RELIGION”

Ferdinand I's Admonitions to His Sons in the Winter of 1547

Guitman Barnabás – Ujj Zoltán
PPKE BTK – ELTE BTK TDI

ÖSSZEFOGLALÁS

Jelen írásban I. Ferdinánd 1547-ben fiaihoz írt instrukcióinak keletkezési körülményeit, valamint a szöveg jelentőségét vizsgáljuk, továbbá magyar nyelven először publikáljuk magát a forrást. Ferdinánd hétköznapi latin nyelven fogalmazott bizalmas levelének címzettje nem a korabeli vagy kései nyilvánosság, az uralkodó fiai számára szánta sorait egyfajta erkölcsi vezérfonalként. Intelmeiben Ferdinánd figyelmeztette az ifjú főhercegeket, hogy tartsák be végrendeletének vallási utasításait, mindenekelőtt maradjanak hűek a katolikus hithez. A szövegben konkrét történések felidézésével ostorozza Miksa főherceg gyarlóságait. A király felelősségteljes uralkodói tudatosságára például a szegényekkel való bánásmód kapcsán megfogalmazott utasítások utalnak. Az itt közölt intelmek személyes hangvételükkel egyedülálló bepillantást engednek Ferdinánd uralkodói normáiba és elvárásaiba, valamint tájékoztatnak arról, hogy miképpen ítéli meg legidősebb fiát, a későbbi Miksa császárt.

ABSTRACT

This article examines the circumstances surrounding the composition of King Ferdinand I's 1547 letter to his sons, analyzes its significance, and presents the source text in Hungarian for the first time. Written in plain Latin, Ferdinand's confidential letter was not intended for contemporary or future public audiences but served as a moral guide for his sons. In his admonitions, Ferdinand urged the young archdukes to adhere to the religious directives outlined in his will, emphasizing, above all, steadfastness in the Catholic faith. He reproached Archduke Maximilian for his shortcomings by referencing specific incidents. Ferdinand's sense of responsible kingship is exemplified by his instructions concerning the treatment of the poor. The personal tone of these admonitions offers a unique insight into Ferdinand's standards and expectations as a ruler and sheds light on his assessment of his eldest son, the future Emperor Maximilian.

Kulcsszavak: I. Ferdinánd, II. Miksa, uralkodóneveltetés, erasmisták, schmalkaldeni háború

DOI: 10.54231/ETSZEMLE.2025.1.6

Copyright © 2025 Guitman Barnabás (author) & Ujj Zoltán (author)

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License

Keywords: Ferdinand I, Maximilian II, princely education, Erasmianism, Schmalkaldic War

Bevezetés

A polgári nemzetállamok kialakulásáig az egyház és az állam, illetve az egyház és a politikai tényezők különböző mértékben ugyan, de mégiscsak szimbiózisban, egymással összekapcsolódva léteztek. Így lehetséges, hogy az egyháztörténet a 19. század előtt sokkal szorosabban érintkezik a történelem egyéb dimenzióival. Jelen írásban nem egy alapvetően egyháztörténeti forrást, viszont egyháztörténeti szempontból mégiscsak lényeges dokumentumot, I. Ferdinánd magyar és cseh király, osztrák főherceg, fiainak szóló intelmeit mutatjuk be, valamint közöljük annak magyar fordítását. A király saját kezű írását már Franz Bernhard von Bucholtz kiadta 1838-ban Ferdinánd életrajzának forrásközlő kötetében, viszont úgy tűnik ez a lényeges uralkodói ego-dokumentum csak szórványosan érte el akár a hazai, akár a nemzetközi kutatás ingerküszöbét. Néhol Miksa fiával való kapcsolatáról szólva egyes részeire utalnak, de tudomásunk szerint a teljes levélről mind ez idáig egyetlen részletesebb elemzés készült, Paula Suttner tollából, az is mindössze hét oldalas.¹

Habsburg I. Ferdinánd személyisége

I. Ferdinánd a magyar uralkodók között kiemelkedő helyet foglal el, ugyanis a ránk maradt sokrétű forrásanyag alapján minden korábbi királynál hitelesebben és részletesebben megismerhető élete, politikai gyakorlata és személyisége. Abból a szempontból is különleges, hogy korabeli képi ábrázolások sokasága révén a magyar királyok közül elsőként követhető nyomon küllemének alakulása gyermekkorától haláláig.² Külső és belső tulajdonságairól, döntéseinek hátteréről, gondolkodásáról, érzelmeiről kora

¹ *Paula Sutter Fichtner*: Of Christian Virtue and a Practicing Prince. Emperor Ferdinand I and His Son Maximilian. *The Catholic Historical Review* 61. (1975) 409–416. A levél egyes részleteit korábban ismertette: *Robert Holtzmann*: Kaiser Maximilian II. bis zu seiner Thronbesteigung (1527–1564). Berlin 1903. 54–59.; *Viktor Bibl*: Maximilian II. Der rätselhafte Kaiser. Hellerau in Dresden 1929. 36.

² Az összefoglaló áttekintések közül Szekfű Gyula és Pálffy Géza egyaránt pozitív mérleget vont I. Ferdinánd uralkodását értékelve. *Hóman Bálint – Szekfű Gyula*: Magyar történet I–V. Budapest 1928. IV.; *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp. 2016. Míg az idealizált ábrázolás bátyja, Károly számára volt fenntartva, addig Ferdinánd portréit gyermekkorától haláláig valósághibbnek tekinti a kutatás. Vö. *Wolfgang Hilger*: Die Bildnisse Ferdinands I. In: Kaiser Ferdinand I. Aspekte eines Herrscherlebens. Szerk. Martina Fuchs – Alfred Kohler. Münster 2003. 7–33, itt: 22.

ifjúságától kezdve kiterjedt levelezése, valamint a környezetében lévő és őt jól ismerő kortársainak leírásai, beszámolóí árulkodnak. E források koherens képet alkotnak az uralkodóról, a róla szóló egykorú írások szerzői egyhangúlag kiemelték őszinteségét, megbízhatóságát és békés természetét, olyan embernek írták le, akitől távol állt a ravaszkodás, amit megígért, azt igyekezett megtartani. A velencei követ Lorenzo Contarini (1515–1552), a császári diplomata Ogier Ghislain de Busbecq (1522–1592), de a magyar Berzeviczy Márton (1538–1598) is egyaránt nagyon szelíd és megbocsátó embernek mutatja be, akire nem jellemző a haragtartás, ezért kifejezetten kevés azoknak a száma, akikkel rossz viszonyban állt.³

Békeszeretete az államügyek területén és a protestáns reformáció okozta hitszakadás kezelésében is megnyilvánult. A korszellem őt is megérintette, az egyházpolitika nem pusztán hatalmi probléma volt számára, hanem komolyan foglalkoztatták a teológiai kérdések, szívesen beszélgetett tanult emberekkel hittani témákról. Ahogy bátyja, V. Károly, úgy az ifjú Ferdinánd főherceg is, aki a humanista tudóst személyesen is megismerte németalföldi tartózkodása idején, Rotterdami Erasmus munkásságának értő, figyelmes követője volt. Bár Erasmus 1519-ben és 1528-ban is visszautasította Ferdinánd invitálását, hogy udvarához csatlakozzon, több munkáját is neki ajánlotta s mindvégig levelezőtársak maradtak.⁴

Ferdinánd úgy gondolkodott a protestáns reformációról, mint az egyház betegségének tünetéről, ő pedig e betegség orvoslását kívánta elérni uralkodói hatalmával.⁵ Erazmistaként a pápaság és az egyház morális megújulását próbálta előmozdítani.⁶ Buzgó vallásossága ellenére a protestáns reformáció korát beárnyékoló erőszakos felekezeti türelmetlenség nem volt

³ Relazione di Lorenzo Contarini ritornato ambasciatore da Ferdinando Re de' Romani l'anno 1548. In: Relazioni degli ambasciatori Veneti al senato. I/I. Szerk. Eugenio Albèri, Firenze 1859. 369–469. Contarini követi szolgálatának összefoglaló jelentését németül kivonatosan közölte Franz Bernhard von Bucholtz Ferdinándról szóló történeti munkájában, de a *Relazionét* tévesen a császári udvarban szolgálatot teljesítő velencei követnek, a későbbi bíborosnak, Bernardo Navagerónak (1507–1565) tulajdonította. *Franz Bernhard von Bucholtz: Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten.* Wien 1835. VI. 489–498, itt: 493–498. *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Seigneur de Bousbecque, Knight, Imperial Ambassador.* Szerk. Charles Thornton Forster – Francis Henry Blackburne Daniell. London 1881. I. 315–418. *Martinus Berzevicaeus: Oratio funebris de invictissimo Ferdinando I. Romanorum Imp. Augustissimo.* Parisiis 1565.

⁴ *Almási Gábor: Educating the Christian Prince for Learning and Peace The Cases of Archdukes Rudolf and Ernst in Spain (1564–1571).* Central European Cultures 1. (2021) 2–43.

⁵ *Paula Suttner Fichtner: Ferdinand I. Wider Türkennot und Glaubensspaltung.* Graz 1986. 240.

⁶ Erasmus gondolatainak Ferdinándra gyakorolt hatásáról: *Alfred Kohler: Ferdinand I., 1503–1564. Fürst, König und Kaiser.* München. 2003. 117–118.

jellemző rá. A kereszténységen belüli konfliktusok megoldásában sohasem az erőszak az elsődleges eszköz, amelyhez szíve szerint nyúlt volna, hanem észérvekkel, tárgyalásos úton kívánta rendezni a vallásügyi nézeteltéréseket. Egyik legutóbbi életrajzírója, Alfred Kohler 2003-ban joggal nevezte Ferdinándot az 1555-ös vallásbéke atyjának.⁷ Korabeli feljegyzésekből tudható az is, hogy az uralkodó napirendjének szerves részét képezték a vallásossághoz tartozó tevékenységek, és hogy e téren példamutató kötelességtudattal járt el. Minden nap hajnali öt órakor kelt, elvégezte a reggeli imáját, naponta vett részt szentmisén, nagyobb ünnepeken több prédikációt is végighallgatott, valamint zsolozsmát imádkozott, évente többször gyónt, áldozott.⁸

A kortárs leírásokból alkotott Ferdinánd-képhez tökéletesen illeszkednek a király által a fiainak írt bizalmas instrukciói. Ebben a műfajban Ferdinánd írása nem egyedülálló, Korpás Zoltán hívta fel a figyelmet, hogy hozzá hasonlóan testvérétől, V. Károly császártól is ismerünk, II. Fülöp számára összeállított hasonló tematikájú, bizalmas természetű instrukciókat, amelyek egyfajta királytükrökként egészítik ki a többnyire szűkebb vagy tágabb nyilvánosságnak szánt hivatalos végrendeletek szövegét.⁹ A különbség a két testvér által megfogalmazott instrukciók között leginkább abban ragadható meg, hogy a Károly által leírtak nem csak terjedelmesebbek, hanem sokkal több konkrét politikai tanáccsal, javaslattal segítik az ifjú Fülöp herceget. Károly világpolitikai léptékben gondolkodott, nem foglalkozott Fülöp személyiségével, lelki alkatával, nem moralizált, hiszen e tekintetben a spanyol trónörökös kifogástalannak tűnt a császár előtt. Ferdinánd ezzel szemben elsősorban gyermekeit feddő atyaként erkölcsi vezérfonalat adott fiai kezébe, így fiainak címzett írásai sokkal személyesebbek, mint a császár által kiállított instrukciók.

I. Ferdinándtól két ilyen, az Intelmekhez hasonlítható, saját megfogalmazású dokumentumot ismer a szakirodalom, amelyeket lehetséges, hogy Károllyal egyeztetve, tőle talán mintegy inspirálva készített el. A korábbi, a schmalkaldeni háború kellős közepén, 1547. februárjában írta, néhány héttel azután, hogy szeretett feleségét, Anna királynét elvesztette.¹⁰ A

⁷ Kohler, A.: Ferdinand i. m. 317.

⁸ Relazione di Lorenzo Contarini i. m. 457; The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq i. m. 412.

⁹ Instrucciones secretas de Carlos V a Felipe II. (Palamós, 6 de mayo de 1543); Testamento político del Emperador Instrucciones de Carlos V a Felipe II sobre política exterior (Augusta a 18 de enero de 1548). Mindkét dokumentum megtalálható az alábbi honlapon: <https://www.cervantesvirtual.com>

¹⁰ Eigenhändiges Schreiben König Ferdinand an seine Söhne Maximilian und Ferdinand, bei seinem Aufbruch in den Krieg. In: Bucholtz, F. B.: Geschichte der Regierung i. m. IX. 465–471. Az eredeti kézirat Bécsben található a Haus-, Hof- und Staatsarchivban, a dinasztia családi levelezését gyűjtő Familienkorrespondenz A sorozat 2. dobozában.

másik, rövidebbiket pedig az 1555-ös augsburgi tárgyalások idején vetette papírra.¹¹ Érdemes megfigyelni, hogy mindkét írás olyan súlyos politikai válság idején született, amikor még korántsem volt biztos, hogy a birodalmon belüli zűrzavaros helyzetet sikerül az Ausztriai ház számára valamilyenre is kedvező módon csillapítani.

Amikor Ferdinánd 1547 telén az instrukcióját papírra vetette, a gyász súlyosan érintette, és a schmalkaldeni szövetség elleni háború kimenetele kapcsán is bizonytalanságok gyötörték, valamint a csehországi helyzet is rendkívül aggasztó, nyugtalanító lehetett számára.¹² Ebben a hangulatban fogalmazta meg saját kézzel fiainak szóló intelmeit. Az irat nem a humanista latin nyelvi eszmény alapján készült el, annak megfogalmazása, szóhasználatja nyelvtana egyaránt a hétköznapi, népies latin nyelvhasználatot tükrözi, erőteljes spanyol hatással, ami leginkább a helyesírásban szembe-tűnő. Kérdés, hogy Ferdinánd miért latin nyelvet választotta egy személyes hangvételű atyai levélhez? Károly instrukciói spanyolul születtek meg, Ferdinándnál pedig a német – esetleg a spanyol¹³ – lett volna magától értetődő, ahogy az 1555-ben kelt instrukció is német nyelvű, de itt mégis a latin mellett döntött. Nyelvválasztásának oka egyelőre rejtély, talán a mondanivalójának komolyságát, szigorúságát kívánta a latinnal hangsúlyozni.

A szöveg elején kiderül, hogy a szóbeli intés helyett azért kellett írásban megfogalmazni gondolatait, mert legidősebb fia, Miksa éppen akkor nem tartózkodott a környezetében, továbbá az írásban adott gondolatokat maradandóbbaknak vélte. Megtudjuk még, hogy a király a levél eredetijét az ekkor éppen húsz éves Miksának rendelte küldeni, középső fia, a tizennyolc éves Ferdinánd pedig a másolatot kapta meg. Milyen körülmények között keletkezett a levél? És mit tudunk a két címzett főhercegről? A következőkben ezekre a kérdésekre adunk választ.

Miksa és Ferdinánd főhercegek a császár kíséretében

A levél keletkezésének idején Ferdinánd király két legidősebb fia Ulm környékén tartózkodott nagybátyjuk, V. Károly császár kíséretében. A főhercegek a dinasztia spanyol és közép-európai ága, pontosabban V. Károly és Ferdinánd király szoros együttműködésének folyományaként szolgáltak 1544 és 1548 között a császári udvarban, ám jelenlétüknek gyakorlati okai is voltak. Amellett, hogy ez az időszak uralkodói neveltetésük következő szakaszát képezte, műveltségük és világlátásuk fokozása mellett a hadi tapasztalatok megszerzése is célja volt. Szintén fontos szerepe volt

¹¹ Taschenbuch für die vaterländische Geschichte. Dritter Jahrgang. Wien 1813. 288–292. Vö. *Sutter Fichner, P.*: Of Christian Virtue i. m.

¹² Vö. *Guitman Barnabás*: A schmalkaldeni háború története. In: Luis de Ávila y Zúñiga: A császár háborúja Németországban. Budapest 2022. 9–35. Online: <https://www.reciti.hu> (Letöltés ideje: 2025.03.12)

¹³ Tekintettel arra, hogy Ferdinánd spanyol anyanyelvű volt és Miksa főherceg is kielégítő mértékben bírta e nyelvet.

ezeknek az éveknek a rokonság többi részének megismerése szempontjából: hiszen a főhercegek több hónapot töltöttek nagynénjük, Mária özvegy királyné társaságában Németalföldön, többször találkoztak unokatestvérükkel, Fülöp infánssal. Megismerkedtek a burgund-spanyol udvari kultúrával, a Szent Római Birodalom működésével, belső problémáival és vezető rendjeivel.¹⁴

Ferdinánd gyermekei eleinte Innsbruckban nevelkedtek s mellettük néhány éven keresztül magyarországi nevelő (*praeceptor*) működött Kretschmer Lőrinc székesfehérvári prépost személyében.¹⁵ Miután a királyi pár tizenöt gyermeke 1526 és 1547 között született, az idősebb és a fiatalabb gyermekek között idővel komoly életkori különbség alakult ki. 1538-ban az idősebb fiúk, Miksa trónörökös és Ferdinánd főherceg külön udvartartást kaptak Linzben, ahol atyjuk vívó- és tánciskolát is berendezett számukra.¹⁶

A főhercegek az 1540-es évektől kezdve egyre gyakrabban jelentek meg Ferdinánd király kíséretében. 1544 elején az uralkodó családja, köztük legidősebb fiai kíséretében a speyeri birodalmi gyűlésre érkezett. Tudomásunk szerint ez volt az első birodalmi diéta, amelyen a főhercegek részt vettek. A magyar király, a főhercegek és a választófejedelmek, közösen vettek részt a császár február elsején megtartott ünnepélyes bevonulásán. Az ezután meginduló, feszült hangulatú gyűlések mellett – amelyek fő témáját a császár francia királlyal kiújult háborúja szolgáltatta – számos reprezentatív eseményre került sor, például a Német Lovagrend új nagymesterének (Wolfgang von Schutzbar Milchling) beiktatási ceremóniájára, valamint Egmont gróf és Bajorországi Szabina esküvői ünnepségeire. A két fiatal hercegnek¹⁷ ez volt életében az első alkalom, hogy huzamosabb időre kikerültek a megszokott, szűkebb családi környezetükből. A birodalmi gyűlés lezárását követően a főhercegek rövidesen a császár közvetlen kíséretébe kerültek, június közepén már a császári sereggel Metzben tartózkodtak. Bár jellemzően csak ceremonális és ideiglenes feladatokat kaptak, a hadjárat idején zajló haditanácsokon is jelen voltak.¹⁸

A sereg a hónap további részében is a városban maradt, ahol sor került volna a birodalmi gyűlés törvényét megsértő, francia katonai szolgálatba állt

¹⁴ *Ujj Zoltán*: A diplomácia iskolája. Miksa főherceg V. Károly német-római császár udvarában (1544–1548). *Külügyi Műhely* 5. (2023) 342–362.

¹⁵ *Fazekas István*: Besztercei Kretschmer Lőrinc székesfehérvári prépost, királyi nevelő. In: *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Budapest 2008. 63–71.

¹⁶ *Sabine Weiss*: Zur Herrschaft geboren. Kindheit und Jugend im Haus Habsburg von Kaiser Maximilian bis Kronprinz Rudolf. Wien 2008. 110.

¹⁷ Tekintettel arra, hogy Miksa és Ferdinánd osztrák főhercegi címük mellett magyar és cseh királyi hercegek is voltak, esetükben e megjelölést is alkalmazzuk.

¹⁸ *Holtzmann, R.*: Kaiser Maximilian i. m. 36–39.

Beichlingen gróf¹⁹ kivégzésére, ám a főúr az előkészített vesztőhelyre érve váratlanul kegyelmet kapott a császártól. A meglepő fejlemények mögött a szász herceg és Miksa kitartó kérvényezése állt, akik elérték Károlynál, hogy eltekintsen az ítélet végrehajtásától.²⁰ A háború e hadszínterét nem jellemezték nagyobb ütközetek, néhány kisebb település elfoglalása mellett Saint-Dizier környékén került sor kisebb harcra, amely várost a császár ostrom alá vette. Szeptember 19-én Crépyben zajlott le a békeszerződés ünnepélyes megkötése s tárgyalások után a francia béke delegáció tagjai Károly császárral és a főhercegekkel közös ebéden vettek részt.²¹

A háború lezárását követően a főhercegek 1545 májusáig nagynénjük, Habsburg Mária özvegy királyné és németalföldi helytartó mellett tartózkodtak, főként Gentben és Brüsszelben. Miksa főherceg számára tanulóveinek egyik legemlékezetesebb helyszíne lett Németalföld. A főherceget lenyűgözte az ország gazdagsága, iparosodottsága és lakosainak szorgalma, s még évtizedekkel később is bánattal töltötte el a függetlenségi harcok során elszenvedett pusztítás.²²

Miksa és Ferdinánd főhercegek – gyaníthatóan egy rövidebb bécsi és prágai tartózkodás után²³ – 1546 nyarán, a regensburgi birodalmi gyűlésen kerültek vissza a császár kíséretébe, ahol az idősebb herceget az Aranygyapjas rend tagjai közé fogadták. E diéta hangulatát a schmalkaldeni szövetség és a császár között feszülő éles ellentét határozta meg: a gyűlés lezárása után a háború sem váratott magára. A császári had augusztus első felében Landshutnál gyűlt össze, majd a hónap végén Ingolstadt környékén táborozott le, szemben a schmalkaldeni szövetség csapataival. Augusztus 31-én kisebb előcsatározás zajlott, amelybe Miksa herceg és az általa vezetett német nehézlóvaság egy része is bekapcsolódott. Az Ingolstadt környéki összecsapásokról és a trónörökös vitézségéről Tinódi Sebestyén is megemlékezett kortárs költeményében.²⁴ A főherceg és kísérete a háború további manővereinél is jelen volt, és több ütközetben, köztük a döntő mühlbergi

¹⁹ Feltehetően Hugbrecht von Beichlingenről, Adam von Beichlingen legidősebb fiáról van szó. *Johann Jakob Leitzmann*: Diplomatische Geschichte der ehemaligen Grafen von Beichlingen. Zeitschrift des Vereins für Thüringische Geschichte und Altertumskunde 8. (1871) 225–226.

²⁰ *Holtzmann, R.*: Kaiser Maximilian i. m. 39.

²¹ *William Bradford*: Correspondence of Emperor Charles V and His Ambassadors at the Courts of England and France. London 1850. 548–549.

²² *Paula Sutter Fichtner*: Emperor Maximilian II. New Haven 2001. 13.

²³ Legalábbis erre utal Miksa 1545 augusztusában Prágából a császárnak írt levele. Miksa főherceg V. Károly császárnak. Prága, 1545. augusztus 27. ÖStA HHStA HA Fk A Kt. 2. 71.

²⁴ „Császárnak ott mely nagy hívön szolgálá, / Vitéz Maximilián harcon vala, / Ferdinándnak öregbik fia vala / Vitésségén harcon sok csudál vala.” *Tinódi Sebestyén*: Első Károl Császár hada Saxóniába, ott kúrfirstnak megfogása. 1546. 113–116. sorok.

csatában is harcolt.²⁵ A források alapján Ferdinánd fiai valódi katonai tapasztalatokat szereztek, és többször is veszélyes szituációkba keveredtek. Még az ingolstadtai császári táborban a trónörökös sátrát beszakította egy eltévedt ágyúgolyó, amelyet Miksa haditrófeaként szeretett Anna húgának küldött el Münchenbe.²⁶ Később a főherceg elkísérte a császárt, amikor V. Károly a birodalmi sereg néhány elégedetlenkedő alakulatát sietett lecsillapítani. A békéltetési kísérlet balul sült el, s egy részeg *landsknecht* rálőtt a császárra, míg Miksa puskatussal kapott olyan erejű ütést egy másik elégedetlen némettől, hogy a jobb karján hosszú ideig kötést kellett viselnie.²⁷

A főhercegek kapcsolatrendszere

A két főherceg külön kíséretet, tulajdonképpen saját udvart kapott s ennek tagjait a vonatkozó névjegyzék fennmaradásának köszönhetően ismerjük.²⁸ Az irat szerint Miksát a császár mellé szánták, hogy részt vegyen vele a hadjáratában, míg Ferdinánd főherceget Brüsszelbe készültek küldeni, hogy ott Mária, özvegy királyné, németalföldi helytartó udvartartásához csatlakozzon kíséretével. A realitás azonban felülírhatta a májusi elképzeléseket, ugyanis későbbi adataink alapján a főhercegeket a császár mellett töltött éveik nagyobb részében nem választották szét, együtt vettek részt a franciaországi hadjáratban, a németalföldi utazáson és a mühlbergi csatában is. A jegyzékek alapján a trónörökös Miksa főherceget egy (darabontokkal együtt) körülbelül 100-110 fős udvartartás kísérte, míg Ferdinánd főherceg egy szerényebb, 30-35 főből álló stábot kapott.

Miksa eleinte élvezte a tábori életet, és hogy hozzá hasonló korú német fejedelmek és hercegek társaságában töltötte idejét. Különösen jó kapcsolatba került Móric és Ágost²⁹ szász hercegekkel valamint Erik³⁰ braunschweig-lüneburgi herceggel. Az udvar feszes rendjénél lazább tábori körülmények között a főherceg gyakran adta át magát az erős borok élvezetének, és válogatott kísérete helyett a táborban szerzett ismerőseivel mulatta az időt. Magatartása talán valamiféle ifjúkori lázadásnak is tekinthető, s kétségtelenül szerepe lehetett benne annak, hogy udvara nagyrészt

²⁵ Ujj Z.: A diplomácia iskolája i. m. 349–359.

²⁶ Bibl. V.: Maximilian II i. m. 36.; A parancsnoki sátrakat igen gondatlanul helyezhették el, ugyanis a császár sátrát is találat érte. Ávila y Zúñiga, L.: A császár háborúja i. m. 129.

²⁷ Ujj Z.: A diplomácia iskolája i. m. 207.

²⁸ ÖStA HHStA Hofarchiv OMeA Sr Hofstaatsverzeichnisse 181/20. Hofstaat des Erzherzogs Ferdinand für die Reise in die Niederlande. Speyer 1544. 05. 31. illetve ÖStA HHStA Hofarchiv OMeA Sr Hofstaatsverzeichnisse 181/21. Verordnung König Ferdinands I. für den Hofstaat des Erzherzog Maximilian auf dem Feldzug (mit Karl V. gegen Frankreich). Speyer 1544. 05. 31.

²⁹ Ágost (1526–1586) szász herceg, szász választófejedelem.

³⁰ II. Erik (1528–1584) braunschweig-lüneburgi herceg.

apja és nagybátyja kipróbált burgund és spanyol hívei alkották, akiknek többségével szemben Miksa ellenérzésekkel viseltetett.³¹

Figyelemreméltó, hogy többéves birodalmi tartózkodása ellenére Miksa főherceg nem került ki a magyar rendek látóteréből. 1547. október 28-án kelt levelében a főherceg Zrínyi Miklósnak fejezte ki köszönetét, amiért ajándékba két lovat és egy pajzsot küldött neki korábban, hálája jeléül pedig egy tört és egy spanyol mintájú vérteteket küldött a grófnak.³² A fennmaradt levelezés tanúsága szerint a későbbiekben további ajándékok átadására is sor került a felek között.³³ A főherceg hasonló kapcsolatot tartott Niklas Graf zu Salmmal, a magyarországi királyi főhadparancsnokkal is, aki egy, az ellenségtől zsákmányolt, török stílusú kocsit, lovakat és fegyvereket küldött neki ajándékba.³⁴

A délnémet városok és a késő középkori Magyar Királyság erős összefonódásának egy érdekfeszítő példáját látjuk megjelenni Miksa július 16-án Nürnbergből keltezett levelében. A rajnai palotagróf tanácsosának, Johann Weinmann doktornak címzett levél arról tanúskodik, hogy a főherceg segítséget nyújtott a Budai Krisztus Teste Céh (*Ofner Frohnleichnamssche*) néhány tagjának a város 1541. évi eleste során elpusztult adósságlevelük másolatának megtalálásában. A céh még az 1520-as években ötezer magyar forint értékű kölcsönt nyújtott Nürnbergnek, ám a város eleste és vagyonuk elpusztulása után, már 1542-ben engedélyt kértek Ferdinánd királytól, hogy a kölcsön kamatait felvehessék, amelyet az uralkodó meg is adott nekik. Ám úgy tűnik, ebben nem jártak sikerrel, mert még 1547-ben is Nürnbergben tartózkodtak, és ekkorra sikerült kideríteniük, hogy adósságlevelük másolata Passauba kerülhetett. Ekkor kérték Miksát, hogy vegye pártfogásába őket. A főherceg beavatkozása sikeresnek tűnik, mert szeptember 7-én Nürnberg városa befizette a kincstárnak a kölcsönvett tőkét és 1529-től esedékes kamatait. A társulat tagjai feltehetően később egyedi megállapodások után jutottak pénzükhöz.³⁵

Miksa főherceg szökése

Mint említettük, Miksa a háború kezdeti időszakában még motiváltan és a német fejedelmek társaságát élvezve teljesítette feladatait. A hosszú ideig tartó, különösebb események nélküli táborozás és menetelés azonban

³¹ Sutter Fichtner, P.: Emperor i. m. 14.

³² Johann Loserth: Die Registratur Erzherzog Maximilians (Maximilians II.) aus den Jahren 1547–1551. Wien 1898. 65. levél.

³³ Uo. 93. levél.

³⁴ Niklas Graf zu Salm und Neuburg (der Jüngere) királyi főhadparancsnok (1546–1550). Loserth, J.: Registratur i. m. 92.; 105. levél.

³⁵ Gárdonyi Albert: Buda középkori levéltáráról. Levéltári Közlemények 12. (1934) 159–168, itt: 161.; Uő: A budai városi tanács árulása 1541-ben. In. Budapest Székesfőváros Várostartörténeti Monográfiái 11. Tanulmányok Budapest múltjából VII. Szerk. Dr. Némethy Károly – Dr. Budó Juszti. Budapest 1939. 1–10, itt: 4.

látszólag idővel irritálni kezdte az ambiciózus herceget. Negatív érzelmeit fokozta, hogy 1546-ban atyja maga mellé rendelte Ferdinánd főherceget, s rövidesen csehországi helytartójává nevezte ki, míg Miksát továbbra is nagybátyja kíséretében tartotta, sőt felmerült, hogy a császár rövidesen Spanyolországba fogja küldeni.³⁶ Öccse távozását követően Miksa kedélyállapota erőteljesen lehanyatlott, káros szenvedélyeiben még inkább elmerült. A jelek szerint császári nagybátyjával is egyre nehezebben találta a közös hangot, sőt úgy tűnik Miksa többször szándékosan igyekezett elszabotálni V. Károly parancsait. 1547 február első napjaiban Miksa egy újabb húga, Johanna születéséről értesült, röviddel később pedig anyja halálhírét vette kézhez. A szomorú hír minden bizonnyal hozzájárult, hogy trónörököshöz szokatlan tette vetemedjen.

A főherceg ugyanis 1547. február 5-én az éj leple alatt egy apródja kíséretében megszökött ulmi rezidenciájáról, és Csehország felé indult.³⁷ A szökést alaposan kitervelte: a város egy titkos útján jutott ki, körletében hátrahagyott egy hamis útvonaltervet, az ellenőrzőpontokon pedig magát, mint „Miksa főherceg Ferdinánd királyhoz igyekvő futára” azonosította. A főherceg egyik kamarása és egyben V. Károly bizalmas embere, Granvelle³⁸ azonban kora hajnalban értesült a herceg szökéséről és embereivel Miksa nyomába szegődött, akit a második postaállomáson sikeresen feltartóztatt, majd visszakísért a táborba.³⁹ Az esetről a legrészletesebb beszámolót a velencei követ közölte, de a császár magántitkára, Jean de Vandenesse is megemlékezett róla. Mindketten úgy vélekedtek, hogy Miksa szökésére

³⁶ *Bibl, V.*: Maximilian i. m. 40; *Sutter Fichtner, P.*: Emperor i. m. 14; *Rubén González Cuerva*: Maria of Austria, Holy Roman Empress (1528–1603). Dynastic network. London–New York 2022. 34–35. Ferdinánd főherceg helytartóságáról: *Václav Bůžek*: The Arrival of Habsburg Archduke Ferdinand of Tyrol to Bohemia and His Court. In: Between Lipany and White Mountain Essays in Late Medieval and Early Modern Bohemian History in Modern Czech Scholarship. Szerk. James R. Palmitessa. Leiden 2014. 120–148.

³⁷ A szökési kísérletről: *Holtzmann, R.*: Kasier Maximilian i. m. 54–58; *Bibl, V.*: Maximilian i. m. 40. Újabban: *Sutter Fichtner, P.*: Emperor i. m. 14–15; *González Cuerva, R.*: Maria of Austria i. m. 35.

³⁸ Thomas Perrenot de Granvelle, Chantonay ura, 1544-től Miksa főherceg udvartartásának tagja. Az 1550. évi augsburgi birodalmi gyűlésen elhunyt Niclas Perrenot de Granvelle, V. Károly császár egyik legfontosabb burgund tanácsadójának fia. Granvelle a következő évtizedekben még többször állt II. Fülöp illetve Miksa szolgálatában, ám a szökési kísérlet megakadályozását Miksa sosem felejtett el neki. *González Cuerva, R.*: Maria of Austria i. m. 100–104.

³⁹ A velencei követ levele szerint a főherceg üldözői felfedezésekor először kardot rántott, ám Granvelle-nek sikerült addig beszélnie vele, amíg a táborba való békés visszatérésre rá bírta venni. Ulm, 1547. február 7. Mocenigo velencei követ levele a dózsénak. *Gustav Turba*: Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe. II. Wien 1892. 169.

azért került sor, mert a herceg úgy értesült, atyja, Ferdinánd hamarosan csatát fog vállalni, ám a császár többszöri kérésére sem engedte, hogy elhagyja a tábort, és felkeresse a királyt.⁴⁰ A velencei követ úgy értesült, a főherceg szökése előtti napokban arról panaszkodott, neki Alba herceg alárendeltségében kell szolgálnia, míg a nála fiatalabb öccse saját csapatai felett fog rendelkezni Ferdinánd seregében.⁴¹

Miksa viselkedése, öntörvényű magatartása nem maradt rejtve Ferdinánd előtt. Az aggodó, felesége halála miatt megrendült király a híreket hallva atyai tekintélyével kísérelte meg engedetlen fiát jobb belátásra bírni. E törekvés maradandó emléke az 1547 februárjában írt instrukció.

Az instrukció tartalma, értelmezése, jelentősége

Ferdinánd király fiaihoz szóló intelmei kivételes forrása a 16. századi Habsburg-uralkodói gondolkodás és az erasmusi humanizmus találkozásának. A szöveg egyedi módon ötvözi a keresztény humanista eszményképet a gyakorlati uralkodási tapasztalatokkal, miközben némely elemében előre vetíti a későbbi ellenreformációs stratégiák érvrendszerét.

Ferdinánd rögtön az intelmek elején indokolta, hogy miért érezte szükségét, hogy fiai számára az írásos instrukciókat állítson ki, majd határozottan felhívta az ifjú hercegek figyelmét, hogy végrendeleteinek utasításait tartsák be, különösen azokat a pontokat, amelyek a lelki üdvösségéért, egyfajta engesztelésül szolgálnak. A bevezető sorokat követően az intelmek négy fő szerkezeti egységre oszthatók: 1) a hitújítással szembeni állásfoglalás; 2) a családi egyetértés fontossága; 3) Miksa főherceg hibáinak ostorozása; 4) egyéb fontos elvárások a főhercegekkel szemben.

Első helyen a katolikus hitben való kitartás fontosságát hangsúlyozta, valamint tudatosan nem teológiai, hanem általa észérveknek nevezett okfejtéssel igyekezett fiai gondolkodására hatni. Hat pontban rendezte a protestantizmussal szemben megfogalmazott gondolatait, amelyek éppúgy fakadtak őszinte meggyőződéséből, mint egyfajta uralkodói tapasztalatból, racionalitásból. Azontúl, hogy a hagyomány fontosságát hangsúlyozta, elsősorban a protestáns hitújítók kifogásolható erkölcsi minőségével, valamint tanításaik kiforratlanságával érvelt.

Másodsorban Ferdinánd testvéri egyetértésre és együttműködésre szólította fel fiait. Tapasztalatai alapján is úgy vélekedett, hogy a családi kapcsolatok harmonizálásában is a keresztény értékek gyakorlása szolgálja leginkább a dinasztia hosszú távú céljait. A kereszténységnek tehát nemcsak a túlvilágra vonatkozó, hanem evilági, hatalomtechnikai jelentőséget is tulajdonított. A király a fiatalabb Ferdinándot arra ösztönözte, hogy türelmes legyen bátyjával szemben, és hogy kapcsolatukat testvéreivel az ő és Mária özvegy királyné példája alapján építsék fel. Bár közöttük is hatal-

⁴⁰ *Bradford, W.*: Correspondence i. m. 559.

⁴¹ *Turba, G.*: Venetianische Depeschen i. m. 169–171.

mas ellentétek feszültek, mégis igyekeztek a konfliktusaikat legyőzni, és egymást kölcsönösen segíteni céljaik elérésében.⁴²

Harmadsorban egy hosszabb rész következik ezután, amelyben kíméletlen őszinteséggel bírálja fiát, Miksát, konkrét példákat hozva fel gyarlóságaira. Megrőtta amiatt, hogy a császári udvarban ígérete és esküje ellenére illetlenül és udvariatlanul nyilvánult meg. A hírek szerint Miksa leginkább Albert, az ifjú bajor herceg társaságában hódolt az ital élvezetének, és gyakran részeg állapotban gyermektegy módon viselkedett. Ferdinánd szerint ez nemcsak testi és lelki egészségére káros, hanem a tekintélyét is rombolja.

Ferdinánd ismételten szemére vetette Miksának önfejlését: hiába küldött mellé tanácsadókat, ő inkább hitvány emberek társaságát keresi, a császári udvar rangos küldötteit pedig semmibe veszi, kelleni és csak rövid időre fogadja őket, majd visszatér saját, romlott baráti köréhez. Ferdinánd fiatal korától fogva nagyra tartotta a tanácsadók szerepét, és gyakran támaszkodott bölcsességükre döntései során. Minden bizonnyal komoly hatást gyakorolt rá, hogy gyermekként Aragóniai Ferdinánd udvarában figyelemmel kísérhette, és elsajátíthatta nagyapja uralkodói módszereit.⁴³ A király így a gyermekként látottak, valamint saját tapasztalatok fényében is képes volt az udvari hatalmi logika realista következmény láncolatát láttatni: a rossz erkölcsű uralkodó mellé rossz tanácsadók kerülnek, rossz tanácsadók révén információs torzulások akadályozzák a reális döntéshozatalt, mind ebből rossz döntések születnek, amelyek az uralkodó bukását eredményezik. Éppen ezért végzetes hibának látta, hogy Miksa nem hallgatott az okos szóra. Ferdinánd meggyőződése szerint egy jó uralkodónak olyan emberekkel kell körül vennie magát, akik a kellemetlen igazságot is kimondják.

⁴² A Ferdinánd és Mária közötti nézeteltérés leginkább az özvegy királyné hatalmas magyarországi birtokállományára vezethető vissza. Mária ugyanis, miután 1527-ben hathatós közreműködésével sikerült stabilizálni testvéröccse magyarországi uralmát, elhagyta a Magyar Királyság területét és idősebb bátyja, V. Károly császár kérésére elvállalta a németalföldi helytartóságot. Birtokairól és az ezekből származó jövedelméről viszont, Ferdinánd ismételt kérései ellenére – egészen 1548-ig – nem mondott le. Ennek legfőbb oka az volt, hogy Mária birtokain kívül más, számottevő jövedelemmel nem rendelkezett. Így a legértékesebbnek számító körmöcbányai birtokkomplexum és a pozsonyi főharmincad évi közel negyvenezer magyar forintra rúgó bevételei kifolytak az országból, s tekintélyes veszteséget okoztak a kincstárnak. *Kenyeres István*: I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai és bevételei. *Történelmi Szemle* 45. (2003) 61–92.

⁴³ *Korpás Zoltán* – *B. Szabó János*: „Ha követségbe jöttek, sokan vannak, de ha katonának, kevesen.” Az 1550-es országegyesítési kísérlet katonai hátteréhez: 16. századi Habsburg haderők és stratégiák Európában. In: *Mozgó frontvonalak. Háború és diplomácia a várháborúk időszakában, 1552–1568*. Szerk. Bujdosné Pap Györgyi – Fejér Ingrid – H. Szilasi Ágota. Eger 2017. 89–116, itt: 102. (Studia Agriensia, 15.)

A negyedik részben ifjabb Ferdinánd főhercegnek azt tanácsolta, hogy pontosan az ellenkezőjét cselekedje, mint Miksa eddig tett. Továbbá mindkét fiát ismételtén arra intette, hogy a császárt hűségesen kövessék, és szeretettel, jóindulattal viszonyuljanak unokaöccsükhöz, Fülöphöz. Ez utóbbi kérése nem pusztán szimbolikus felhívás, hanem éppúgy valós háttere volt, mint a többinek: Miksa spanyolokkal és császári alattvalókkal szembeni ellenszenvé közismert volt éppúgy, mint az attól való, nem teljesen indokolatlan félelme, hogy – Károly előszeretettel hangoztatott ötlete szerint – a császári trón várományosa mégsem ő, hanem a későbbi II. Fülöp, Károly fia lenne.⁴⁴

Ferdinánd végül arra utasította fiait, hogy szórakozás helyett munkával töltsék idejüket, és mindezt alattvalóik javára végezzék, akikkel szemben felelősséggel tartoznak. Az instrukcióknak ez a része rendkívül komoly uralkodói tudatosságról és felelősségvállalásról tanúskodik. Különösen érdekes és mai szemmel nézve is megfontolandó a szegényekkel és elesettekkel való tudatosan könyörületes és odafigyelő bánásmódra vonatkozó utasítás.

Ferdinánd uralkodói tanácsai figyelemreméltó ellentmondást mutatnak a korabeli politikai gondolkodással. Egy olyan korban, amikor Machiavelli nézetei egyre nagyobb befolyással voltak a politikai cselekvésre, és az erkölcsöt gyakran feláldozták a hataloméért, Ferdinánd intelmei egyszerre tűnnek kifejezetten korszerűtlennek és időtlennek. Az uralkodó ugyanis Erasmussal egyetértve határozottan azon az állásponton volt, hogy a jó erkölcs és a jámborság nem pusztán a túlvilági üdvösséghez szükséges, hanem alkalmazásuk politikai problémák megoldásánál is valódi gyakorlati jelentőséggel bírhat. Akkor vélekedett így, amikor az aktorok döntéseinél egyre inkább háttérbe szorultak az erkölcsi megfontolások. Úgy vélték (és vélük napjainkban is), hogy minden olyan döntéshozó, kormányzó, aki következetesen abszolút etikai elvek rendszeréhez igazítja a hatalomgyakorlást mikéntjét, mégpedig úgy, hogy közben nem alakítja azt rugalmasan a változó politikai környezethez veszít a kormányzati hatékonyságából és vesztes helyzetbe kerül. Bár Ferdinánd hitt az erkölcs abszolút értékében és gyakorlati jelentőségében, ő is felismerte, hogy a politikában néha alkalmazkodni kell. A Paul Sutter Fichtner által idézett gondolata, miszerint „a világ módján kell hitelt adni embereknek és a szavaknak”, jól mutatja ezt a

⁴⁴ A Habsburg örökség rendezése a dinasztikus osztozkodásban Károly és Ferdinánd között meglévő eltérő érdekek, tervek komolyan próbára tették a két testvér és örököseik kapcsolatát. Vö. *Heinz Schilling*: Karl V. Der Kaiser, dem die Welt zerbrach. München 2020. 333–334; *Suttner Fichtner, P.*: Ferdinand i. m. 238; *Karl Brandi*: Kaiser Karl V. Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches. Frankfurt 1979. 494.

kettősséget: az uralkodónak képesnek kell lennie arra, hogy a különböző emberekkel és helyzetekkel rugalmasan bánjon.⁴⁵

Sutter Fichtner helyesen hívja fel vizsont a figyelmet arra is, hogy a Ferdinánd szerint az uralkodó számára legalább egy olyan politikai jelentőségű – tényleges és nem eszmei tér – létezik, ahol az abszolút érvényű erkölcsi elvek nem szenvedhetnek csorbát anélkül, hogy ne veszélyeztetnék a hatalom birtokosának a helyzetét: az uralkodói udvar.⁴⁶ Ferdinánd az uralkodó és udvara között érdekes kölcsönhatást feltételezett. Kulcsfontosságú a tanácsadók szerepe, ám mivel egy romlott erkölcsű uralkodó mellé nagyobb valószínűséggel szegődnek hízeglő és hazug udvari emberek, így az ilyen kormányzó hatalma bukásra van ítélve, hiszen sem magától, sem környezetétől nem jut hozzá azokhoz a hiteles információkhoz, amelyek a hatékony és tartós uralkodáshoz szükségesek. Ferdinánd komolyan hitt abban, hogy a világi felsőbbtség erkölcstelensége, önhittsége a hatékony kormányzást lehetetleníti el, mivel így végső soron a saját magáról és a világról alkotott képet is egyaránt torzítja. A szilárd erkölcsi minőség nélkülözhetetlen ahhoz, hogy bármely döntéshozónak valamiféle reális esélye legyen a tényleges politikai problémák megoldására. Az erkölcsös vezető képes hiteles képet alkotni a világról, és ezáltal jobb döntéseket hozni. Emellett az erkölcsös vezető környezetében a tanácsadók is megbízhatóbbak, és így erősebb az állam stabilitása is. Erasmus eszményi uralkodásról megfogalmazott ideája Ferdinándnál egyfajta feltétlen erkölcsi parancsként jelent meg, amely az evilági sikerhez éppúgy szükséges, mint a túlvilági üdvösséghez.

Figyelemre méltó tehát a párhuzam Ferdinánd fiaival szemben támasztott elvárásai valamint az Erasmus által *A keresztény fejedelem neveltetése* című műben írottak között: az uralkodó kötelessége, hogy gondoskodjék alattvalóiról, akikkel úgy bánjon, mintha atyjuk lenne; az ő jólétüket személyes érdekei elé helyezze; állandóan értük munkálkodjon, a jókat megjutalmazza, a becsületes életmódra térni hajlandó vétkeseknek a büntetés után megbocsásson.⁴⁷ A rotterdami humanista és Ferdinánd kapcsolatának fényében azonban nem csupán esetleges irodalmi párhuzamokról, átvételekről beszélhetünk, hanem tudatosan formált uralkodói felelősségtudatról. Ferdinánd tizenöt éves kora óta személyesen is megismerte Erasmust, később pedig közvetlen levelezésben is álltak.⁴⁸ *A keresztény fejedelem neveltetése* című 1516-ban megjelent munkáját Erasmus Ferdinánd bátyjának, Károlynak, Szent Római Birodalom későbbi császáranak ajánlotta, két évvel később azonban a második kiadásban az eredeti ajánlás elé illesztett, Jean Le Sauvage-nak (1455–1518), Károly kancellárjának szóló aján-

⁴⁵ Ferdinánd Károlynak, 1541. február 7. Idézi: *Suttner Fichtner, P.: Of Christian Virtue* i. m. 415.

⁴⁶ Uo. 415–416.

⁴⁷ *Rotterdami Erasmus: A keresztény fejedelem neveltetése*. Budapest, 1987. 38–39.

⁴⁸ *Suttner Fichtner, P.: Of Christian Virtue* i. m. 413–414.

lőlevél végén már azt írta, hogy Ferdinánd számára újította fel a művet.⁴⁹ 1519-ben felmerült az is, hogy a németalföldi humanista legyen Ferdinánd házitánítója, de Erasmus végül nem vállalkozott erre a feladatra.⁵⁰

Összegzés

Ferdinánd intelmeinek, instrukcióinak jelentősége abban látható, hogy személyes hangvétele, az írás keresetlen őszintesége révén első kézből megismerhető, hogy milyen normákat, milyen elvárásokat támasztott saját magával, illetve fiaival szemben, milyen kívánalmakat fogalmazott meg a jó uralkodóval szemben. Arról is tájékozódhatunk, hogy milyennek ismeri, és ítéli meg fiait, különösképpen Miksát.

A világi, politikai, hatalmi törekvésekben elért eddigi sikerek, az alattvalók boldogulásáért, lelkiüdvéért érzett felelősség, a vallásos hitből táplálkozó küldetéstudat harmonikus egységben ötvöződő látszólagos magabiztossága mögött felsejlik az útkereső és félelmeivel küzdő, mélyen aggódó ember képe. Ferdinánd számos olyan tulajdonságáról megemlékeznek a kortárs leírások, amelyek az antikvitás óta toposzként megjelennek a jó uralkodó jellemzésére: atyai, szelíd, szenvedélyeit zabolázó, uralkodásra termett, kegyes, igazságos, állhatatos, alattvalói boldogulásán fáradozó, könnyen megszólítható, példa népe számára, békeszerető, de ha a szükség úgy kívánja, országaért, tartományaiért elszántan küzdő. Megtalálhatók e jellemzésekben a magyarországi fejedelmi tükrök jellegzetes toposzai is: a napi két misehallgatás, az elődök követése, a törvénytisztelet, és a többi.⁵¹ A kegyes, könyörgő király képének, az imádkozó fejedelemnek szintén számos párhuzama ismert. Ferdinánd 1547-es instrukciója további más történeti adatokkal együtt azonban arra utal, hogy a róla szóló írásokban az uralkodó kegyes királyként való bemutatása nem pusztán egy ilyen szövegekre jellemző közhelyes beszédmód vagy egy tudatosan felépített üres reprezentációs program eredménye, hanem hiteles személyiségrajz. Ferdinánd felfogása szerint az erkölcs és a politika nem ellentétes fogalmak. Sőt,

⁴⁹ *Erasmus Roterodamus: Institutio principis christiani* [...]. Basileae 1516. a2r–a3v; „Hallom, hogy a fenséges Ferdinánd szerencsésen felénk fordította figyelmét. E könyvecskét a fejedelem neveltetéséről neki készítettem.” *Uő: Institutio principis christiani* [...]. Basileae 1518, a2v. *Alfred Kohler – Peter G. Bietenholz: Emperor Ferdinand I. In: Contemporaries of Erasmus. A Biographical Register of the Renaissance and Reformation.* Szerk. Peter G. Bietenholz. Toronto–Buffalo–London 1995. II. 17–20, itt: 18.

⁵⁰ *Suttner Fichtner, P.: Of Christian Virtue* i. m. 413–414.

⁵¹ *Hargittay Emil: Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben.* Budapest 2001. 22–23. *Fazakas Gergely Tamás: A könyörgő uralkodó reprezentációi és az alázatosság beszédmódja a 17. század első felében.* In „Politica philosophiai okoskodás”: Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig. Szerk. Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc. Debrecen 2013. 99–115.

az erkölcsös vezetés hosszú távon sikeresebb lehet, mint az erkölcstelen. Bár a politikában kompromisszumokra van szükség, az alapvető erkölcsi elveket nem szabad feladni. Az uralkodónak törekednie kell arra, hogy az udvarában az Erasmus által is hangoztatott elvek legyenek az irányadók, hiszen ezáltal biztosítható a sikeres uralkodás. Ferdinándnak a fiai számára megfogalmazott elvárásai időtlenül aktuálisak, hiszen a vezetők erkölcsi felelőssége napjaink hatalomgyakorlásának is egyik legnagyobb kihívása.

Ferdinánd intelmei egyháztörténeti szempontból sem érdektelenek. Ferdinánd mint egy alapvetően békés természetű, béketeremtő uralkodó döntő szerepet játszott abban, hogy Közép-Európa felekezeti viszonyait a protestáns reformációt követő széthasadt állapotot valamilyen módon orvosolja, mindenhez megteremtse azokat a viszonyrendszereket, kapcsolódási pontokat, amelyek elősegítik, hogy a felekezeti Európa ne egy végletes önpusztító háborúba vagy háborúk sorában számolja fel önmagát, hanem kompromisszumok révén, ugyan senki által nem százszázalékosan elfogadható módon, de mégis megegyezés születhessen a felekezeti táborok között. Ferdinánd tevékenysége nagy mértékben hozzájárult, hogy a meggyengült katolicizmus Közép-Európában meg tudta szilárdítani pozícióit, erőt tudott gyűjteni, és nem veszített el további területeket, valamint további hívek tömegeit.

Forrásközlés

I. Ferdinánd király intelmei fiai számára⁵²
(ÖStA HHStA HA Fk Kt. 2. Fol. 65–70.)

A fenséges testvérek, Miksa és Ferdinánd ausztriai hercegek, egyszersmind kedves fiaink és fejedelmek részére.

Szeretett fiaim, mivel semmi sem biztosabb a halálnál, és semmi bizonytalanabb, mint annak ideje, és mindenekelőtt, mivel harcra készen állok, hogy e szász hadjáratba⁵³ induljak, nem akarok mulasztást elkövetni. Miksa, mivel veled most előszóban nem tudok beszélni, és azért is, hogy mindketten minél jobban megőrizzétek emlékezetetekben, és bármikor elolvashassátok, és felidézhesétek, írásban küldöm nektek e sorokat, hogy halálom vagy fogságom esetén felnyissátok, végig olvassátok, és meg is tartsátok. Miksa, neked jusson az eredeti. Ferdinánd, te pedig készíts másolatot, hogy mindketten megtartsátok emlékezetetekben! Mivel így tetszett Istennek, legyen áldott a neve! Ha pedig meghalnék, könyörüljön lelkemen természet szerinti kegyelmével, különféle irgalmasággal! Szenve-

⁵² A fordítás Bucholtz-féle kiadás alapján, az eredeti kézirat gondos figyelembevételével készült el.

⁵³ A schmalkaldeni háború 1547. évi tavaszi, szászországi hadműveleteire gondol. Vö. *Guitman B.*: A schmalkaldeni háború i. m.

dése érdemeiért könyörüljön szegény lelkemen! Felsege elleni vétkeimet és bűneimet bocsássa meg kegyesen és irgalmasan! Ámen.

Ha pedig fogságba esnék, adjon nekem türelmet, titeket pedig támogasson, hogy engem kiszabadíthassatok. Nem kétlem, hogy mint hűséges fiaim teszitek kötelességeket. Ezenkívül kérlek benneteket, hogy halálom esetén mindenekelőtt maradéktalanul teljesítsétek végrendeletemet és fiókvégrendeletemet, és azzal szemben semmit ne tegyetek.⁵⁴ Legfőképpen pedig azon pontjait, amelyek törvényesek, és amelyek lelkemért elégtételül és engesztelésül állnak, mint az innsbrucki alapítványok, amelyeket fogadalomból és kötelességből Istennek szenteltem, és kötöttem; másodszor a bécsi ispotályosok alapítványa, valamint a legkedvesebb és igen szeretett, boldog emlékeztető fenséges királyné, a házastársam lelki üdvéért a prágai gyászmise, aki töletek ennél is többet érdemel. Továbbá a Cseh Királyságban és kapcsolt tartományaiban az elzálogosított egyházi javak kiváltása és felszabadítása, ahogyan azt a végakaratom tartalmazza, mivel azokat Istennek ajánlottam fel, hogy a javak visszaadassanak, és felszabadíttassanak. Ha pedig fogadalmam ellenére mást tennétek, lelketek kárhozátára teszitek. Kérem, könyörgöm, és atyailag intelek titeket, és a szülőnek való engedelmesség és az Istennel való szembeszegülés vétke alatt előírom nektek, hogy a végakaratomban és a fiókvégrendeletben lévő, általam törvényesen és rendeltileg kiadott minden más cikkelyt mind tartsátok be, és hajtsátok végre.

Különösen vonatkozik ez arra a titeket érintő cikkelyre, amely szerint az igaz, tiszta és dicséretes hitünkben és vallásunkban maradványok meg, ahogyan azt a régmúltban magam és az őseim is mindig megőrizték, és ahogyan azt a végrendeletem tartalmazza. Ezt nektek újra és újra megparancsolom, és bármely más atyai előírásnál jobban lelketekre kötöm, követelem tőletek. Minderről az alábbi érvekkel akarlak titeket meggyőzni, nem teológiaiakkal, mivel az nem az én területem, hanem észszerűekkel és igazakkal:

Először, hogy az eretnesség nagy bűnét házunkba be ne hozzatok, mert az mindig, minden részében katolikus és dicséretes volt.

Másodszor, hogy inkább a már oly sok éve egységben fennmaradó, egyetértésben lévő és álló egyházhoz ragaszkodjatok, mintsem azokhoz, akik magukat, mint újítókat elkülönítettek tőle. Annál is inkább, mivel mindazt, amit hirdetnek, már ezelőtt is elátkozták, és sok-sok évvel ezelőtt is sokszor elítélték. Biztosabb a rendkívül szent és jámbor férfiakat követni, akik hosszú évek óta egyetértésben éltek, és írtak, mint azt a néhány gonosz, hitvány, rossz életű és példájú férfit.

Harmadszor, mivel Németország nagy részében is biztosabb követni a mindedig egyetértő és egységes maradvány kereszténységet, mint azokat, akiket feljebb említettem. Ezen felül az ész is inkább azt javallja, hogy inkább kell igazat adni – az azon keveseket és rosszakat kivéve – annyi éven át egységes teljes egyháznak és az egész kereszténységnek, mint nekik.

⁵⁴ Ferdinánd végrendeleteiről lásd *Kohler, A.*: Ferdinand i. m. 297–301.

Negyedszer, hogy azok egymással sem értenek egyet, hanem teljesen széthúznak, amiből világosan látszik, hogy vezérük maga az ördög, a széthúzás atyja, míg a mienk a Szentlélek, az egyetértés Istene. Hogyan is lehetne biztonságos hozzájuk csapódni, hiszen maguk sem tudják, hova mentek vagy mennek botladozva, mindegyikük saját útját vagy inkább csapását járja.

Ötödször, mivel sosem maradnak ugyanabban az állapotban, hanem mindig változnak. Ez pedig annak a jele, hogy nem tudják, mit csinálnak, nem látják, nem érzékelik, hanem botladoznak, változnak, mint afféle hitvány, bizonytalan, alap nélküli emberek. Nálunk ilyen nincs, és nem volt, hanem egyetértőek voltunk, és vagyunk. Egy állásponton maradunk, mint olyanok, akik tudják, mit tesznek, és nem vagyunk könnyelműek vagy szeszélyesek, hanem szilárdak, mint olyanok, akik biztos kösziklára rakták az alapokat, míg azok homokra. Nekünk Krisztus a vezetőnk, aki igaz, szilárd, biztos: az egyetértés Istene. Nekik pedig az ördög: a szeszélyes, a hazug, a széthúzás és a viszálykodás atyja. Amilyen az atyjuk és a vezetőjük, olyanok ők maguk is.

Hatodszor, úgy tűnik, hogy egyik sem jámbor életű vagy jó példakép, hanem bűnökkel teljesek és romlott erkölcsűek. Bár ne látnánk, hogy nyomukban burjánzik az eretnekség, amiben senki nem vált jobbá, sőt inkább mindegyikük rosszabb lett, az erényeket és az erényeseket már semmibe veszik, míg a bűnöket és a bűnösöket megbecsülik, és felmagasztalják. Mondhatnók, hogy nálunk is vannak bűnök – fájdalom –, de igaz. Ám mégis óriási a különbség, mivel nem annyi és nem olyan, és ha meg is esik, félelem, ijedtség és szégyen kíséri, amely náluk nincsen. Az ő bűneik és vétkeik ördögtől valóak, mivel sem töredelem, sem gyónás, sem elégtétel nincs náluk, hogy megbánják bűneiket és vétkeiket. Lemondtak a jó tettekről, az érdemeikről, a gyónásról és a feljebb említett egyebekről, amelyek gyógy módjai a bűnnek. Így nem gondolnak a vétkeikre, nem kérnek bocsánatot, nincs bűnbánatuk. Kitartanak a romlottságban, mint tanítómesterük az ördög, így ördögien vétkeznek. És hogy ne látszódjanak bűneik, másokat is bűnössé tesznek, és ördögi módon úgy tanítanak, hogy bűneik miatt ne tartsák őket bűnösnek.

Mi azonban, ha vétkezünk, bevalljuk vétkeinket, nem tanítjuk azokra másokat, inkább összeroskadunk, fáljaljuk, és bevalljuk azt, bűnbánatot tartunk, mindezek egyszerre emberiek és angyaliak, ők azonban ördögiek. Ebből is látszik, hogy ők az ördög tanítványai, mivel ő maga is gőgös, gőgössége miatt lett kiűzve a paradicsomból, ők pedig szerfelett gőgösök. Ebből következik, hogy többet akarnak tudni egyedül, mint amennyit tud az egész kereszténység és amennyit annyi szent férfiú és a mind ez idáig megmaradt kereszténység annyi éven át felfogott. Ebből teljesen kiviláglik gőgjük és fennhéjázásuk, mivel minden felsőbbiséget elvetnek. Ez világosan látszik abból is, hogy magukat sem zsinatnak, sem pápának, sem császárnak

nem akarják alávetni. Ahogy ezt a tények is mutatják, így senki, akinek van szeme, le nem tagadhatja, hacsak maga is nem vak, miképpen ők azok.

Szeretett fiaim, többet is tudnék mondani, de csupán ennyit akartam mondani, amely, ahogy korábban is mondtam, nem teológiai, hanem igaz és észszerű. Ebből láthatjátok, milyenek volnánk, és milyen vezetőnk van. Tehát szeretett fiaim, óvakodjatok azok eretnekségeitől és tévelygéseitől, és maradjatok a katolikus egyháznál és tőle semmi módon ne szakadjatok el. Ezentúl figyelmeztetek titeket, hogy testvériesen és egyetértően éljetekek, sem perlekedések, sem viszálykodások, sem veszekedések ne legyenek köztetek, hanem egyik a másikhoz hajoljon, erre a zsoltárra emlékezzetek: *Nézzétek, milyen kedves és jó, ha egyetértésben élnek a testvérek!*⁵⁵ És erre a mondásra is: *Mert az egyetértés megnöveli a kicsinyt, a széthúzástól a legnagyobbak is elenyésznek.*⁵⁶ Az egész világ, még a saját szolgáitok is gízgaszt és széthúzást hintegetnek köztetek, álljatok szilárdan és megingathatatlanul. Miksa, mivel te a legidősebb vagy, ne nyomd el Ferdinándot és Károlyt⁵⁷, hanem támogasd az ügyeiket, hogy majd Isten a tiedet is támogassa, amit, ha nem teszel, – és ettől önfejlőségem miatt részint tartok – rosszul teszed, és Isten nem hagyja bosszulatlanul.

Ferdinánd, te pedig, ha a testvéred keményen bánna veled, – amit nem kellene tennie, és nem is hiszem, hogy tenni fog, – fordulj félre és tűrd türelemmel. Isten ezért ebben és a másik világban is kárpótolni fog, és nem hagy el téged. Ha azonban, – amitől Isten óvjon – nézeteltérések támadnának köztetek, ügyeljetekek arra, hogy a végakaratom és a fiókvégrendeletem szerint rendezzetekek azokat, másképpen nem lehettek egyéb ügyekben sem jó és egyetértő testvérek. Éppígy van szeretett nővérem, a fenséges Mária királyné⁵⁸ és köztem, bár olykor nem kicsi ellentétek feszülnek köztünk a nagy összeg miatt is, amit követel tőlem, mégsem élünk kevésbé testvériesen, kölcsönösen előmozdítjuk ügyeinket, egyik a másikat, ti pedig anya-

⁵⁵ Zsolt 132.1

⁵⁶ Sallustius Jug. 10.

⁵⁷ Habsburg Károly (1540–1590) főherceg, Ferdinánd három fiúgyermeke közül a legifjabb, 1564-től haláláig Stájerország, Karintia és Tirol ura.

⁵⁸ Habsburg Mária (1505–1558) magyar királyné, II. Lajos király özvegye és Németalföld kormányzója 1530–1555 között.

ként⁵⁹ számíthatok rá.⁶⁰ Úgy élünk, ahogy fivérhez és nővérhez illik, barátságban, bizalommal, szeretetben, nem hagyva, hogy a vitánk közénk álljon.

Ha ti is összekülönböznétek, amitől Isten óvjon, tegyetek hasonlóképpen, és Isten meg fogja segíteni az ügyeitek. Jó kapcsolatban lesztek, mivel egyetértetek, és addig képesek lesztek megtartani, amit rátok hagyok. Ha viszont nem így tesztek, elvesztegettek majd mindent teljesen, és ami súlyosabb, a lelkét is elveszti majd az, aki bűnben lesz. Ha mindketten abban lesztek, akkor mindketten.

Miksa értesültem róla, és a lelkemmel igen bánkódom, hogy nem jól viselted és viseled magad a Császári Felség⁶¹ udvarában. Semmit vagy keveset tartottál meg abból, amelyre pedig nekem esküre emelt kézzel a jó herceg hite alatt ígéretet tettél. Aztán mindketten sírva fakadtunk, és háromszor csókoltalak meg, mint az a jó apa, aki megcsókolta saját fiát, aki meghalt, de feltámadt, aki elveszett, de megkerült, és aki bűneinek és vétkeinek megváltásával bocsánatért esedezett,⁶² ahogy akkor tetted és vallottad és ígérted, hogy a jövőben megszeretnél javulni és óvakodsz attól, amiről akkor neked beszéltem, aztán pedig rövid összefoglalásban emlékezetül adtam. Ezzel szemben azokat hallom rólad, – és ezek feltétlenül igazak –, hogy borban leled örömet, oly nagyértékben és oly módon iszol erős bort, hogy olykor, főképpen a bajor hercegnél⁶³, láthatóak rajtad a részegség jelei, s olybá tűnik, mintha gyermek lennél, mivel oly gyakran megittasodsz.

Fiam! Te tudod hányszor mondtam neked, hogy ettől a vétektől tartózkodj, és hogy számodra micsoda rossz származik ebből, mily kártékony

⁵⁹ Egyes kora újkori dinasztiaiknál, így a Habsburgoknál is szokásban volt, hogy az idősebb generációkra, elsősorban nagybátyjaikra és nagynénjeikre a leszármazottak apjukként és anyjukként hivatkoztak. Ennek szellemében kéri Ferdinánd fiait, hogy V. Károly császárt atyjukként, hűgát anyjukként tiszteljék. Miksa 1548 szeptemberi levelében Mária királynét, mint „Fruentliche liebe frau mutter”-ét üdvözl. Loserth, J.: *Registratur i. m.* 155. levél. De hasonlóan anyjukként tisztelik az 1580-as években II. Fülöp gyermekei a Madridba érkező Spanyolországi Mária királynét, II. Miksa császár özvegyét. González Cuerva, R.: *Maria of Austria i. m.* 179.

⁶⁰ A korábban már említett Mária és Ferdinánd közti ellentétre való utalás. A felek végül 1548. március 7-én Augsburgban állapodtak meg arról, hogy Mária lemond Ferdinánd javára ausztriai és magyarországi birtokairól annak fejében, hogy cserébe bátyja évi 34 000 magyar forint járadékot biztosít neki. A megállapodás fejében Ferdinánd 15 000 rajnai forint egyszeri utalványozását is vállalta hűga számára és engedményeket tett 200 000 forintos, kifizetetlen hozománya ügyében is. Elképzelhető, hogy Ferdinánd levelében a szóban forgó összegekre gondolt. Kenyeres I.: I. Ferdinánd i. m. 81–82.

⁶¹ V. Károly (1500–1558) a Szent Római Birodalom császára (1516–1555), Ferdinánd király és Mária királyné bátyja.

⁶² Utalás a bibliai tékozló fiú történetére, Lk 15:11–32.

⁶³ V. Albert bajor herceg (1528–1579), Miksa főherceg sógora. Holtzmann, R.: *Kaiser Maximilian i. m.* 81.

számodra a lélek tisztességében és mily ártalmas a testnek. Ez a való igazság, és ha nem vonod meg magadtól, amitől Isten óvjon, látni fogod, hogy az alábbi három pontban tönkre mész: mivel a lélek ellen van, ez nyilvánvaló, a tisztesség ellen, mivel az egész világ iszákosnak tart téged, és ezen felül tartok tőle és biztosra veszem, hogyha lerészegedsz, valami rosszat teszel, mivel indulatossá és hevesé tesz, és bűnné válik, amely annyira elhatalmasodik, hogy bármi rossz és rút történhet veled. Annyira vagy képes józan lenni, amennyi erőd van hozzá. Tudod, nekem elismerted, hogy mikor erős bort iszol, rosszul vagy. Félek és biztosra veszem, ha nem hagysz fel vele, beleesel valami gonosz és szinte gyógyíthatatlan kórsgába.

Másodszor, tudom, hogy csökönyös vagy, nem akarod követni azok tanácsát, akiket tanácsadónak küldtem hozzád, hanem inkább hitvány embereknek hiszel. Ők, a medvéd⁶⁴, és a zene az állandó társaságod. Tekintélyes, derék és tisztos férfiakat, akik a császári udvarból és máshonnan mennek hozzád, kelletlenül fogadod, velük ritkán és keveset beszélsz, és gyorsan a tiedhez térsz, őket pedig faképnél hagyod. Így senki vagy kevesek és ritkán járulnak eléd, hitványaiddal és kevésbé jámboraiddal maradsz, hogy aztán téged a legnagyobb romlásba és előítéletbe taszítsanak, mivel elsősorban az veszett el, aki nem kívánja meghallgatni jó tanácsot és a jámbor férfiakat. Épp ezért mind ez idáig a fejedelmek szívesen hallgatnak és kérdeznek kipróbált és derék férfiakat. Ám alig jutnak el ahhoz, aki ki akarja nekik mondani az igazságot, ha azokra, akik nekik kimondják, megorrolnak, és nem akarják hallani őket. Semmit se fogsz tudni, senki neked semmi szükségést nem mond, hogy tudd, mit kell tenni vagy mire kell előre vigyázni. Saját fejedből pedig nem tudhatsz mindent, ha ezt hiszed, becsapod magad. Ha idővel nem javulsz meg, károdat fogod látni, és bár akkor hinni fogsz, de már késő lesz.

Azt is tudom, hogy amit számodra küldtem, hogy olvasd, éppenséggel nem teszed, pedig belőlük sokat tanulhatnál.⁶⁵ A könyvek elég bátrak, hogy elmondják neked, amire másoknak, mivel félnek és szemérmesek, nincs bátorságuk, és így amit az emberektől nem tudsz meg, a könyvekből megismerheted. De félek, hogy mindkettőnek egy alapja lesz, egy forrásból fog fakadni, vagyis, hogy nem akarsz sem tudni, sem hallani semmi mást, mint azt, ami neked tetszik. Amelyek pedig hozzád hasonló természetűek és adottságúak, feltehetően rosszak és károsak. A rossz fog benned elhatalmasodni, amikor sem az emberektől, sem a könyvekből nem akarod hallani az igazságot, sem tenni a jót, kivéve, ha az már fejedben van és ezért tartod igaznak, úgy, hogy te jobban tudod, mint senki más. Ha ebben a szellem-

⁶⁴ A forrás alapján a régi szakirodalom Miksa medvéjét a főherceg állatgyűjtő szenvedélyének tulajdonította. *Holtzmann, R.*: Kaiser Maximilian i. m. 53.

⁶⁵ Ferdinánd király küldött könyveiről egyelőre nem rendelkezünk információval, azt azonban tudjuk, hogy később a mühlbergi csatában Miksa legbecesebb záskmánya János Frigyes szász választófejedelem fekete szaténba kötött protestáns bibliája. *Sutter Fichtner, P.*: Emperor i. m. 33–35.

ben folytatod, biztos lehetsz benne, hogy szerfelett bűnös és igencsak rossz fejedelem leszel, mindenki gyűlölni fog, senki sem fog szeretni, végül pedig el fogsz veszni. A Császári Felség kétségtelenül idejekorán megtudja, és mindent, amit az érdekedben tettem, el fogod veszíteni.

Fiam, e hadjáratban önfejűséged bizonyítékáról hallok. Megtörtént, hogy ebben a legutóbbi hadjáratban a Császári Felség utasított téged, hogy az általad vezetett hadinépoddal egy bizonyos helyre menj. Fürstenberg gróf⁶⁶ figyelmeztetett téged, sőt Lodron⁶⁷ is, hogy tedd. Te pedig egy jótányi mérföldet sem akartál moccanni, azt mondtad, hogy jobban tudod, mit kell tenned. Más esetben, amikor a Császári Felség utasított, hogy igyekezz egy helyre egészen a Császári Felség következő parancsáig, amely császári parancsra Apremont herceg⁶⁸ figyelmeztetett, amikor odébb kezdte indulni, és mégis a parancsot és a herceg figyelmeztetését semmibe véve semmit se akartál tenni.

Nézd, mily önhittség az, hogy te ifjúként, aki még semmit se láttál, semmit se tudsz, többet akarsz tudni, mint a Császári Felség, aki annyit látott, és tapasztalt, és oly nagyra becsült fejedelem. Ha ez nem is lenne így, ha bölcsebb lennél Salamonnál, akkor is, mivel a szolgálatában állsz, köteles vagy engedelmeskedni neki és alávetni magadat, és nem lehetsz ilyen engedetlen, önfejű lázongó. Pedig így a gőgös ifjak, akik úgy hiszik, hogy többet tudnak, és senkinek sem engedelmeskednek, hibákat követnek el és ily módon vesznek el.

⁶⁶ Jelenlegi tudásunk szerint nem megállapítható melyik Fürstenberg gróf. Valószínűleg Egon von Fürstenberg aki 1547-ben Miksa főhercege pohárnoka, esetleg Friedrich von Fürstenberg aki Miksa mellett a császári nehézflovasság „kapitányhelyettese” (*Leutnant*) a schmalkaldeni háború során. Loserth, J.: Registratur i. m. 33. levél.

⁶⁷ Sigmund von Lodron, 1543-tól Miksa főherceg istálló mestere, majd főistállómestere. Miksa bizalmas embere, 1549 nyarán Spanyolországba érkezett a főherceg kíséretébe. Később a magyarországi hadszíntéren is harcolt, majd visszatért az udvari szolgálatba. ÖStA HHStA OMeA Sr Hofstaatsverzeichnisse 181/21. fol. 5r.; González Cuerva, R.: Maria of Austria i. m. 49.

⁶⁸ Talán valamelyik Lotaringiai hercegről lehet szó, bár Apremont hercege cím nem létezett a korban, ellenben a grófi címmel. Pontosabb azonosítására tett kísérlet nem vezetett eredményre. François Alexandre Aubert de la Chenaye Desbois: Dictionnaire de la noblesse I-XII. Paris 1770. I. 326.

Szépen felolvastam neked Salamon fiáról, Roboám királyról szóló részt,⁶⁹ láttad, hogy tőle vette a példát az a bizonyos Conde,⁷⁰ aki gőgből és önhittségből azt a szörnyű és hallatlan tettet követte el. Megírták, hogy őrizze meg tisztességét, és hogy azt megőrizze, olyat tett, amelynél fertelmesebb cselekedetet, vagy inkább gáztettet szinte senki soha sem cselekedett. Fiam! Higgy nekem, ha te nem javulsz meg magadtól ebben a tekintetben, elpusztulsz és királyságaid is elvésznek.

Miután leírtam ezt a levelet reggel ezen a helyen, mivel előtte nap nem volt időm befejezni, jött hozzám Martin Guzman,⁷¹ és elmondta nekem, hogy mi módon távoztál el éjjel a futár révén a Császári Felségét sem köszöntve a szállásról azt mondva, hogy hozzám jössz, és írtál is erről nekem. Ami, ha így volt, a szándék nem volt rossz, de a módja nem használt, ahogy a levelemből, amit erre válaszul írtam megtudhatod, és ebben is látod, hogy többet akarsz érteni, mint amit szükséges érteni, és hogy nem vagy oly bölcs, ahogy magadról azt gondolod. Félek, az alábbi olasz mondas illik rád, amely így szól: A szamár, aki szarvasnak képzei magát, akkor bánja ezt meg, amikor árkot kell ugrani.⁷² Ebből is látszik, hogy saját fejed

⁶⁹ Most Rechabeám király tanácsot tartott a vénekkel, akik atyja, Salamon szolgálatában álltak, amíg élt. Megkérdezte: „Mit tanácsoltok, milyen választ adjak ennek a népnek?” Azt válaszolták: „Ha ma szolgálsz ennek a népnek, kedvükre teszel, és barátságos szavakat intézel hozzájuk, mindig a szolgálatodban maradnak.” De ő nem ügyelt a tanácsra, amit a vének adtak neki, hanem a fiatalokra hallgatott, akik vele nőttek fel és a pártján álltak. Így szólt hozzájuk: „Milyen feleletet adjunk ezeknek az embereknek, akik ma azt mondták nekem: Könnyíts az igán, amit atyád ránk rakott?” A fiatalok, akik vele nőttek fel, ezt a választ adták neki: „Így kell beszélni a néppel, amely azt mondta neked: Atyád megnehezítette jármunkát, azért te könnyíts rajta, így kell beszélni velük: A kisujjam vastagabb atyám derekánál. Igaz, hogy atyám nehéz igát rakott rátok. De én még jobban megnehezítem jármotokat. Atyám ostorral fegyelmezett, én meg majd skorpiókkal fenýítelek benneteket.” Amikor a nép harmadnap visszatért Rechabeámhoz, amint meghagyta nekik ezekkel a szavakkal: „Harmadnap gyertek vissza hozzám”, a király kemény választ adott a népnek, s figyelmen kívül hagyta a tanácsot, amelyet a vének adtak neki. A fiatalok tanácsa szerint beszélt velük. 1Kir. 12. 6-14.

⁷⁰ Az utalásban szereplő Conde lehetséges, hogy Cristoph von Roggendorfra utal, legalábbis Robert Holtzmann német történész szerint őt jelöli ez a név. Roggendorf finoman szólva is ellentmondásos pályát futott be, Ferdinánd zsoldjából előbb a törökökhöz szökött át Magyarországon, majd pedig a francia királyt szolgálta. *Holtzmann, R.: Kaiser Maximilian i. m. 573.*

⁷¹ Martin de Guzmán, Ferdinánd király kamarása és bizalmas embere, 1551-ben már főkamarása. Később több követségben és megbízatásban járt el Ferdinánd, illetve Miksa szolgálatában. ÖStA HHStA OMeA Sr Hofstaatsverzeichnisse 182/30. fol. 7v.

⁷² A Ferdinánd által idézett mondas (*quy asino e et cervo se crede, al saltar del foso se vede*) mai olasz nyelven így szól: *Chi asino è e cervo esso si crede, al saltar della fossa*

után mész és nem hajolsz meg senki jámbor előtt, hanem hitvány emberek tanácsát követed, és úgy intézed ügyeidet, hogy egyetlen tekintélyes ember sem megy szívesen hozzád. Olyannak leszel megítélve, amilyenek azok, akikkel érintkezel, és ahogy a tetteiddel megnyilvánulsz. Ha tekintélyeseket kérdeztél volna, és ilyen helyzetbe nem kerültél volna. Hidd el fiam, ha így folytatod, ahogy elkezdted, elveszted a lelki tisztességet, a megbecsülést, és a jó híredet, és hidd el, nem fogsz sokáig élni.

Nagyon félek attól, hogy halálom után túlságosan kicsapongó és erkölcstelen életet fogsz élni. Figyelmeztetlek arra, hogy a bujaságtól fordulj el, s ha végül nem tartózkodnál tőle, annak rossz vége lesz, ezt nem javaslom neked. Tedd, ahogy mondják, óvatosan, botrányoktól mentesen, kerülve az ilyen ügyben a házas asszonyokat, az erőszakot és a jogtalanságot és ne okozz botrányt.

Ezeket akartam, Miksa, számodra leírni, hogy óvakodj az efféle dolgoktól, jobbítsd meg magadat, lásd be tévedéseidet és vétkeidet, azokat megismerve javítsd ki magad, és az elkerüld azokat. Ha így teszel, lelked, tested, tiszteleted és megbecsültséged hasznára válik majd.

Ferdinánd, te pedig, hasonló vétkekben ne utánozd és másold bátyádat, sőt, ha magát nem akarja megjavítani, ami távol legyen, testvériesen figyelmeztess. Óvd magadat az ilyesmiktől, és haladj tovább úgy, ahogy elkezdted, erényről az erényre. Tedd az ellenkezőjét annak, amit mostanáig teszt, az ilyen és hasonló esetekben ne bátorítsd és ne is másold.

Mindkettőtöket figyelmeztetlek arra, hogy a Császári Felséget szeressétek, engedelmeskedjetez neki, és tekintsetek rá, mint atyára, soha ne ellenkezzetek. A spanyolok fenséges hercegével, a fiával, egyben az én unokaöcsémekkel mint szeretett fiú iránt jóindulattal és szeretettel legyetek.⁷³ És mivel láttam mindkettőtökben, hogy nem vagytok nekifeszülve a munkának, hanem inkább szórakoztok, buzdítalak, atyailag figyelmeztetlek titeket és előírom nektek, hogy legyetek szorgalmasok és gondosak a munkákban, éberek és ne nemtörődömök, ami az Isten tiszteletében és szolgálatában a keresztény köztársaság, valamint országaitok, tartományaitok és alattvalóitok hasznára válik. Inkább az Isten és a közjó lebegjen szemeitek előtt, mint a magánérdeketek, és a magánérdeketeket ne keverjétek össze, ne adjátok hozzá az Isten és a kereszténység ügyéhez, ahogy azt, fájdalom, sok keresztény fejedlem saját kárára és örök szégyenére teszi. Tartsátok eszetekben, hogy jól, tisztán és akadálytalanul szolgáltassanak igazságot. Ügyeljetez a szegényekre, és védjetez őket, mivel ez a hivatásotok, hogy özvegyeket, árvákat, szegényeket és nyomorultakat óvjátok, és védjetez, hozzájuk irgalmasok

se n'auvede. Köszönjük Domokos Györgynek a mondás értelmezéséhez nyújtott szíves segítségét.

⁷³ V. Károly császár fiáról, Fülöp infánsról (1527–1598), a későbbi II. Fülöp spanyol királyról van szó.

legyetek, hogy Isten is irgalmas legyen hozzátok.⁷⁴ Mivel a szegények rászorulnak a segítségetekre és a védelmetekre, mivel kevesen vannak azok, akik őket támogatnák. A gazdagok a pénzük miatt mindig az igazságtalanság és a tisztességtelenség előmozdítói és gyarapítói. Azért kaptatok az Istentől kardot, hogy a gonoszokon vegyetek elégtételt, ne pedig a jámborokon. Teljesítsétek feladatokat, és védjétek a szegényeket a gonoszok és vagyonosok elnyomásától. Ne legyetek személyválogatóak, hanem mindenkit igazságosan ítéljétek, a szegényeken könyörüljétek, hogy Isten is könyörüljön rajtatok. Legyetek igazmondók és állhatatosak a cselekedeteitekben, a szájatok hazug szó ne hagyja el. Az ígéreteket és az írott szót szilárdan megtartsátok és azok ellen ne tegyetek. Gondosan mérlegeljétek mielőtt ígérték, aztán az ígéretet megtartsátok, mivel ha könnyelműnek és hazugnak bizonyultok, senki nem fog becsülni titeket, nem fognak hinni nektek, elveszítitek a bizalmat és a tiszteletet, és akkor inkább már az életet kellene elveszítsétek.

Szeressétek a lánytestvéreiteket, bánjatok velük úgy, és figyeljétek rájuk, hogy akik még nincsenek kiházásítva, jó és keresztény módon leljék meg helyüket a végrendeletem és fiókvégrendeletem szerint.

Többet is írhatnék és köthetnék a lelketekre, amiket a rövidség okán elhagyok, és ha amiket ez a levél tartalmaz, megteszitek a végakaratommal és a fiókvégrendeletemmel együtt, remélem, hogy ügyetek nem fog majd rosszul állni, sőt nagyobb és jobb, annál is jobb lesz. A mindenható Isten jó lelkével és kegyelmével töltse el szíveteket, hogy kedve szerint szolgáljátok a kereszténységet. A rátok bízott országokat és a tartományokat lelketek üdvére, tisztességeitekre, valamint az összes alattvalótok javára jól és hasznosan kormányozzátok.

Éljetek boldogul!

Leitmeritz,⁷⁵ 1547. február 14.

Jó és őszinte apátok, Ferdinánd

⁷⁴ Az özvegyek és árvák védelme a bibliai eredetű (Zsolt 68:6) és magyar király egyik fontos feladata Szent Istvántól kezdve amely a 16. században is élő gyakorlat. Számtalan példa közül említhetjük, mikor 1562-ben az éppen atyja helyetteseként szolgáló Miksa főherceg megparancsolja Vékei Ferencnek, hogy hagyjon fel Móre Gáspár özvegyének és árváinak háborgatásával, ellenkező esetben bíróság előtt kell felelnie tetteiért. MNL OL E 148. Fasc. 179. No. 27.

⁷⁵ Litoměřice, város Csehországban, közel a száz határhoz.

„EZZEL AZ INTÉZETTEL... EGY MINDEN VIHARRAL
BÁTRAN SZEMBENÉZŐ, ERŐS FELLEGVÁRAT KÍVÁNTAM
ALKOTNI...” A PIUS GIMNÁZIUM TÖRTÉNETE 1912–1948

Somodi Imre: A pécsi jezsuita Pius Gimnázium története (1912–1948). Budapest, Jezsuita Kiadó, 2024. (Terjedelem: 368 oldal)

"WITH THIS INSTITUTE... I WANTED TO CREATE A STRONG
CITADEL THAT WOULD BRAVE ALL STORMS..." HISTORY OF PIUS
HIGH SCHOOL 1912-1948

Imre Somodi: The History of the Pius Jesuit Secondary Grammar School of
Pécs (1912–1948). Budapest, Jezsuita Kiadó, 2024. (368 p.)

Kárbin Ákos

Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár

Az olvasó egy igazán figyelemre méltó könyvet tart a kezében, hiszen az egykor Pécsen működő, a maga korában az ország egyik legszínvonalasabb középiskolájának számító jezsuita Pius Gimnázium történetét feldolgozó és bemutató hiánypótló kötet látott napvilágot Somodi Imre tollából.

A szerző egyetemi tanulmányai alatt kezdte meg a Pius Gimnáziummal kapcsolatos kutatásait, amely történelem szakos szakdolgozatának témáját képezte. A téma jelentősége és aktualitása s nem utolsósorban írásának kiemelkedő színvonala és minősége figyelmet váltott ki a neveléstörténészek körében. Így felvételt nyert a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Doktori Iskolájának Oktatástörténet Programjára, ahol 2022-ben summa cum laude minősítéssel védte meg disszertációját. Jelen kötet ennek átdolgozott és bővített változata, amely a Jezsuita Kiadó gondozásában, a kiadó *Rendtörténet* sorozatában jelent meg 2024-ben. Somodi kutatásainak megkezdésétől, a kötet megjelenéséig hosszú és eredményes utat járt be: számos publikációt jelentetett meg nem csupán a Pius Gimnáziumról, hanem egyéb művelődéstörténeti témákról is. Megítélésem szerint érdemes volt erre az útra térnie, amit ezzel a kötetével megnyugtató módon bizonyított is. Somodi Imre jelenleg a Pécsi Püski Hittudományi Főiskola adjunktusa.

A könyv a történettudomány több részterületét is érinti: nevelés- és oktatástörténet, egyháztörténet, helytörténet, intézménytörténet és jezsuita rendtörténet. A szerző választott témáját gondosan mutatja be, s végig vezeti az olvasót a Pius Gimnázium harminchat éves fennállásának és működésének történetén keresztül.

A monográfia primer forrásairól elmondható, hogy a szerző szerteágazó levéltári alap kutatásokat végzett a témában. Pécsen két levéltár is működik, melyek vonatkozó iratanyagának feldolgozása nélkülözhetetlen volt a jelen kötet megírásához. A gimnázium kapcsán az első és legfontosabb forrásbázist a Pécsi Egyházmegyei Levéltár iratanyaga képezte, amely alapot jelentett a téma feldolgozásához. A levéltári források másik alapját pedig a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára VIII. és XII. fondőcsoportjai biztosították a szerző számára. Unikális és a téma szempontjából jelentős irategyüttest őriznek továbbá a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltárában. A gimnáziummal és a rendházzal kapcsolatos kutatásait a szerző az ott őrzött kurrens dokumentumokkal színesítette, árnyalta. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy Somodi nem használta a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Polgári kori anyagának a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 20. századra eső első felének anyagát, amely az 1883. évi XXX. törvény szerint az állami felügyeletet gyakorolta az intézmény fölött.

A szerző művét összesen tizenöt fejezetre osztotta fel. A bevezetésben alaposan körülhatárolta vizsgálódásának kereteit, valamint összesen 15 kutatói kérdést fogalmazott meg a bemutatni kívánt téma kapcsán, amelyeket a kifejtés során a szerző következetesen meg is válaszolt. A bevezetőben kapott helyet az intézmény időben változó elnevezésének bemutatása és meghatározása, hiszen a 36 esztendő alatt, amíg a gimnázium fennállt, számos változás következett be annak szervezetében és működésében.

A második fejezet egy historiográfiai áttekintés, amelyből megtudhatjuk, hogy a téma már több szerzőt is megihletett, akiknek munkáit Somodi kronologikus sorrendben bemutatja, sőt, a fejezet végén három kategóriába sorolja a témában korábban született írásokat. Ebből a fejezetből kiviláglik, hogy bár számosan foglalkoztak már a témával, valamint az iskola fennállásának históriájából egy-egy időszakot kiemelve alaposabban feldolgoztak – lásd például Bánkuti Gábor –, azonban e kötet megjelenéséig a Pius Gimnázium teljes történetéről nem született koherens és egyúttal tudományos igényű monografikus feldolgozás.

A harmadik részben az értekezés forrásait és módszereit ismertette a szerző, illetve szólt a vállalásairól, valamint a kutatás korlátairól és határairol, továbbá meghatározta a témából fakadó új kutatási lehetőségeket és irányokat.

A szerző a negyedik fejezettel kezdődően egy nagy, széles perspektívából kiindulva szűkíti a teret a mikrotörténet irányába. A negyedik fejezet *A Jézus Társasága és a jezsuita nevelés* címet kapta, s ebben Somodi röviden felvázolja a jezsuita rend megalakulását, céljait és az oktatásban betöltött szerepét. Az ötödik fejezetben a szerző az egyetemes történet kereteiből kilépve, a perspektívaváltást, pontosabban -szűkítést követve a magyar viszonylatokat vizsgálja, s behatóan elemzi és leírja a magyar oktatási rendszer középiskolákra vonatkozó törvényi kereteit a dualizmus és a két

világháború közötti időszakban. A latin- és a reálgymnázium típusokon át az egyházi fenntartású középiskolákat bemutatva érkezik meg az olvasó a téma kifejtése szempontjából releváns helyszínre: Pécs városába; s a fejezet második felében e város iskolahálózatát ismerheti meg az 1867–1948 közötti időszakra vonatkozóan.

A gymnasium szempontjából meghatározó jelentőséggel bírt gróf Zichy Gyula pécsi püspök személye, mivel az iskola alapításának ötlete tőle származott. A püspök nevelési nézeteit a hatodik fejezet mutatja be, s ebből ismerhetjük meg személyes indíttatásait is. Egyrészt Zichy maga is a jezsuitákhoz járt középiskolába Kalksburgban. Másrészt utal a szerző az iskolaalapító püspök X. Pius pápával való személyes kapcsolatára, akinek tiszteletére adta az intézménynek a *Pius* nevet.

A téma érdemi kifejtése a hetedik fejezettel kezdődik el az 59. oldalon. Somodi alaposan bemutatja Zichy püspöknek, mint a gymnasium alapítójának és fenntartójának célkitűzéseit, s egyúttal nehézségeit, kihívásait, s azt a „konkurenciaharcot”, amelyet az intézménynek meg kellett vívnia országos, és – nem kisebb jelentőséggel – helyi szinten is. Itt a szerző a forrásokat virtuóz módon kezeli. Nagy adatgazdagsággal és részletességgel mutatja be például azt az anyagi ráfordítást, amely egy ilyen monumentális vállalkozás finanszírozásához szükséges volt. A szerző nem vádolható részrehajlással, mivel szólt arról a döntő fontosságú tényről is, hogy az alapításakor a püspök bátyja, gróf Zichy János látta el a kultuszárca vezetését.

A világ- és országos politikai események (világháborúk, katonai megállások, politikai rendszerváltások) lecsapódtak az iskola mindennapjaiban. Különösen nehéz helyzetet teremtett a gymnasium életében Pécs szerb megszállásának időszaka (1918–1921). A szerző ezen eseményekről és folyamatokról rendre beszámolt, és művében részletesen kitér annak bemutatására, hogy a világ- és magyar történelem eseményei miként éreztették hatásukat a Pius Gymnasium belső világában. Az épület például nem mindig töltötte be az alapító által megálmodott funkciókat, mert azokat számos esetben felülírta a katonai vagy a közigazgatásból származó szükséghelyzet. Bizonyos helyzetek kivédésére és elhárítására Zichy püspöknek személyes kapcsolatait kellett bevetnie – fogalmazta meg több helyen is a szerző.

A nyolcadik fejezet az első érettségi vizsgát (1920) követően már kiteljesedett, nyolc évfolyamossá vált gymnasium bemutatására vállalkozott. Ez az időszak az oktató- és nevelőmunka fellendüléséről volt nevezetes. A szerző szólt arról is, hogy a döntően Baranya és Tolna megyéből származó diákságon túl más vármegyékből is érkeztek tanulók, sőt még Budapestről is.

Ebben az időszakban ugyanakkor komoly veszteség is érte a Piuist: Zichy Gyula kalocsai érsekké történő kinevezése (1925) mélyen érintette a gymnasiumot, hiszen fenntartóját és egyben mecénás patrónusát veszítette el a fiatal intézmény. Ennek következtében 1926-tól a gymnasium fenntar-

tója a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya lett. A fenntartóváltással járó jogi vitákat a szerző részletesen bemutatja.

A kilencedik fejezetben P. Tüll Alajos SJ rektori időszakát (1933–1941) tárgyalja a szerző. Ez a korszak az iskolaépület időszerű felújításáról és egyúttal bővítéséről szólt, mivel az új rektor kezdeményezésére sportkomplexumot és botanikus kertet alakítottak ki a Pius Gimnázium területén. P. Tüll részben új irányt adott a gimnázium nevelési és oktatási tevékenységének, amennyiben kiemelt fontossággal kezelte a sportot és a testnevelést, illetve a cserkésztezet.

Az intézmény második világháború alatti történetét a szerző a tizedik fejezetben mutatja be. Ebből megtudhatjuk, hogy a Pius Gimnázium, annak tanári kara és diáksága milyen viszonytárságokon ment keresztül, s a háborús események és a rövidített tanévek mennyire megnehezítették a normális oktató-nevelő munkát.

A tizenegyedik fejezet különleges része a kötetnek, bizonyos értelemben a veleje, mivel ebben a szakaszban a szerző az intézményben folyó nevelő és oktató munkának az elveiről, illetve gyakorlatáról nyújt beható leírást és elemzést. A szerző érthető, logikus okfejtéssel vázolja fel az intézmény nevelő tevékenységének egyes aspektusait. Itt segítségére vannak a különböző kurrens levéltári forrásokon túl a visszaemlékezések, az iskolai értesítők, valamint a korabeli sajtó. A Pius Gimnázium nevelőtevékenységének sokszínűségét a tizenegyedik fejezetet alkotó alfejezetek címeinek pusztá felsorolása is kellőképpen érzékelteti: *A nevelés elvei és gyakorlata; Az internátus rendtartása; Az intézményi totalitás jelenléte az internátusban; Költségek. A tanulók segélyezése; Önképzőkörök; Mária Kongregáció; Diákegyesületek; Ének- és zenekar. Iskolai színjátszás; Könyvtárak, szertárak; Sport és egészségvédelem. A Pius Gimnázium tanulóinak egészségi állapota; Vakáció.*

A laikus olvasó számára meglepő az az alaposság, amellyel a jezsuiták szabályozták a tanulóifúság idejét. Jószerivel nincs egy percnyi idő sem, amely ne lenne alaposan beosztva, továbbá az internátusban nincs olyan helyzet, amikor a tanulók egyedül lennének, ne állnának felügyelet alatt. Ezeket a sajátos jelenségeket a szerző érdekfeszítő stílusban jeleníti meg. Egy olyan érdekességre is felhívja a figyelmet a fejezet, amely a mai viszonyok közepette már visszatetszést keltő eljárásmodot jelentene, nevezetesen, hogy a diákok olyan olvasmányokat, könyveket nem vihetek az intézménybe, amelyet annak vezetése nem hagyott jóvá. Amennyiben a diáknak mégis szerencséje lett volna, és a könyv bekerült az intézmény falai közé, úgy a tanórák alatt a prefektusok, segítők egyébként is megtalálták volna a bentlakó ifúság holmijainak átvizsgálása során.

A tizenkettedik fejezet a Pius Gimnázium és a pécsi jezsuiták végnapjaival foglalkozik. A kortársak számára a második világháborút követően egy új, demokratikus világ reményteljes eljövetele sejtett fel, amely egyes jezsuita tanárok között még szimpátiára is talált, azonban ez az idillikus

jövővárás a kommunista hatalomátvétellel hamarosan szertefoszlott. A szerző bemutatja a Pius Gimnázium törtétiájának végjátékát, az intézmény *de facto* megszűnéséig, az iskola államosításáig vezető utat. A jezsuiták a rájuk jellemző leleményességgel és jámborsággal igyekeztek az 1945 utáni helyzethez adaptálódni, például a nyolcosztályos általános iskolai rendszer bevezetését is sikeresen végrehajtották. Az egyházi iskolák gondosan előkészített 1948. évi államosítását azonban nem tudták elkerülni. Az iskoláztatás területéről kiszorult jezsuiták a lelkipásztorkodás terén egy ideig még tevékenykedhettek – egyre fenyegetőbb körülmények között. A rendtagok internálása 1950-ben azonban véget vetett a jezsuiták pécsi jelenlétének. Somodi részletekbe menően bemutatja a rendház felszámolásához vezető eseményeket.

A tizenharmadik és tizennegyedik fejezetek kitekintések. Az előbbiben a szerző a Pius Gimnáziumot hasonlítja össze a 17–18. században Pécsen, illetve Fiumében működő jezsuita gimnáziummal. Somodi főbb megállapításai közé tartozik, hogy a kora újkori jezsuita pedagógia bizonyos módszereit, például a tanulók folyamatos versenyeztetését a latinóránkon, vagy az iskolai színjátást, a 20. századi jezsuita nevelés is alkalmazta. Itt is megfigyelhető egy perspektívaváltás, a távolabbtól a közelebbi felé való mozgás, hiszen a következő fejezetben a Pius Gimnázium kortárs testvérintézményét, az 1860-ban induló kalocsai jezsuita gimnáziumot mutatja be a szerző külön hangsúlyt fektetve a két iskola közötti hasonlóságokra.

A tizenötödik fejezet a mű összegzése. Ezt követően egy közel száz oldalas függelék került elhelyezésre, amelyben egy összesítő táblázat található a gimnáziumban tanító valamennyi tanárról és az általuk oktatott tantárgyakról, valamint eddig publikálatlan források és képek kaptak helyet. A képek bepillantást engednek arra vonatkozóan, hogy hogyan is valósultak meg a gyakorlatban az iskolaalapító által elgondolt nevelési eszmények. A kötet legvégén pedig a bibliográfia található. Megítélésem szerint nagy segítséget jelentett volna a kötetben való tájékozódásban egy névmutató.

A szerző olvasmányos, remek stílusban ír, folyamatosan fenntartja az olvasó érdeklődését. Ugyanakkor a szövegben időnként visszaköszönnek ismétlések, olykor még adott oldalon belül is, akár a lábjegyzetek esetében is.

A Pius Gimnázium történetét bemutató monográfia egy figyelemre méltó teljesítménye Somodi Imrének, akit ez úton is biztatok arra, hogy folytassa értékes tudományos kutatói tevékenységét.

REFORMÁTUS GYŰLEKEZETEK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ SODRÁBAN

P. Kusnyír Éva: „Harcosai a vitézkedő anyaszentegyháznak”.
Az Abaúji Református Egyházmegye az I. világháborúban.
Sárospatak, Hernád Kiadó, 2024. 247 oldal.

REFORMED CONGREGATIONS IN THE THROES OF THE FIRST WORLD WAR

Éva Kusnyír: "The Warriors of the Church Militant". The Reformed Diocese
of Abaúj in the First World War. Sárospatak, Hernád Publishing House,
2024. 247 pages.

Rada János

Miskolci Egyetem

Jóllehet az első világháborúval kapcsolatos kutatások fellendülését hozó centenáriumi évek elmúltak, bőven maradtak még feladatok, azaz feltáratlan források és megválaszolandó kérdések a magyar történelem 1914–1918 közötti éveire vonatkozólag. Továbbra is remek és kiaknázatlan lehetőségeket rejtene az egyháztörténeti, ezen belül az egyes egyházak, felekezeti közösségek mindennapi életéről, háborús megpróbáltatásairól szóló kútforrások. P. Kusnyír Éva éppen ilyesfajta forrásanyag kutatásra vállalkozott, frissen, 2024-ben megjelent monográfiája pedig a Tiszáninnen Református Egyházkerület, közelebbről az Abaúji Református Egyházmegye világháborús mindennapjaiba kalauzolja olvasóit. A munka alapját a kutatónak a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájában azonos címen benyújtott és 2023. március 1-jén sikeresen megvédett doktori értekezése jelentette. Előjáróban is megjegyezhetjük, hogy a néprajzi és kulturális antropológiai tudományágba sorolt, egyúttal egyháztörténeti tárgyú és a Nagy Háború témájához is szorosan kapcsolódó feldolgozásra az interdiszciplináris megközelítésmód mindvégig jól látható, igen termékeny hatást gyakorolt, miután a szerző a más-más területek releváns szakirodalmát egyaránt ismerte, illetve felhasználta. A disszertáció monográfiává dolgozását, majd kiadását – a munka alább taglalt értékei mellett – különösen indokoltá tette, hogy a szerző a fejezetek jelentősebb részét korábban nem publikálta sem folyóiratban, sem tanulmánykötetben. A kötet ráadásul külalakjára nézve is impozáns formában, keményfedelű borítóval, igényes borítótérpárral, képekkel illusztrálva látott napvilágot a sárospataki Hernád Kiadó gondozásában, a „Nemzet, egyház, művelődés” című sorozat 16. köteteként.

Amint P. Kusnyír Éva rámutat, az első világháború lokális vallásfelekezeti közösségekre gyakorolt sokoldalú hatásának problémája elhanyagolt témája volt a néprajzi és egyháztörténeti kutatásoknak, holott a korszakban, gyakran pont a háborús kényszerhelyzetek hatására olyan, valóban nagyhorderejű átalakulások zajlottak, amelyek hosszabb távon is irányt szabtak a református egyházi közösségek életének. A szerző könyve olyasfajta háborús kihívások, kényszerhelyzetek feltárására vállalkozik, mint például a mozgósítás, a rekvirálások, a hadikölcsönjegyzés és az anyagi kimerülés vagy a lelkészek katonai szolgálata, majd az abaúji református gyülekezetekre fókuszálva vizsgálja az azokra adott válaszokat. Elemzései rendszerint a felsőbb szintektől lefelé haladnak, vagyis az országos köztörténeti kontextusok, valamint a püspöki iratanyag feltárásával indítva az egyházmegyei szintű források vizsgálatán át halad egészen a lokális mélyfúrásokig, tehát az egyes abaúji református gyülekezetek szintjéig, ahol jól kiaknázza a presbiteri jegyzőkönyvek kínálta lehetőségeket. E kútfők ugyanis alkalmasak arra, hogy a hétköznapi élethelyzetekbe, a háborús mindennapok megélésébe is bepillantást engedjenek, és valóban elmondható, hogy a monográfiai oldalain megszólaltatott források a háború mindennapi társadalmi tapasztalásának izgalmas példáit tárják az olvasók elé.

P. Kusnyír Éva munkájából jól kirajzolódik, hogy milyen súlyos kihívások elé állította a nagy háború a református egyházi közegeket (is). Álljék itt néhány példa: folyamatosan közvetítői szerepet kellett betölteniük a háborút folytató állam felsőbb vezetése és a gyülekezetek tagjai között; gondot kellett fordítaniuk a hívek vallásos, imádságok könyvek iránt megnőtt igényére és a belmissziós munkára; miközben egyre több feladat hárult a lelkészekre, hiszen a tanítók mozgósítása folytán számos felekezeti iskolában ők kényszerültek ellátni az oktatási feladatokat, továbbá a fronton harcoló vagy éppen hadifogságba jutott hozzátartozókkal való kapcsolattartásban is gyakran kellett segíteniük híveiket. Mindez egy igen kritikus helyzetben irányította a figyelmet a lelkeszi fizetésrendezés fontosságára. A jórészt a Nagy Háború előestéjén is szegény és az amerikai kivándorlás káros hatásaival is sújtott abaúji gyülekezetek egyre súlyosabb anyagi-gazdasági nehézségekkel kényszerültek szembenézni, és a reformáció 400. évfordulójára szinte teljesen kimerültek. Ráadásul a háború idején az állami segélyek is bizonytalanná váltak. Az új kihívásokra, kényszerhelyzetekre adott válaszok egy remek példája volt, hogy a református gyülekezetek egyházfenntartási alapok létrehozásával próbáltak készülni a bizonytalan jövőre. (Ezt az egyház felsőbb szintjeiről is szorgalmazták, mivel célt jelentetett, hogy sikerüljön mindinkább függetlenedni a kétségessé vált állami forrásoktól.)

A református felekezeti iskolák fenntartásának, működtetésének aspektusából szemlélve elsősorban a tanítók háborúba való mozgósítása jelentett kihívást, amit az Abaúji Egyházmegyében is súlyosbított, hogy a legtöbb helyi iskola egy tanerős volt, vagyis egyetlen tanítójuk kényszerült hátrahagyni az oktatást. Mivel hosszabb távon a lelkészek révén történő

helyettesítés sem biztosított kielégítő megoldást, a rendszer egyre súlyosabb válságba sodródott. Egyes iskolákban már 1916-tól szünetelt az oktatás. Társadalomtörténeti, a nemi szerepekre fókuszáló nézőpontból érdekes – amire a szerző jó érzékkel felhívja a figyelmet –, hogy egyre több helyen hajlottak rendhagyó módon női tanítót is alkalmazni, ámbar ez konfliktusokat gerjesztett a lokális közösségekben, s gyakran csak átmeneti megoldásként voltak hajlandók elfogadni az új tanítónőt.

A háború előrehaladásával tehát a hadviselésnek nemcsak az emberi, hanem az anyagi erőforrásigénye is egyre többféle terhet rótt a református gyülekezetekre. P. Kusnyír Éva munkája a rekvirálásokkal, közelebbről a harangok rekvirálásával fókuszáltabban, önálló fejezet keretében foglalkozik, amely szövegegységben a szerző néprajzos-muzeológus szemlélete, a tárgyi-anyagi kultúra világára való érzékenysége is érvényre jut. Kutatásai alapján sajnos több ízben is előfordult, hogy a gyülekezetek sérült, ócskának ítélt, ám még az 1600-as évekből származó harangokat kínáltak a hadvezetőségnek. A monografikus feldolgozás persze távolabbról indít, és alaposan körüljárva rekvirálások problémáját feltárja azokat a konfliktusokat, amelyek egyfelől a hadvezetőség és a lokális közösségek, másfelől gyakorta egyes gyülekezeti tagok között is mind jobban kibontakoztak, és amelyek leginkább a helyi közösségek kevésbé stilizált forrásai alapján válnak megragadhatóvá. Az Abaúji Református Egyházmegyéből összesen 80 harangot rekviráltak, amelyek pótlása a kártérítési összegek elégtelensége, az infláció és a gyülekezetek hadikölcsönjegyzéssel is összefüggő anyagi kimerültsége miatt a háború után is csak lassan haladt. Utóbbi problémával, vagyis hadikölcsönök témájával egy újabb fejezet foglalkozik, hiszen mind a gyülekezetek, mind azok módosabb tagjai aktívnak bizonyultak azok jegyzésében, természetesen leginkább a háború első éveiben, amikor a korábban megtakarított pénzüsszegek még rendelkezésre álltak. Nem mellesleg a monográfia e fejezetét olvasva is megfigyelhetjük, hogyan próbálta a háborús szükségleteket szem előtt tartott államhatalom az egyházak tekintélyét, normakommunikációs szerepét is felhasználni a hívek jobb elérése, befolyásolása céljából.

Az utolsó fejezet a háború emlékezetének témáját járja körül, kezdve a hőskultusz megteremtésétől az Országzászló Mozgalmon keresztül egészen a 21. századi emlékműállításokig és a centenáriumi megemlékezésekig. Itt a példás alaposságú, ezúttal kérdőíves adatgyűjtéssel is kiegészített kutatás már a Trianon után újjászervezett, miután korábbi formájában a békediktátummal lényegében megszűnt egyházmegye településeire irányul. Valójában a háborús emlékállítások sorába illeszkedik maga a frissen megjelent kötet is. Amint ugyanis a szerző írja: „dolgozatom a tudományos igényű feltárás mellett egyfajta emlékállítás is azoknak, akik gyakran névtelenül lettek harcosai a vitézkedő anyaszentegyháznak”.

Napjainkban a felekezeti közti kapcsolatok az egyháztörténeti kutatások igen releváns tárgyát képezik, és a könyv a szóban forgó témakörhöz is

izgalmas adalékokkal szolgál, elsősorban a katolikus tábori lelkészek és protestáns kollégáik viszonyait vizsgálva. Vallásfelekezeti konfliktusok ugyanis a háborús fronton és a hátsószágban is felbukkantak, és a protestánsok a „lélekhalászás” régi vádját a katolikus papok frontkatonák körében végzett tevékenységeit kifogásolva is felrótták. (A katolikus tábori lelkészek jóval magasabb számban szolgáltak, erőfölényükhöz nem fért kétség, ami a protestánsokra nézve sérelmes visszaélésekre teremtett lehetőséget.) Ugyanakkor a vallásfelekezeti választóvonalakon, felekezeti kereteken felülemelkedő, a bajtársias szellemen és kölcsönös szolidaritáson alapuló együttműködés példáit, gesztusait is megtalálhatjuk a könyv oldalain.

A szerző jól kiaknázza a sajtóforrások által kínált lehetőségeket, és nemcsak a helyi kiadású, sárospataki, hanem például a dunántúli protestáns sajtóra is figyelmet fordít, mialatt egy-egy kérdéskört érintve felvázolja az országos közélet szintjén folytatott diskurzusokat és sajtópolémiaikat – legyen szó akár a lelkészek hadmentességnek és katonai szolgálatának kérdéséről, akár például a sírokon való, korábban a katolikusok gyakorlatához, szokásaihoz kötődő sírkeresztállítás problematikájáról. A szerző egyúttal rámutat a háborús propagandától átitatott, normatív elvárásokat sugalló beszédmódokra, ami alatt több ponton is jól megragadja, hogy a háborús kiívásokról folytatott országos diskurzusok hogyan gyűrűztek lejjebb a lokális vallási közösségek szintjére, ami folytán a háborús propaganda frazeológiája az egyházközségi források nyelvezetére is nagyfokú hatást gyakorolt. Ezt példázhatja, hogy – habár a református templomokban nincs oltár, sem pedig áldozatbemutató – a haza oltárán való áldozás hazafias frázisa a református felekezeti források oldalain is újra meg újra felbukkant.

A recenzióban ismertetett szakkönyv új és valóban releváns kutatásai eredményeivel, adatgazdagságával, valamint már csak az egyes témakörök szélesebb kontextusának alapos felvázolásánál fogva is hasznos, értékes szakirodalmi forrást fog kínálni a kutatók számára, vizsgálják akár a református közösségek és a háború kapcsolatát, általában a Tiszáninneni Református Egyházkerület század eleji történetét, vagy – bármifajta vallásfelekezeti vagy lokális nézőponttól függetlenül – a háborús hátsószág mindennapjainak történetébe kívánnak bepillantást nyerni. Mindemellett P. Kusnyír Éva munkája mindvégig világos, közérthető fogalmazásmódja és közérdeklődésre is méltán érdemes témája miatt a szélesebb közönség számára is izgalmas és tanulságos olvasmányt kínál. Ahogy Dienes Dénes ajánlásában olvashatjuk: „A sárospataki református múzeum muzeológusának kiváló dolgozata nem csak a tudományos kutatás számára hozott újat és igen hasznos ismereteket, hanem a református közgondolkodás számára is lehetőséget kínál, hogy mélyebben megismerhesse azokat az összefüggéseket, amelyek hosszú időre meghatározták a reformátusság jövőjét evilági útja során – és nem csak az abaúji tájakon”.

E számunk szerzői / The authors of this issue

ABONYI ZSANETT, PhD hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Történelemtudományi Doktori Iskola.
E-mail: zsabonyi@gmail.com

BALLA JÁNOS, gimnáziumi tanár, a Nemzeti Közzolgálati Egyetem
Vallás és Társadalom Kutatóintézetének kutatója
E-mail: balla.janos@vac.piarista.hu

GUITMAN BARNABÁS, PhD, egyetemi adjunktus, Pázmány Péter
Katolikus Egyetem, Történettudományi Intézet, Újkori Történeti
Tanszék,
E-mail: guitbhf@gmail.com

KLESTENITZ TIBOR, PhD, Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Hadtu-
dományi és Honvédtisztképző Kar, Honvédelmi Jogi és Igazgatási
Tanszék - tudományos munkatárs, Országos Széchényi Könyvtár,
kutatócsoport-vezető.
E-mail: klestibor@yahoo.com

KÁRBIN ÁKOS, PhD, Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár, Dua-
lizmus-kori Kutatócsoport, tudományos főmunkatárs.
E-mail: akos.karbin@veritas.gov.hu

PETRŐCZI ÉVA, Dr. Habil. József Attila-díjas költő, író, műfordító,
irodalomtörténész, publicista, a Károli Gáspár Református Egye-
tem nyugalmazott egyetemi docense.
E-mail: hetpetty@hungarnet.hu

RADA JÁNOS, PhD, egyetemi adjunktus, Miskolci Egyetem Történet-
tudományi Intézet.
E-mail: janos.rada@uni-miskolc.hu

RÉNES BALÁZS, PhD hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Történelemtudományi Doktori Iskola, Művelődéstörténeti doktori
program.
E-mail: renes.balazs@gmail.com

UJJ ZOLTÁN, PhD hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Tör-
ténelemtudományi Doktori Iskola.
E-mail: ujj.zoltan@btk.elte.hu